

**Київський національний університет
імені Тараса Шевченка**

Факультет психології

ISSN 2520–6265 (print)

ISSN 2520–6273 (online)

УКРАЇНСЬКИЙ ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЖУРНАЛ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Виходить не менше 2 разів на рік

Заснований у 2016 році

№ 3 (9)

КИЇВ – 2018

УДК 159.9(477)(062.55)

ICV 2016: 46,25

ISSN 2520–6265 (print)

ББК 88

ICV 2017: 70,91

ISSN 2520–6273 (online)

У 45

GOOGLE SCHOLAR

*Засновник Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
факультет психології*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія: КВ № 22255–12155Р від 28.07.2016 р.

Журнал внесено до Переліку наукових фахових видань України з психології
(Наказ № 374 Міністерства освіти і науки України від 13 березня 2017 р.)

Журнал проіндексовано у міжнародних наукометричних базах:
INDEX COPERNICUS (IC) (з 2016 р.), GOOGLE SCHOLAR (з 2017 р.).

Вид видання: збірник
Статус видання: вітчизняне
Мова видання: українська
Сфера розповсюдження: загальнодержавна

*Рекомендовано до друку Вченою радою факультету психології
(протокол № 4 від 26 жовтня 2018 року)*

Головний редактор – Данилюк І. В., д.психол.н., проф.;
Заступник головного редактора – Коваленко А. Б., д.психол.н., проф.;
Редакційна колегія: Васютинський В. О., д.психол.н., проф.;
Альфредас Лаурінавічус, д.філос., проф. (Вільнюс, Литва);
Москалець В. П., д.психол.н., проф.; Фурманов І. О., д.психол.н., проф.
(Мінськ, Білорусь); Швалб Ю. М., д.психол.н., проф.;
Ганс-Дітер Даммерінг, д.філос. (Магдебург, Німеччина);
Міхал Білевич, дійсний доктор психології (Варшава, Польща);
Траверсе Т. М., д.психол.н., доц.; Чуйко О. В., д.психол.н., доц.;
Дубровинський Г. Р., к.психол.н., доц.; Соснюк О. П., к.психол.н., доц.;
Козицька І. В., к.психол.н.; Рогаль Н. І., к.психол.н.;
Романова Ю. В., к.психол.н.

Редакція залишає за собою право вносити корективи щодо обсягу статей.
Відповідальність за достовірність фактів, цитат, імен та інших даних несуть автори публікацій.

У 45 **Український психологічний журнал: збірник наукових праць /**
головн. ред. І. В. Данилюк : КНУ імені Тараса Шевченка. –
К., 2018. – № 3 (9). – 180 с.

Наведено результати теоретичних, наукових, прикладних та науково-експериментальних досліджень з актуальних питань психології. Для науковців, викладачів, аспірантів, соціальних працівників, практичних психологів, студентів.

Issue deals with the results of theoretical, scientific, empirical and scientific-experimental researches of the actual problems of psychology. Scientists, teachers, graduate students, social workers, psychologists-practitioners and students will be interested in it.

УДК 159.9(477)(062.55)

ББК 88

ISSN 2520–6265 (print)

ISSN 2520–6273 (online)

© КНУ імені Тараса Шевченка, 2018

Збірник надруковано за підтримки Української психологічної асоціації
та БО «Міжнародний благодійний фонд «Розвиток наукової психології «ФРОНЕЗИС»

ЗМІСТ

Виноградов О. Г.

ОПИС СОЦІАЛЬНОЇ НІШІ НА ПРИКЛАДІ ПРАЦЮЮЧИХ
СТУДЕНТІВ НаУКМА.7

Грузинова К. М.

САМОРЕАЛІЗАЦІЙНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЯК ЧИННИКИ
ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ.23

Клуменко І. V.

FEATURES OF PRICE PERCEPTION BY CONSUMERS WITH
DIFFERENT PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS.38

Кличковський С. О.

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ДЕСТРУКТИВНИХ
УСТАНОВОК МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ З СОЦІАЛЬНО-
ПСИХОЛОГІЧНИМ КЛІМАТОМ ПІДПРИЄМСТВА49

Коваленко А. Б., Грищук Е. Ю., Рогаль Н. І.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ СТИЛІВ МІЖОСОБИСТІСНИХ
СТОСУНКІВ У СТАРШОКЛАСНИКІВ ТА ВЧИТЕЛІВ60

Колесніченко О. С.

МЕТОДИКА «ОЦІНКИ ТРАВМАТИЧНОСТІ БОЙОВОГО
ДОСВІДУ» У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ-УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ
ДІЙ78

Кудріна Т. С., Вавілова А. С.

РОЛЬ БАТЬКІВСЬКОГО ВИХОВАННЯ У ФОРМУВАННІ
ДЕСТРУКТИВНОГО ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ ПІДЛІТКІВ.96

Марусинець М. М., Барчі Б. В.

СТРАТЕГІЇ ПОВЕДІНКОВИХ ДІЙ БЕЗРОБІТНИХ: СТАТЕВИЙ І
ВІКОВИЙ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ107

Ракхол В. Е.

THE STRUCTURE OF PROFESSIONAL WELL-BEING: THE
DEFINITION OF THE PHENOMENON, FACTOR STRUCTURE
AND PREDICTORS121

Соснюк О. П., Лягутко Д. О.

ПСИХОСЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙМАННЯ
МОЛОДДЮ НАРАТИВУ ДЕКОМУНІЗАЦІЇ У СУЧАСНОМУ
УКРАЇНСЬКОМУ МИСТЕЦТВІ.136

Шамич О. М.

ОСОБИСТІСНІ ЧИННИКИ МОТИВАЦІЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ
ПАРАЛІМПІЙЦІВ155

Шелег Т. В.

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ЖИТТЄТВОРЧОСТІ
У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ168

CONTENTS

Vinogradov A. G.

SOCIAL NICHE OF NAUKMA WORKING STUDENTS7

Gruzinova K. M.

SELF-REALIZATION CHARACTERISTICS AS FACTORS OF
PSYCHOLOGICAL WELL-BEING23

Klymenko I. V.

FEATURES OF PRICE PERCEPTION BY CONSUMERS WITH
DIFFERENT PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS38

Klychkovsky S. O.

RESEARCH ON CORRELATIONS BETWEEN DESTRUCTIVE
ATTITUDES AT INTERPERSONAL INTERACTIONS AND SOCIO-
PSYCHOLOGICAL CLIMATE AT AN ENTERPRISE49

Kovalenko A. B., Gryshuk E. Yu., Rohal N. I.

PECULIARITIES OF THE STYLES OF INTERPERSONAL RELATIONS
BETWEEN SENIOR PUPILS AND TEACHERS60

Kolesnichenko O. S.

«EVALUATION OF A TRAUMATIC COMBAT EXPERIENCE» METHOD
FOR SERVICE MEMBERS-COMBATANTS78

Kudrina T. S., Vavilova A. S.

THE ROLE OF PARENTING IN THE FORMATION OF ADOLESCENT'S
DESTRUCTIVE PERFECTIONISM96

Marusynets M. M., Barci B. V.

STRATEGIES FOR BEHAVIORAL ACTIONS OF THE UNEMPLOYED:
GENDER AND AGE ASPECTS OF THE RESEARCH107

Pakhol B. E.

THE STRUCTURE OF PROFESSIONAL Well-being: THE
DEFINITION OF THE PHENOMENON, FACTOR STRUCTURE
AND PREDICTORS121

Sosniuk O. P., Liagutko D. O.

PSYCHOSEMANTIC FEATURES OF YOUTH'S PERCEPTION OF
DECOMMUNIZATION NARRATIVE IN MODERN UKRAINIAN
ART136

Shamich O. M.

PERSONAL FACTORS OF PARALYMPIC ATHLETES' MOTIVATION
FOR SELF-REALIZATION155

Sheleh T. V.

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF LIFE-CREATIVITY DEVELOPMENT
BY JUNIOR SCHOOLCHILDREN.168

УДК 159.9.072; 316.62

Виноградов О. Г.,

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: a.g.vinogradov@knu.ua

ОПИС СОЦІАЛЬНОЇ НІШІ НА ПРИКЛАДІ ПРАЦЮЮЧИХ СТУДЕНТІВ НАУКМА

Опис, пояснення і прогноз людської поведінки можливий тільки при одночасному використанні інформації про особистісні змінні, соціальне середовище і взаємодію між ними. Останнім часом стає все більше психологічних досліджень, спрямованих на вивчення психологічних особливостей сприймання соціальних ситуацій. Проте зосередження на окремих ситуаціях як одиницях аналізу суттєво обмежує евристичний потенціал поняття «соціальне середовище». У даній статті пропонується використовувати в психологічних дослідженнях поняття соціальної ніші як розподілу ситуацій різного типу. Завданням даного дослідження є опис соціальної ніші працюючих студентів університету за допомогою 27 ситуацій, вісім з яких відносяться до класифікації ситуацій DIAMONDS (Обов'язки, Інтелект, Загрози, Стосунки, Позитивність, Негативність, Обман, Соціальність). Результати логічного аналізу даних 333 студентів НАУКМА, зібраних за допомогою опитування, свідчать про те, що студенти, які працюють, частіше контактують з викладачами поза навчальним процесом з власної ініціативи, консультуються з фахівцями, беруть участь у роботі громадських організацій, акціях протесту і мирних демонстраціях, висловлюють незвичну точку зору або ідеї, вирішують поставлені перед ними іншими людьми важливі завдання. Знайдено також статистично значущі зв'язки між роботою під час навчання і статтю, соціальним класом, проживанням окремо від батьків. Зв'язки з демографічними змінними дозволяють говорити про те, що на рішення працювати паралельно із навчанням впливають два чинники: необхідність себе фінансово забезпечувати і мотивація незалежності. Соціальна ніша студентів НАУКМА загалом характеризується у спадному порядку такими рисами, як Позитивність, Негативність, Соціальність, Стосунки, Обов'язки, Загрози, Інтелект, Обман. Також не знайдено статистично значущого зв'язку між роботою і успішністю навчання.

Ключові слова: ситуація, працюючі студенти, соціальне середовище, соціальна ніша, DIAMONDS.

Постановка проблеми. Відоме концептуальне рівняння Курта Левіна стверджує, що поведінка людини є одночасно функцією особистості і середовища. Психологія досягла в останні десятиліття помітних успіхів у описі і структуруванні індивідуальних відмінностей, сьогодні серед науковців існує значний консенсус стосовно базових особистісних рис [3], цінностей [9], основних людських потреб і мотивації [7]. Проте, довгі роки менш дослідженим залишається інший аспект цього основоположного рівняння: соціальне середовище. Тільки відносно нещодавно увага дослідників звернулася до систематичного вивчення особливостей життєвих ситуацій як того безпосереднього контексту, в якому розгортається людська поведінка. У результаті досліджень накопичено значний емпіричний матеріал стосовно того, як люди реагують на ситуації і адаптуються до них, здійснюють активний вибір ситуацій, змінюють їх у процесі діяльності [1]. Одним з важливих напрямків подібних розвідок є створення системи базових характеристик ситуацій, за аналогією до наведення порядку у особистісних рисах. Якщо раніше таксономії важливих ситуаційних відмінностей будувалися головним чином на теоретичній, спекулятивній основі, сьогодні робляться успішні спроби створити їх з опорою на систематичні емпіричні дослідження. Серед найбільш вдалих проектів такого типу можна назвати підходи [2; 5; 6].

Проте, на наш погляд, зосередження на окремих ситуаціях як одиницях аналізу суттєво обмежує евристичний потенціал поняття «соціальне середовище», оскільки обрані для вивчення дослідниками обставини можуть стосуватися атомарних, часто випадкових і неважливих подій у житті людини. Поведінка у тій чи іншій ситуації часто залежить не тільки від конкретного ситуаційного контексту і особистісних змінних, але й значною мірою від її передісторії, уявлень акторів про типові наслідки обраної стратегії поведінки, частоти і характеру виникнення, а також від загального складу ситуацій у житті людини. Таким чином, потрібні додаткові концептуальні засоби, які допомогли б побудувати цілісну багаторівневу теорію соціального середовища. Одним з таких засобів, на нашу думку, може виступати поняття *соціальної ніші*, яке в останні роки набирає популярності в біології. У даній статті пропонується операціоналізувати його для психологічних досліджень у вигляді розподілу ситуацій різного типу (в тому числі виокремлених на основі однієї з найбільш сучасних таксономій базових ситуаційних особливостей).

В якості групи, для якої конструюється модель соціальної ніші у цьому дослідженні, виступають студенти закладів вищої освіти, що поєднують навчання з роботою. Вибір такої популяції зумовлений двома обставинами: по-перше, саме під час переходу від навчання до роботи відбувається одна з найбільш помітних і значущих трансформацій життєвого середовища більшості сучасних людей. По-друге, існує думка, що суміщення роботи і навчання може суттєво шкодити якості отримуваної освіти. Працюючі студенти сьогодні становлять значну частку і їхня кількість тільки зростатиме з огляду на фінансові чинники і особливості сучасного ринку праці. Тому дослідження життєвих обставин цих людей має як теоретичну, так і практичну значущість – з одного боку, це дозволить зробити внесок у розробку понятійного апарату і вимірювальних інструментів психології соціального середовища, а з іншого – надасть необхідний емпіричний матеріал для створення ефективніших підходів до організації навчального процесу, які враховуватимуть особливості організації соціального середовища працюючих студентів.

Створення моделей соціальних ніш окремих індивідів (або соціальних груп) може мати також важливі наслідки для психологічної діагностики, оскільки дозволить відокремлювати поведінкові ефекти, зумовлені індивідуальними відмінностями від ефектів, які викликані специфікою соціального середовища індивіда. Сьогодні психологічна оцінка індивіда у більшості випадків не передбачає стандартизованого інструментального опису життєвого контексту досліджуваного (хоча досвідчений діагност завжди його в той чи інший спосіб враховує), що обмежує нашу здатність прогнозувати поведінку у нових умовах та здійснювати цілеспрямований вплив на індивіда з метою модифікації його поведінкових проявів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для того, щоб опис життєвих обставин людини був повним і релевантним, перш за все необхідно виокремити базові характеристики ситуацій. Успіхи у створенні таксономії особистісних рис визначили і підходи до конструювання сучасних таксономій ситуацій. Першим важливим кроком у таких дослідженнях є визначення якомога більшої і репрезентативної сукупності термінів, яка потім підлягає ущільненню за допомогою статистичних методів. На відміну від особистісних рис, які зазвичай вже вичерпно представлені у словниках, генеральна сукупність ситуацій не є чітко визначеною, отже її ще треба певним чином сконструювати. Наприклад, у дослідженні Тен Берге і де Раада [2] основою для генерування ситуаційних визначень виступав список із 290 особистісних прикметників, які походили з конкретної моделі, що базується на так званій Великій

П'ятірки особистісних факторів (АВ5С). Досліджувані мали для кожного прикметника придумати речення, в яких відповідна риса виявляла б себе тією чи іншою поведінкою у певній ситуації. Приклад такого речення: «Коли він мав вже їхати додому [ситуація], він випив чотири порції горілки [поведінка]». В такий спосіб було створено 2234 речень (по 7–8 речень на рису). Після екстенсивної процедури скорочення списку на основі експертних оцінок з речень вилучалася частина, яка описувала власне ситуацію. Наступний аналіз головних компонент дозволив авторам виокремити п'ять основних вісей, за якими здійснювалася класифікація ситуацій: 1) несприятливі, 2) пов'язані з задоволенням, 3) позиціонуванням щодо інших людей, 4) турботи/неповаги та 5) повсякденних справ. Загалом така таксономія здається надто грубою, надмірно прив'язаною до факторів індивідуальних відмінностей і базується на обмеженому життєвому досвіді студентів-психологів першого курсу (головним чином жінок).

Більш цікава диференційована таксономія ситуацій була побудована в дослідженні Д. Раутмана з колегами [6]. На декількох вибірках із значною кількістю учасників вони піддавали факторному аналізу оцінки респондентами нещодавно пережитих ситуацій за методикою «Ріверсайдське Ситуаційне Q-Сортування» (RSQ 3.15). Вона складалася з 89 тверджень, які описували поведінку в різноманітних ситуаціях, довільно обраних авторами. За RSQ не лежить якась теоретична концепція, методика скоріше відбиває психологічну інтуїцію і практичний досвід її розробників (отже, проблема репрезентативності її пунктів для генеральної сукупності всіх можливих ситуацій стоїть дуже гостро).

У результаті застосування послідовності ієрархічно вкладених факторних рішень автори дослідження вирішили зупинитися на 8-факторній структурі, для позначення якої вони обрали акронім **DIAMONDS: Duty** – Обов'язки (ситуації передбачають виконання обов'язків, раціональне мислення, важливі деталі), **Intellect** – Інтелект (вирішення задач, що потребують інтелекту і творчості), **Adversity** – Загрози (загрози, конфлікти, звинувачення), **Mating** – Стосунки (ситуації, пов'язані з романтичними стосунками, привабливістю, сексом), **pOsitivity** – Позитивність (гра, задоволення, гумор, зрозумілість, швидкий перебіг), **Negativity** – Негативність (ситуації, що викликають тривогу, стрес, напругу, фрустрацію), **Deception** – Обман (в ситуації присутній обман, ворожість, саботаж, підрив довіри), **Sociality** – Соціальність (можлива соціальна взаємодія, виникнення особистих стосунків, підтримка і заохочення). Як бачимо, виділені вісі до певної міри співвідносяться з факторами Великої П'ятірки, а також перетинаються з таксономією, побудованою Тен Берге і де Раадом.

Оскільки у дослідженні стояла задача описати відмінності у частоті певних ситуацій між групами працюючих і непрацюючих студентів, аналіз літератури мав підказати, які додаткові ситуації мають бути включені у вимірювальний інструмент. Серед великої кількості публікацій, присвячених вивченню різноманітних проблем, які пов'язані з суміщенням навчання і роботи, особливе місце займає ґрунтовна монографія [4]. Варті уваги деякі узагальнені висновки, до яких дійшли автори цієї колективної праці: 1) студенти, що працюють, вимушені поєднувати декілька конкуруючих ідентичностей і життєвих ролей, 2) дані про вплив поєднання роботи з навчанням на академічну успішність і життєві досягнення є суперечливими: частина досліджень свідчить про існування негативного зв'язку, інша частина – позитивного або його відсутності [4, с. 208], 3) до чинників, які сприяють більш активному навчанню працюючих студентів належать такі аспекти: спостереження за роботою колег, робота в командах, зворотний зв'язок від колег, неформальна взаємодія з керівниками, повторення задач, вирішення практичних проблем, експериментування на основі власних ідей, рефлексія, інтуїтивне прийняття рішень [4, с. 186]. Як стверджують автори монографії, привнесення практичного досвіду працюючих студентів у групову роботу з однокурсниками може суттєво підвищувати якість навчання всіх студентів, 4) особливе занепокоєння викликає зменшення контактів з викладачами, участі у культурних і соціальних заходах навчального закладу [4, с. 218]. Вказані висновки знайшли свої відображення в інструментарії даного дослідження через включення ситуацій взаємодії з викладачами, однокурсниками, і співробітниками, участі в громадському житті.

Сукупність найтипівіших ситуацій соціального середовища утворює певну систему, яку можна було б назвати «ситуаційною сигнатурою» (за аналогією до поняття «поведінкова сигнатура»). Пропонується використовувати для позначення такої системи ситуацій термін «соціальна ніша», який останнім часом починає все частіше вживатися у біологічній науці. На основі аналізу визначень соціальної ніші у шести публікаціях (станом на 2014), де це поняття виступало як центральне, Дж. Зальц з колегами дають наступну узагальнюючу дефініцію, що соціальна ніша – це сукупність соціальних середовищ, у яких індивід має ненульову інклюзивну пристосованість [8]. Автори цієї статті під соціальним середовищем розуміють набір поведінкових та інших взаємодій індивіда з членами свого виду протягом визначеного періоду часу [8]. Таким чином, при використанні поняття ніші у психологічних дослідженнях цілком логічно операціоналізувати через систему соціальних ситуацій, точніше – через розподіл частоти появи

ситуацій різного типу у соціальному середовищі конкретного індивіду або групи. Необхідним критерієм адаптованості до середовища виступає інклюзивна пристосованість, які автори цитованої праці визначають як «генетичний внесок у майбутні покоління через власне виживання і його вплив на пристосованість пов'язаних з ним інших індивідів». При перенесенні цього поняття у психологічні дослідження критерієм пристосованості міг би виступати внесок індивіда у власний розвиток і зону найближчого розвитку оточуючих, який створює майбутні соціальні середовища. Поняття соціальної ніші видається дуже перспективним, оскільки за його допомогою вдається пояснити існування значної поведінкової варіативності у людській популяції: різні соціальні ніші дають перевагу індивідам з різними особливостями.

Виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми.

Одним з центральних завдань даного дослідження є опис соціальної ніші працюючих студентів (порівняно з тими, хто тільки навчається) у вигляді розподілу частот ситуацій різного типу. Попередні дослідження [6] стосувалися головним чином детального вивчення однієї окремої ситуації за допомогою великої кількості ситуаційних характеристик і лише опосередковано можуть характеризувати соціальну нішу студентів загалом. Також поняття соціальної ніші є новим для психології особистості, воно поки що частіше вживається у публікаціях біологів, які займаються вивченням «особистості» тварин у зв'язку з питаннями екології.

Цілі статті: 1) надати оцінки частоти соціальних ситуацій різного типу у студентів, що навчаються в НаУКМА; 2) навести опис відмінностей у частоті, з якою відбуваються ці ситуації у працюючих студентів порівняно з тими, хто не суміщає навчання з роботою. Перелік відмінностей може стати основою для опису особливостей структури соціально-екологічних ніш двох груп досліджуваних; 3) висвітлити соціально-демографічні відмінності між цими двома типами студентів, які найчастіше стають предметом дослідження в літературі: академічна успішність, соціальний клас, стать і вік.

Виклад основного матеріалу. Збір даних проводився методом Інтернет-опитування з використанням сервісу Google Forms. Запрошення взяти участь в дослідженні були розіслані на групові електронні скриньки студентів всіх факультетів НаУКМА.

Вибірка. В дослідженні взяли участь 333 студента НаУКМА, з них 72,1 % становили жінки. Вік учасників коливався в діапазоні від 17 до 28 років, середній вік становив 20.0 років. Респонденти розподілилися за роком навчання наступним чином: 1–2 курс бакалаврської програми – 41,4 %, 3–4 курс бакалаврської програми – 38,4 %, 1–2 курс

магістерської програми – 20,1 %. За факультетами розподіл респондентів має такий вигляд: Інформатики 13,2 %, Соціальних наук і соціальних технологій 25,8 %, Правничих наук 12,9 %, Економічних наук 12,9 %, Гуманітарних наук 17,1 %, Природничих наук 18,0 %.

Інструментарій. Анкета опитування складалася з демографічного блоку (стать, вік, курс, факультет, середній бал за всі роки навчання, проживання разом із батьками, поєднання навчання із роботою) і переліку 27 типів ситуацій, стосовно яких респонденти мали вказати частоту за останній місяць, використовуючи наступну шкалу: 1 – жодного разу, 2 – один-три рази, 3 – чотири та більше разів, 4 – важко відповісти.

Ситуаційний блок включав у себе такі пункти: S01. Ходили з друзями на концерти, виставки, у кіно чи театри; S02. Відпочивали на природі, гуляли в парку; S03. Готувалися до пар чи іспитів разом з одногруппниками; S04. Працювали у міні-групах на семінарських заняттях; S05. Спілкувалися щодо особистих питань з іншими студентами під час перерв; S06. Спілкувалися з викладачами поза межами занять з власної ініціативи; S07. Брали участь в організації різних подій в НаУКМА; S08. Брали участь у роботі громадської організації; S09. Брали участь у акціях протесту, мирних демонстраціях; S10. Спілкувалися із співробітниками по робочих питаннях; S11. Спілкувалися із співробітниками з особистих питань; S12. Ходили з колегами на обід; S13. Брали участь у корпоративах та святкуваннях; S14. Консультувались із фахівцями; S15. Спілкувались із людьми в чергах чи транспорті; S16. Відвідували вечірки; S17. Відвідували офіційні заходи в НаУКМА; S18. Відвідували культурні заходи в НаУКМА; S19. Відвідували наукові заходи в НаУКМА; S20. Ситуація, в якій інша людина ставила перед вами важливе завдання; S21. Ситуація, в якій Ви висловлювали незвичну ідею чи точку зору; S22. Ситуація, в якій Вас критикували або звинувачували; S23. Ситуація, в якій Ваша фізична привабливість оцінювалася представниками протилежної статі; S24. Ситуація, в якій Ви раділи чи сміялися; S25. Ситуація, яка викликала у Вас стрес і тривогу; S26. Ситуація, в якій Ви вводили когось в оману; S27. Ситуація, в якій Ви втішали іншу людину (вісім останніх пунктів належать до таксономії DIAMONDS).

Аналіз даних. Зважаючи на характер змінних, опис їхньої поведінки і вивчення зв'язків здійснювалися з застосуванням категоріальних методів – одновимірних розподілів, двовірних таблиць сполучення з обчисленням показника сили зв'язку для номінальних ознак V Крамера. Оскільки відмінності у частоті різних ситуацій між працюючими і непрацюючими студентами могли бути викликані також їхнім віком і змінами у характері навчання, пов'язаними з курсом,

для виокремлення цього впливу (статистичного контролю) використовувався логлінійний аналіз тривимірної таблиці сполучення курсу x ситуація x робота за допомогою статистичного пакета IBM SPSS Statistics 25. Врахування більшої кількості змінних було неможливим з огляду на об'єм вибірки. На першому етапі аналізу використовувалася процедура HILOGLINEAR для визначення генеруючого класу ієрархічної логлінійної моделі і значущості часткового зв'язку ситуації з роботою, а після цього параметри отриманої моделі оцінювалися за допомогою процедури GENLOG.

Результати. Загалом по вибірці відсоток студентів, які поєднують навчання і роботу, складає 27,9 %. Цей відсоток поступово збільшується залежно від року навчання: якщо на першому курсі бакалаврської програми працюють 9,5 % студентів, на другому і третьому – 17,2–18,0 %, то на четвертому курсі він сягає 38,5 %. На магістерській програмі працюючих студентів вже більше половини: 51,3 % на першому курсі і 57,1 % на другому. Сила зв'язку з роком навчання є вищою за середній рівень – V Крамера дорівнює 0,369, $p < 0,001$.

Частіше працюють студенти (37,6 %), ніж студентки (24,2 %), проте зв'язок із статтю є слабким (V Крамера 0,135, $p = 0,014$). Частіше працюють ті, хто живе окремо від батьків (45,5 %), ніж ті студенти, які живуть разом з ними (23,6 %), V Крамера = 0,194, $p < 0,001$. При статистичному контролі цього зв'язку курсом навчання за допомогою ієрархічної логлінійної моделі він все одно залишається статистично значущим (частковий $\chi^2 = 7,1$, $p = 0,008$).

Існує також слабкий зв'язок із суб'єктивною класифікацією за соціальним класом (V Крамера дорівнює 0,147, $p < 0,037$). Серед тих, хто відніс себе до нижчого соціального класу, працюють 45,5 %, до середнього – 25,3 %, а до вищого 36,8 %. Слід зазначити, що зв'язок із успішністю навчання статистично значуще не відрізняється від нуля (V Крамера дорівнює 0,036, $p = 0,934$).

Розподіл відповідей стосовно частоти, з якою відбувалися ситуації різного типу із досліджуваними, наведено у таблиці 1.

Таким чином, найчастіше у дослідженій вибірці студентів мали місце «S24. Ситуація, в якій ви раділи чи сміялися» (79,4 % досліджуваних вказали, що це ставалося чотири і більше разів протягом місяця) і «S25. Ситуація, яка викликала у вас стрес і тривогу» (52,1 % досліджуваних). З найменшою частотою – «S09. Брали участь у акціях протесту, мирних демонстраціях» (варіант відповіді «жодного разу» обрали 86 % досліджуваних), «S11. Спілкувалися із співробітниками з особистих питань» (78,2 %), «S07. Брали участь в організації різних подій в НаУКМА» (76,9 %) і «S08. Брали участь у роботі громадської організації» (75,5 %).

Таблиця 1

Одномірні розподіли частот 27 ситуацій (% по рядку)

	0	1-3	4 >		0	1-3	4 >		0	1-3	4 >
S01	28,9	59,3	11,9	S10	51,2	27,7	21,0	S19	69,8	28,1	2,1
S02	11,9	57,9	30,2	S11	78,2	15,1	6,6	S20	9,1	62,8	28,1
S03	27,7	45,6	26,7	S12	36,0	28,8	35,1	S21	19,9	61,0	19,0
S04	37,6	45,8	16,7	S13	68,2	27,6	4,2	S22	21,8	58,6	19,6
S05	13,9	34,4	51,7	S14	55,8	34,5	9,7	S23	23,2	46,1	30,7
S06	47,7	41,3	10,9	S15	42,8	47,9	9,3	S24	2,1	18,5	79,4
S07	76,9	20,1	3,0	S16	58,2	35,5	6,4	S25	3,6	44,2	52,1
S08	75,5	15,9	8,6	S17	69,0	28,6	2,4	S26	42,7	49,4	7,9
S09	86,0	11,6	2,4	S18	57,9	39,1	3,0	S27	8,2	56,5	35,3

Примітка: Позначення варіантів відповіді «0» – жодного разу, «3-4» – три-чотири рази, «4 >» – чотири та більше разів

Результати першого етапу логлінійного аналізу наведено у таблиці 2. Для кожної ситуації наведено генеруючий клас моделі, яка задовільно відтворює спостережувані дані, величину критерію χ^2 для неї, ступені свободи (ст. св.) і ймовірність отримати таке або ще більше значення критерію, коли нульова гіпотеза є вірною, а також значення часткового критерію χ^2 для зв'язку ситуації і роботи та його ймовірність. Для випадків, коли не вдалося побудувати економну модель, яка містить менше параметрів, ніж насичена модель, число ступенів свободи дорівнює нулю, а ймовірність обчислити не можна.

У зв'язку з цілями даної статті, інтерес становлять лише ті моделі, які містять взаємодію другого порядку CP (Ситуація x Робота). Таких моделей виявилось дев'ять – для наступних ситуацій: S06. Спілкувалися з викладачами поза межами занять з власної ініціативи; S08. Брали участь у роботі громадської організації; S09. Брали участь у акціях протесту, мирних демонстраціях; S10. Спілкувалися із співробітниками по робочих питаннях; S11. Спілкувалися із співробітниками з особистих питань; S13. Брали участь у корпоративах та святкуваннях; S14. Консультувались із фахівцями; S20. Ситуація, в якій інша людина ставила перед вами важливе завдання; S21. Ситуація, в якій Ви висловлювали незвичну ідею чи точку зору. Оскільки ситуації S10 і S11 можуть інтерпретуватися двозначно (співробітники університету чи люди, з якими студент разом працює на роботі), то було прийнято рішення виключити їх з подальшого аналізу.

Таблиця 2

Результати логлінійного аналізу 27 ситуацій

Ситуація	Генеруючий клас	χ^2	ст. св.	p	частк. χ^2	частк. p
S01	KP, C	13,4	10	0,201	0,1	0,952
S02	KPC	0,0	0		3,4	0,178
S03	KP, KC	5,7	6	0,463	3,8	0,147
S04	KP, C	9,0	10	0,533	0,7	0,700
S05	KP, C	9,3	10	0,502	1,4	0,500
S06	KP, KC, CP	1,7	4	0,790	6,5	0,038
S07	KP, C	9,6	10	0,476	2,7	0,262
S08	KP, KC, CP	5,1	4	0,549	12,4	0,002
S09	KP, KC, CP	7,5	8	0,487	10,6	0,005
S10	KPC	0,0	0		68,6	0,000
S11	KPC	0,0	0		54,2	0,000
S12	KP, KC	11,1	6	0,085	5,3	0,071
S13	KP, CP	11,0	8	0,202	10,0	0,007
S14	KP, CP	12,1	8	0,146	21,5	0,000
S15	KP, C	5,2	10	0,875	0,2	0,923
S16	KP, C	10,0	10	0,443	2,5	0,293
S17	KP, KC	3,5	6	0,744	0,6	0,725
S18	KP, KC	6,0	6	0,420	0,6	0,758
S19	KP, C	9,5	10	0,489	1,6	0,446
S20	KP, CP	9,5	8	0,305	7,2	0,027
S21	KP, CP	7,2	8	0,521	12,3	0,002
S22	KP, C	11,5	10	0,323	0,2	0,902
S23	KP, C	11,8	10	0,300	4,1	0,130
S24	KPC	0,0	0		4,2	0,121
S25	KP, C	10,1	10	0,432	0,3	0,846
S26	KPC	0,0	0		1,2	0,557
S27	KP, C	8,8	10	0,559	5,1	0,079

Примітка: K – курс, P – робота, C – ситуація

Висновок про характер зв'язку між роботою і частотою ситуації певного типу базувався на величині і знаку параметрів моделі для взаємодії СР. Опірною для порівнянь параметрів виступає клітинка «вчаться і працюють» та «чотири і більше разів».

Для ситуації спілкування з викладачем поза межами занять з власної ініціативи статистично значущими виявилися параметри для таких комбінацій рівнів двох змінних: «вчаться і працюють» та «один-три рази» ($\lambda = 1,35$, $p = 0,001$), «тільки навчаються» та «жодного разу» ($\lambda = 0,95$, $p = 0,043$). Таким чином, для студентів, які працюють, спостерігається тенденція дещо частіше контактувати з викладачами поза навчальним процесом з власної ініціативи.

Для ситуації «Брали участь у роботі громадської організації» статистично значущими стали комбінації «жодного разу» та «тільки навчаються» ($\lambda = 2,39$, $p < 0,001$), «жодного разу» та «вчаться і працюють» ($\lambda = 2,42$, $p < 0,001$), а також «тільки навчаються» та «чотири і більше разів» ($\lambda = -1,48$, $p = 0,002$). Тобто, для частини працюючих студентів характерна значна частота випадків участі в роботі громадських організацій.

Для ситуації «Брали участь у акціях протесту, мирних демонстраціях» статистично значущими є комбінації рівнів «жодного разу» та «тільки навчаються» ($\lambda = 3,41$, $p < 0,001$), «жодного разу» та «вчаться і працюють» ($\lambda = 3,49$, $p < 0,001$), а також «тільки навчаються» та «чотири і більше разів» ($\lambda = -2,67$, $p < 0,001$). Отже, студенти, які не працюють, мають тенденцію рідше брати активну участь у акціях протесту і мирних демонстраціях.

Для ситуації «Брали участь у корпоративах та святкуваннях» статистично значущими є комбінації рівнів «жодного разу» та «тільки навчаються» ($\lambda = 2,27$, $p < 0,001$), «жодного разу» та «вчаться і працюють» ($\lambda = 2,18$, $p < 0,001$), а також «вчаться і працюють» та «один-три рази» ($\lambda = 1,74$, $p < 0,001$). Отже, для працюючих студентів спостерігається більш виражена тенденція час від часу брати участь у святкуваннях.

Для ситуації «Консультувались із фахівцями» статистично значущими є комбінації рівнів «жодного разу» та «тільки навчаються» ($\lambda = 1,09$, $p = 0,001$), «один-три рази» та «вчаться і працюють» ($\lambda = 0,87$, $p = 0,002$), а також «чотири і більше разів» та «тільки навчаються» ($\lambda = -1,31$, $p = 0,002$). Таким чином, студенти, які працюють, частіше потрапляють у ситуації, коли їм необхідно консультуватися з фахівцями.

Для ситуації, «в якій інша людина ставила перед вами важливе завдання», статистично значущими є комбінації рівнів «жодного разу» та «тільки навчаються» ($\lambda = -1,39$, $p < 0,001$), «жодного разу» та «вчаться і працюють» ($\lambda = -2,14$, $p < 0,001$), «вчаться і працюють» та «один-три

рази» ($\lambda = 0,48$, $p = 0,027$), «тільки навчаються» та «чотири і більше разів» ($\lambda = -0,57$, $p = 0,061$). Отже, для працюючих студентів має місце тенденція рідше повідомляти, що ситуація постановки перед ними важливих завдань іншою людиною не з'являлася жодного разу.

Для ситуації, «в якій ви висловлювали незвичну ідею чи точку зору», статистично значущими є комбінації рівнів «жодного разу» та «тільки навчаються» ($\lambda = 0,86$, $p = 0,004$), «жодного разу» та «вчаться і працюють» ($\lambda = -0,69$, $p = 0,016$), «тільки навчаються» та «один-три рази» ($\lambda = 0,57$, $p = 0,061$). Отже, працюючі студенти рідше повідомляють, що з ними жодного разу не трапилася ситуація, коли їм доводилося висловлювати незвичну точку зору або ідеї.

Обговорення. Для характеристики соціальної ніші студентів НаУКМА загалом варто розглянути розподіли частот за класифікацією DIAMONDS. Хоча безпосереднє порівняння результатів з попередніми дослідженнями неможливе з огляду на різницю у методології, певні висновки тим не менше можна зробити. У дослідженнях [6] у середненні оцінки однієї ситуації, яку кожен респондент визначав самостійно, розташовувалися у такому спадному порядку: Позитивність, Соціальність, Обов'язки, Інтелект, Стосунки, Негативність, Обман, Загрози. За результатами даного дослідження, за найбільшою частотою виникнення у студентів НаУКМА ситуації утворюють наступний ряд: Позитивність, Негативність, Соціальність, Стосунки, Обов'язки, Загрози, Інтелект, Обман. Таким чином, соціальну нішу респондентів у цьому дослідженні характеризує більша представленість ситуацій, які ними сприймаються як неприємні, загрозливі. Крім того, менш важливе місце займають ситуації, пов'язані з вирішенням інтелектуальних завдань.

Частка працюючих студентів серед респондентів даного дослідження виявилася порівняно невеликою, близько чверті – наприклад, за результатами національного опитування NSSE, проведеного у 2008 році у США, працювали 46 % студентів першого курсу і майже три чверті студентів старших курсів [4, с. 213]. Слід зазначити, що отримані дані можуть містити суттєву похибку, оскільки респонденти брали участь в опитуванні на добровільній основі. Зрозуміло, що частка працюючих студентів у майбутньому буде зростати з огляду на причини фінансового характеру. Вже сьогодні паралельно з навчанням працює більше половини студентів у магістратурі і це негативним чином позначається на якості навчання, якщо не вживати додаткових заходів.

Зв'язки з демографічними змінними дозволяють говорити про те, що на рішення працювати паралельно із навчанням впливають два

чинника: необхідність себе забезпечувати (наприклад, коли батьки живуть в іншому місті або не в змозі надавати фінансову підтримку) і мотивація незалежності – на останній вказують менша частка працюючих студенток порівняно зі студентами (в нашій культурі доньок прийнято оберігати більше і довше, обмежуючи їхню самостійність), а також зростання кількості працюючих студентів, які походять з сімей з вищим соціальним статусом.

Важливо відмітити, що у даному дослідженні не знайдено статистично значущого зв'язку між роботою і успішністю навчання. З одного боку, це може пояснюватися вадами у системі організації навчання – недостатньому навантаженні студентів, неефективній системі перевірки знань (опосередковано на це може вказувати той факт, що 57,7 % респондентів зазначили, що вводили когось в оману один чи більше кількість разів протягом місяця), зменшенням суб'єктивної важливості оцінок (дані про успішність збиралися на основі самозвіту).

З іншого боку, працюючі студенти розвивають в себе додаткові компетенції, які сприяють покращенню оцінок: вони більше соціалізовані, тому легше спілкуються з викладачами (про це свідчать і отримані в цьому дослідженні дані – для студентів, які працюють, спостерігається тенденція частіше контактувати з викладачами поза навчальним процесом з власної ініціативи). Вони також активніше консультуються з фахівцями, формують власні соціальні мережі, беруть активну участь у громадському житті, ефективніше використовують час на заняттях та при підготовці до них, спираються в дискусіях на свій багатший досвід. Працюючі студенти можуть бути більше вмотивовані практичним застосуванням знань, які отримують в процесі навчання, оскільки краще розуміють його вплив на вирішення конкретних робочих завдань і особисті доходи.

Зменшення суб'єктивної значущості оцінок і підвищення самооцінки (адже працюючі студенти вирішують справжні складні проблеми на роботі, пропонують нові ідеї, працюють на рівних з іншими членами команди різного віку і статусу) також сприяє більшій розкутості у спілкуванні і висловлюванні нестандартних ідей, що призводить до кращих оцінок. Наведу висловлювання однієї учасниці дистанційного фокус-групового дослідження, які добре ілюструють таку інтерпретацію по багатьох пунктах одразу: «На роботі реальні завдання і відповідальність, люди, які щось роблять, якісь перспективи і наслідки і результати, і це було нелегко. Часу не вистачало, і я постійно намагалася вирватися в універ, щоб не випасти з процесу, а потім, коли таки приходила, на мене наїжджали, що треба вчитися, а не працювати. А потім, коли ми закінчували обговорення моєї безвідповідальної поведінки в гонитві

за баблом, ми починали обговорювати теорії теоретичних теорій, які, як уже було очевидно, були СТРАШЕННО відірвані від реальності. За рідкісним виключенням. Але вчитися стало набагато простіше – я витратила в мільйон разів менше часу, ніж мої одногрупники, бо у мене було менше цього часу. І я зрозуміла, що досить бути активною і міркувати разом з викладачем і моя тверда 4 завжди буде зі мною. Я зрозуміла, за яким принципом викладачі ставлять оцінки, якщо не за візурбрені дані. Якщо викладачеві цікаво відповідати на питання, які ти йому ставиш, і якщо ти говориш йому чесно про сумніви, які у тебе виникають – у тебе ЗАВЖДИ буде хороша оцінка. Ну і це простіше зробити в умовах, коли ти працюєш. Ти пропускаєш заняття і відчуваєш, що порушуєш правила. Не провини, але легкий борг. Тому коли приходиш – приходиш завжди активний, готовий і на 120 хвилин суперуважний. Тому, все, що про тебе запам'ятовують – ти “агонь”, шкода що працюєш і ходиш так рідко».

Важливо, що вищу ефективність навчання працюючих студентів може зумовлювати не тільки позитивний досвід перебування у іншій соціальній ніші. Часом рутинний характер робочих процесів, конфлікти з керівництвом і колегами, неадекватна організація праці можуть призводити до суб'єктивного зростання значущості академічного знання.

Висновки. Проведений аналіз показав, що інформація про соціально-екологічну нішу індивіда або певної соціальної групи може стати важливою основою для пошуку шляхів оптимізації їхньої діяльності і має стати обов'язковим елементом психологічної діагностики разом з особистісними змінними.

На основі емпіричних даних вдалося продемонструвати існування статистично значущих відмінностей в соціальних нішах студентів, які тільки навчаються, та тих, хто одночасно навчається і працює. Працюючі студенти сприймають задачі, які вони вирішують на роботі, як більш важливі, значущі і осмислені. Вони взаємодіють з ширшим колом людей, які відрізняються від них віком і статусом, але при цьому стосунки мають менш ієрархічний характер.

Внаслідок відмінностей у соціальних нішах працюючі студенти переосмислюють для себе важливість навчання і академічних оцінок, розширюють свої соціальні мережі, розвивають навички комунікації, керування часом. Росте також їхня самооцінка і здатність до креативного вирішення прикладних проблем.

Перспективи подальших досліджень. Оскільки висновки у даному дослідженні ґрунтуються на порівнянні існуючих груп респондентів, то не виключено, що причинно-наслідкові зв'язки мають інший напрямок: рішення про поєднання роботи і навчання приймають саме ті студенти,

які мають відповідний ресурс соціального, практичного і академічного інтелекту. Не можна також виключити опосередкований вплив такого чинника, як особистісна зрілість, яка розвивається різними темпами у різних людей. Отже, потрібні додаткові експериментальні дослідження і лонгітуди, щоб отримати незаперечні докази запропонованих в цій роботі пояснень.

Одним з цікавих напрямків досліджень може бути вивчення процесу обрання соціально-екологічної ніші залежно від індивідуальних особливостей, поступової еволюції чи раптових перетворень таких ніш і пов'язаних з ними процесів активної адаптації.

Список використаних джерел

1. *Advances in personality science* / ed. D. Cervone, W. Mischel. – New York: The Guilford Press, 2002. – 338 p.
2. Berge M. T. The construction of a joint taxonomy of traits and situations / M. T. Berge, B. D. Raad // *European Journal of Personality*. – 2001. – Vol. 15, No. 4. – P. 253–276.
3. McCrae R. R. *Personality in adulthood, second edition: a five-factor theory perspective* / R. R. McCrae, P. T. C. Jr. – New York, NY: The Guilford Press, 2005. – 268 p.
4. Perna L. W. *Understanding the working college student: new research and its implications for policy and practice* / L. W. Perna. – Stylus Publishing, LLC., 2012. – 347 p.
5. Rauthmann J. F. Principles of situation research: towards a better understanding of psychological situations / J. F. Rauthmann, R. A. Sherman, D. C. Funder // *European Journal of Personality*. – 2015. – Vol. 29, No. 3. – P. 363–381.
6. Rauthmann J. F. The situational eight diamonds: a taxonomy of major dimensions of situation characteristics / J. F. Rauthmann, D. Gallardo-Pujol, E. M. Guillaume [et al.] // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 2014. – Vol. 107, No. 4. – P. 677–718.
7. Ryan R. M. *Self-determination theory: basic psychological needs in motivation, development, and wellness* / R. M. Ryan, E. L. Deci. – The Guilford Press, 2017. – 756 p.
8. Saltz J. B. What, if anything, is a social niche? / J. B. Saltz, A. P. Geiger, R. Anderson [et al.] // *Evolutionary Ecology*. – 2016. – Vol. 30, No. 2. – P. 349–364.
9. Schwartz S. H. An overview of the Schwartz theory of basic values / S. H. Schwartz // *Online Readings in Psychology and Culture*. – 2012. – Vol. 2, No. 1. – P. 90–101.

Abstract

Vinogradov A. G.,

PhD (Candidate of Psychological Sciences),

Associate Professor (docent),

Taras Shevchenko National University of Kyiv

E-mail: a.g.vinogradov@knu.ua

SOCIAL NICHE OF NAUKMA WORKING STUDENTS

Description, explanation, and prediction of human behavior is possible only when psychologists use information about personal variables, social environment, and interaction between them. Recently, more and more psychological researches are aimed at studying the psychological characteristics of the perception of social situations. However, the focus on separate unrelated situations as units of analysis significantly limits the heuristic potential of social environment concept. In this article, I suggest that psychologists can productively use the notion of social niche defined as a distribution of situations of different types. The purpose of this study was to describe the social niche of working university students by frequency distributions of 27 situations. Eight of them were taken from a promising situational DIAMONDS classification (Duties, Intelligence, Adversity, Mating, Positivity, Negativity, Deception, Sociality). The log-linear analysis of responses of 333 NaUKMA students to online survey indicates that working students more often communicate with professors on their own initiative, consult with experts, participate in public organizations, protest actions and peaceful demonstrations, express an unusual point of view or ideas, and solve the important tasks. Also found statistically significant relationships between working and gender, social class, living separately from parents. The relationships with demographic variables suggest that two factors may influence the decision to work in parallel with the study: the need to secure financially and independence motive. The social niche of NaUKMA students is characterized in descending order by such situational features as Positivity, Negativity, Sociality, Mating, Duties, Adversity, Intelligence, and Deception. Also, no statistically significant relationship between working and academic achievements was found.

Key words: *situation, working students, social environment, social niche, DIAMONDS.*

Отримано – 6 жовтня 2018

Рецензовано – 9 жовтня 2018

Прийнято – 13 жовтня 2018

Received – October 6, 2018

Revision – October 9, 2018

Accepted – October 13, 2018

УДК 159.923.2

Грузинова К. М.,

магістр психології

E-mail: kseniyagruzinova@gmail.com

САМОРЕАЛІЗАЦІЙНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЯК ЧИННИКИ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядаються результати дослідження, присвяченого вивченню самореалізаційних характеристик як чинників психологічного благополуччя. Встановлено, що чинниками психологічного благополуччя можна називати: самоактуалізаційні характеристики, побоювання професіоналізації, осмисленість життя, конструктивні стратегії опановуючої поведінки.

Результати емпіричного дослідження підтвердили наявність взаємозв'язків психологічного благополуччя з такими самоактуалізаційними характеристиками: компетентність у часі; підтримка; ціннісні орієнтації; спонтанність; самоповага; самоприйняття; уявлення про природу людини. Встановлено, що психологічне благополуччя особистості пов'язане із наступними стратегіями опанування: пошук соціальної підтримки; планування рішення проблеми; позитивна переоцінка. Особистість, для якої характерним є використання цих стратегій опановуючої поведінки, виявлятиме високий рівень благополуччя. Негативним чинником психологічного благополуччя було визнано побоювання професіоналізації: чим більшою мірою особистість проявляє це побоювання, тим меншим буде рівень благополуччя. За умови високого рівня психологічного благополуччя, особистість не проявлятиме схильності до побоювання професійної діяльності. Емпірично підтверджено зв'язок психологічного благополуччя із осмисленістю життя. Благополучна особистість виявляє здатність до цілеутворення і сенсоутворення в своєму житті, задоволена самим процесом життя й живе в теперішньому часі, позитивно оцінює власне минуле тощо.

Констатовано наявність значної міри впливу означених чинників щодо рівня психологічного благополуччя особистості.

Ключові слова: психологічне благополуччя, самореалізаційні характеристики, самоактуалізаційні характеристики, побоювання професіоналізації, осмисленість життя, стратегії опановуючої поведінки.

Постановка проблеми. В наш час великого значення набуває проблема всебічної самореалізації, яка б передбачала гармонійне самоздійснення особистості відповідно до її цінностей, життєвих цілей і природних інтенцій. На сьогодні науковцями не було визначено єдиного критерія оцінки явища самореалізації, успішності даного процесу і його повноти. На нашу думку, таким критерієм можна вважати психологічне благополуччя особистості. Роль психологічного благополуччя в якості критерія самореалізації була відзначена в психологічних дослідженнях – наприклад, Л. А. Коростильова розглядає якість життя (в якості синоніма психологічного благополуччя) як певний індикатор задоволеності самореалізацією особистості, її психологічного здоров'я [4].

Актуальність даного дослідження полягає в можливості визначення особливостей взаємозв'язку самореалізації й самореалізаційних характеристик із психологічним благополуччям. Дослідження вищезазначеної тематики дозволяє визначити ті характеристики, які можна вважати чинниками психологічного благополуччя і які впливають на переживання благополуччя особистістю. По суті, дослідження означеної тематики допоможе висвітлити ті сторони самореалізації, які забезпечують не тільки зовнішній успіх особи, але і суб'єктивне переживання нею благополуччя, щастя.

Стан розробленості проблеми. У публікаціях за тематикою даного дослідження приділялася увага: розгляду феноменів особистісної самореалізації й психологічного благополуччя як основних стратегічних ліній мотивації учіння у вищому навчальному закладі (Л. З. Сердюк) – дані феномени розглядалися як чинники внутрішньої і зовнішньої мотивації учіння студентів [9], визначенню психологічного благополуччя як особистісного параметра, який опосередковує самодетермінацію й самоздійснення особистості (Л. З. Сердюк) [10]; дослідженню впливу самоактуалізації особистості на особливості переживання суб'єктивного благополуччя (Г. Л. Пучкова) [8], особливостям самоактуалізації особистості й суб'єктивного благополуччя педагогів (А. І. Тимофєєва) [11], вивченню особливостей самоактуалізації й суб'єктивного благополуччя в сфері професійної освіти (Е. Ф. Яценко) [15] та професійної діяльності (Б. Є. Пахоль) [16] й у сучасному освітньому просторі (А. В. Авер'янова) [1].

Також в подібних публікаціях приділялася увага вивченню особливостей зв'язку психологічного благополуччя із самоствердженням (В. В. Гришко) [3] та з особистісною зрілістю (М. Г. Ящук, А. Е. Пасніченко) [7].

Можна побачити, що в дотичних дослідженнях було висвітлено проблему взаємозв'язку самоактуалізації й самоствердження

із психологічним благополуччям, однак визначенню конкретних самореалізаційних характеристик, які б впливали на благополуччя, достатньої уваги приділено не було.

Метою роботи є виявлення особливостей взаємозв'язку самореалізаційних характеристик і психологічного благополуччя особистості.

Виклад основного матеріалу. Самореалізацію в рамках даного дослідження було вирішено трактувати як процес самоздійснення в різних сферах життєдіяльності через реалізацію особистісних характеристик, властивих особистості, яка самореалізується.

До числа самореалізаційних характеристик було віднесено, по-перше, самоактуалізаційні характеристики (компетентність в часі; підтримка; ціннісні орієнтації, властиві особистості, яка самоактуалізується; гнучкість поведінки; сензитивність до себе, розуміння своїх потреб і почуттів, рефлексія власних переживань; спонтанність; самоповага; самоприйняття; схильність суб'єкта сприймати природу людини в цілому як позитивну і не брати до уваги дихотомії мужності – жіночності, раціональності – емоційності й інші як антагоністичні й непереконливі; синергія, тобто здатність людини до цілісного сприймання світу і людей, до розуміння пов'язаності протилежностей; прийняття агресії; контактність; розвиненість пізнавальних потреб і креативність). Ці характеристики було прийнято рішення умовно вважати первинними самореалізаційними характеристиками, оскільки їх можна визнати основою вдалого самоздійснення особистості [12;13].

До вторинних самореалізаційних характеристик віднесено: осмисленість життя, здатність до опанування в стресових умовах й відсутність побоювання професійного самоздійснення. Вторинними ці характеристики названі через їх ймовірний опосередковувачий вплив у процесі самореалізації: ці чинники можуть сприяти або перешкоджати ефективній самореалізації, результатом якої має стати психологічне благополуччя.

Самореалізація розглядається в даному дослідженні як результат (аналіз характеристик особистості, яка самореалізується, дає уявлення про власне саму самореалізацію), а також як стан – через дослідження задоволеності самореалізацією. Психологічне благополуччя визначалося як стан інтегральної задоволеності людиною різними сторонами свого життя і життям в цілому внаслідок рефлексії власного особистісного зростання. Психологічне благополуччя розглядається, перш за все, як критерій успішної самореалізації: процес самореалізації й особистісного зростання можна вважати продуктивним і корисним для психологічного здоров'я, завершеним лише у разі зростання благополуччя [5; 6;16;17].

Дослідницьке припущення полягає в тому, що високий рівень розвитку самореалізаційних характеристик особистості спричинює підвищення рівня психологічного благополуччя (психологічне благополуччя є критерієм успішної самореалізації).

Припускається, що підвищенню рівня психологічного благополуччя сприятиме високий рівень розвитку таких самореалізаційних характеристик як: самоактуалізаційні характеристики, конструктивні стратегії поведінки опанування, осмисленість життя. Бар'єром на шляху самореалізації й переживання психологічного благополуччя може бути побоювання професіоналізації. Таким чином, згідно із вищезазначеним припущенням, для досліджуваних з вираженими показниками самореалізаційних характеристик, наявною метою в житті й наявністю стратегій конструктивного опанування в стресових умовах, характерний високий рівень психологічного благополуччя.

У ході дослідження використовувався наступний методичний інструментарій: Самоактуалізаційний тест (САТ); Тест смисложиттєвих орієнтацій Д. О. Леонтєва; опитувальник «Способи опановуючої поведінки» Р. Лазаруса; опитувальник «Побоювання професіоналізації особистості» К. М. Грузиної; шкала психологічного благополуччя К. Ріфф; методи статистичної обробки – кореляційний (за Пірсоном), регресійний аналіз (SPSS 15.0).

Вибірка дослідження складалася з 96 осіб віком 18–64 років. Досліджуваними виступали студенти факультету психології та юридичного факультету, інститутів філології та міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а також досліджувані, які отримують освіту за кордоном; працюючі люди; люди пенсійного віку. Дослідження проводилося у 2018 році.

В ході аналізу визначено особливості взаємозв'язку самореалізаційних характеристик і психологічного благополуччя. Аналізувався зв'язок загального рівня психологічного благополуччя із первинними і вторинними самореалізаційними характеристиками.

Наведені результати показують статистично значущі зв'язки між психологічним благополуччям особистості й загальним рівнем самореалізації, первинними самореалізаційними характеристиками (компетентність в часі; підтримка; ціннісні орієнтації; спонтанність; самоповага; самоприйняття; уявлення про природу людини).

Взаємозв'язок між загальним рівнем самореалізації й психологічним благополуччям є середнім ($r = 0,458$, $p = 0,000$) і прямим за спрямованістю: чим вищий рівень самореалізації, тим більш психологічно благополучною буде особистість. Таким чином, більшою мірою відчуває психологічне благополуччя особистість, яка самореалізується,

Таблиця 1

Зв'язок психологічного благополуччя особистості та первинних самореалізаційних характеристик

	К/к	Р	К/к	р	К/к	р	К/к	Р
	Загальний рівень самореалізації		Компетентність у часі		Підтримка		Ціннісні орієнтації	
Психологічне благополуччя	,458(**)	0,000	,427(**)	0,000	,413(**)	0,000	,625(**)	0,000
	К/к	Р	К/к	р	К/к	р	К/к	Р
	Спонтанність		Самоповага		Самоприйняття		Уявлення про природу людини	
Психологічне благополуччя	,353(**)	0,000	,533(**)	0,000	,352(**)	0,000	,313(**)	0,002

Примітка: К/к – коефіцієнт кореляції; ** р – рівень статистичної значущості

забезпечуючи собі збалансований і гармонійний розвиток різних аспектів особистості, реалізовує власний потенціал в процесі діяльності, творчості, соціальної активності тощо. Ймовірно, що саме процес реалізації мотиву особистісного зростання викликає переживання суб'єктивної задоволеності собою і життям в цілому.

Констатовано наявність статистично значущого зв'язку між психологічним благополуччям і компетентністю у часі, який є середнім за силою прояву ($r=0,427$, $p=0,000$) і прямим за спрямованістю: чим більш компетентна у часі особистість, тим вищим буде у неї рівень психологічного благополуччя. Висока компетентність у часі свідчить, по-перше, про здатність суб'єкта жити справжнім, переживати справжній момент свого життя у всій його повноті, а не просто як фатальний наслідок минулого або підготовку до майбутнього «справжнього життя»; по-друге, цей зв'язок свідчить про здатність відчувати нерозривність минулого, сьогодення і майбутнього, бачити своє життя цілісним. Таким чином, філософське ставлення до концепції нерозривності часу забезпечує високий рівень психологічного благополуччя: у цьому випадку людина здатна прийняти своє минуле, жити повним життям у теперішньому і не боятися майбутнього. Таку позицію можна вважати ознакою здорової особистості, яка здатна переживати щастя і відчувати «красу моменту».

Взаємозв'язок між психологічним благополуччям і самореалізаційною характеристикою «підтримка» є середнім за силою прояву ($r=0,413$, $p=0,000$) і прямим за спрямованістю: чим вищий показник підтримки, тим більш психологічно благополучною буде особистість.

Ця характеристика визначає ступінь незалежності цінностей і поведінки суб'єкта від впливу ззовні («внутрішня-зовнішня підтримка»). Тобто особистість, яка вміє знаходити підтримку в основі власних цінностей і діяти відповідно до особистих переконань, більш психологічно благополучна, ніж особистість, яка у власній поведінці постійно орієнтується на інших людей і схвалені суспільством моделі поведінки.

На підставі результатів дослідження встановлено наявність статистично значущого зв'язку між психологічним благополуччям і ціннісними орієнтаціями, який є сильним за силою прояву ($r=0,625$, $p=0,000$) і прямим за спрямованістю: чим більшою мірою людина поділяє цінності, властиві особистості, яка самоактуалізується, тим вищий рівень її психологічного благополуччя. Скоріш за все, означений зв'язок цінностей і психологічного благополуччя означає, що в процесі реалізації справи, яка відповідає цінностям особистості, «актуалізатор» виявляє таке захоплення від справи, що відмінності між роботою і задоволенням просто зникають. У результаті, практичне підтвердження найвищих цінностей в процесі діяльності зумовлює переживання психологічного благополуччя.

У ході дослідження підтверджено наявність статистично значущого зв'язку між психологічним благополуччям й спонтанністю. Цей зв'язок є середнім за силою прояву ($r=0,353$, $p=0,000$) і прямим за спрямованістю: чим більш спонтанною щодо вияву власних почуттів є особистість, тим вище переживання психологічного благополуччя. Спонтанність означає здатність індивіда безпосередньо виражати свої почуття. Це характеристика процесів, викликаних не зовнішніми впливами, а внутрішніми причинами; самодіяльність, здатність активно діяти під впливом внутрішніх спонукань [12].

Взаємозв'язок між психологічним благополуччям і самоповагою є середнім за силою ($r=0,533$, $p=0,000$) й прямим за спрямованістю: чим більшою мірою особистість виявляє повагу до себе, тим більш вона психологічно благополучна. Тобто психологічно благополучна особистість вміє цінувати свої достоїнства, позитивні властивості характеру, поважати себе за них. Така людина має здатність до рефлексії з метою виявлення своїх недоліків і чеснот, адекватної оцінки власних досягнень і визначення своїх домагань; вміє ставити перед собою і досягати цілі, цінувати власні досягнення.

Такий взаємозв'язок самоповаги й психологічного благополуччя може виявлятися по-різному: на підвищення рівня психологічного благополуччя може вплинути і усвідомлення власних чеснот, когнітивна оцінка себе як компетентного професіонала, і пов'язані із цією оцінкою емоції (гордість, радість), і поведінка, яка відображає самоповагу

(впевненість в своїх силах тощо). До того ж, поведінка особистості, яка себе поважає, допомагає людині віднайти й боротися за своє місце в соціумі, зайняти таке соціальне положення, яке відповідає домаганням особистості й її уявленню про «щастя». На нашу думку, взаємозв'язок самоповаги і психологічного благополуччя зумовлюється наступними причинами: наявність самоповаги, поважливого ставлення до власних характерологічних особливостей і до себе як до особистості в цілому забезпечує самоприйняття особистості і розвиток уміння до узгодження внутрішніх конфліктів; самоповага передбачає попередній самоаналіз, визначення позитивних і негативних сторін своєї особистості, своїх помилок і досягнень. Тобто зростання самоповаги можливе у випадку саморозвитку і зростання особистісної й професійної компетентності, а переживання психологічного благополуччя і зростання самоповаги може бути зумовлене процесом самореалізації особистості у суб'єктивно значущій для неї сфері діяльності; особистість, яка здатна поважати себе справжню, рідко відчуває необхідність у використанні «масок» в процесі соціальної взаємодії, вона залишається цілком конгруентною під час спілкування з оточуючими.

Констатовано наявність статистично значущого зв'язку між психологічним благополуччям і самоприйняттям. Цей взаємозв'язок є середнім за силою прояву ($r=0,352$, $p=0,000$) й прямим за спрямованістю: чим вищим буде показник самоприйняття, тим вищим буде рівень психологічного благополуччя. Отож психологічно благополучна особистість буде приймати себе такою, яка вона є, незалежно від оцінки своїх достоїнств і недоліків, можливо, всупереч останнім. Самоприйняття в цьому випадку означає прийняття, яке засноване на відносно об'єктивній оцінці власних унікальних талантів, здібностей і загальних переваг, реалістичного визнання своїх обмежень і відчуття суб'єктивного задоволення, як цими талантами, так і їх межами. Така особистість має володіти характеристикою цільності, щоб приймати себе в цілому, як інтегральну особистість, з усіма достоїнствами і недоліками, а не як просту сукупність певних якостей [2].

Взаємозв'язок між психологічним благополуччям і шкалою уявлень про природу людини є середнім за силою ($r=0,313$, $p=0,002$) й прямим за спрямованістю. Таким чином, особистість із високим рівнем психологічного благополуччя виявляє схильність сприймати природу людини в цілому як позитивну, а також вміння до розуміння єдності дихотомій і протилежностей даного світу (як реальних, так і умоглядних).

Нами було визначено особливості взаємозв'язку психологічного благополуччя із тими чинниками, які ми визначали як «вторинні самореалізаційні характеристики». Було зазначено, що такі характеристики,

як копінг-поведінка, побоювання професіоналізації і осмисленість життя можуть опосередковувати і впливати на рівень психологічного благополуччя. Тобто від даних характеристик може залежати, чи стане переживання психологічного благополуччя результатом самореалізації. В процесі статистичної обробки і перевірки зазначеного припущення, ми звернули увагу на особливості взаємозв'язку цих характеристик із психологічним благополуччям. Результати відображено у табл. 2.

Таблиця 2

Зв'язок вторинних самореалізаційних характеристик та психологічного благополуччя

	Психологічне благополуччя
Побоювання професіоналізації	-,545(**)
Осмисленість життя	,699(**)
Пошук соціальної підтримки	,480(**)
Планування рішення проблеми	,441(**)
Позитивна переоцінка	,501(**)

Примітка: ** p – рівень статистичної значущості

Наведені результати показують статистично значущі зв'язки між психологічним благополуччям, осмисленістю життя, стратегіями опановуючої поведінки (пошук соціальної підтримки, планування рішення проблеми, позитивна переоцінка) й побоюванням професіоналізації.

Констатовано наявність статистично значущого зв'язку між рівнем психологічного благополуччя і побоюванням професіоналізації. Цей взаємозв'язок є середнім за силою прояву ($r = -0,545$, $p = 0,000$) й оберненим за спрямованістю: чим більшою мірою особистість виявляє побоювання професіоналізації, тим нижчим буде психологічне благополуччя. Також підтверджено наявність зв'язку між осмисленістю життя й психологічним благополуччям ($r = 0,699$, $p = 0,000$): чим вищою є осмисленість життя, тим вищий рівень психологічного благополуччя.

Таким чином, психологічно благополучною є така особистість, яка матиме сенс і цілі в житті і в якій спостерігається низький рівень побоювання професійної діяльності або відсутність такого побоювання. Тобто для такої особистості не існуватиме бар'єра успішної самореалізації (яка б мала результатом досягнення психологічного благополуччя) у вигляді побоювання професіоналізації. Для особистості, яка має низький рівень психологічного благополуччя, не має сенсу

і конкретних цілей у житті, характерний високий рівень побоювання професіоналізації. Для таких людей характерне переживання власної нездатності реалізації себе як професіонала і передбачення (що може як відповідати реальності, так і ні) малої ймовірності кар'єрного успіху, що виявляється в особистісних характеристиках, які блокують самостійність, відповідальність, самоефективність людини при здійсненні діяльності [14].

У ході дослідження підтверджено наявність статистично значущого зв'язку між психологічним благополуччям і стратегією пошуку соціальної підтримки ($r=0,480$, $p=0,000$): можливість пошуку джерел соціальної підтримки (і, скоріш за все, отримання цієї підтримки) позитивно пов'язана і рівнем психологічного благополуччя. Ймовірно, що психологічно благополучна особистість не соромиться і вміє звертатися за допомогою до інших людей і зовнішніх ресурсів, шукати шляхи вирішення проблеми за рахунок залучення соціальних ресурсів, пошуку інформаційної, емоційної і дієвої підтримки. Внаслідок такої опановуючої поведінки, з'являється можливість легко і швидко вирішувати проблеми, які виникли, не витрачаючи при цьому власні психічні й фізичні ресурси.

Констатовано наявність статистично значущого зв'язку між рівнем психологічного благополуччя і стратегією планування вирішення проблеми ($r=0,441$, $p=0,000$): чим більш схильна людина до планування вирішення проблем, тим вищий рівень її психологічного благополуччя. Тобто особистість із високим рівнем психологічного благополуччя орієнтуватиметься на подолання проблеми за рахунок цілеспрямованого аналізу ситуації і можливих варіантів поведінки в проблемній ситуації, вироблення стратегії вирішення проблеми, планування власних дій з урахуванням об'єктивних умов, минулого досвіду і наявних ресурсів. Слід зазначити, що ця стратегія опанування розглядається як найбільш адаптивна стратегія, яка сприяє конструктивному вирішенню труднощів. Отож, домінування цього стилю опанування в складних ситуаціях можна вважати одним із найбільш бажаних для підтримання високого рівня психологічного благополуччя.

У ході дослідження підтверджено наявність статистично значущого зв'язку між психологічним благополуччям й стратегією позитивної переоцінки ($r=0,501$, $p=0,000$): чим більш схильна людина до позитивної переоцінки складних життєвих проблем, тим вищий рівень її психологічного благополуччя. Якщо для людини домінуючою виявляється стратегія позитивної переоцінки, то вона намагатиметься долати негативні переживання у зв'язку з проблемою за рахунок позитивного її переосмислення, розгляду її як стимулу для особистісного зростання.

У цьому випадку високий рівень психологічного благополуччя гармонійно поєднується із орієнтованістю на філософське осмислення проблемної ситуації, включення її в ширший контекст.

Також ми використовували регресійний аналіз: протестовано модель регресії, в якій відображена міра впливу самореалізаційних характеристик (самоактуалізаційні характеристики, побоювання професіоналізації, стратегії опановуючої поведінки, осмисленість життя) на психологічне благополуччя. Цю модель вирішено вважати задовільною, оскільки її коефіцієнт множинної детермінації становить 0,796 при рівні статистичної значущості 0,000. Це означає, що 79,6 % дисперсії залежної змінної «психологічне благополуччя» зумовлено впливом виділених незалежних змінних (самореалізаційні характеристики).

Висновки. Таким чином, з'ясовано, що високий рівень вираження самореалізаційних характеристик особистості спричинює підвищення рівня психологічного благополуччя. Зокрема, підтверджено наявність статистично значущих взаємозв'язків між психологічним благополуччям і такими самореалізаційними характеристиками як: самоактуалізаційні характеристики, стратегії опанування, осмисленість життя.

Констатовано, що із психологічним благополуччям взаємопов'язані такі самоактуалізаційні характеристики: компетентність в часі; підтримка; ціннісні орієнтації; спонтанність; самоповага; самоприйняття; уявлення про природу людини. Найсильніше із благополуччям взаємопов'язані характеристики ціннісних орієнтацій, компетентності в часі, підтримки і самоповаги. Можна стверджувати, що важливе значення для психологічного благополуччя особистості в процесі самореалізації мають: стійка система власних цінностей, які конкретна особистість щиро поділяє; вміння приймати власне минуле, жити в теперішньому й орієнтуватися на майбутнє; здатність будувати довірливі стосунки з оточуючими й знаходити ресурс в цих стосунках і всередині себе; вміння із повагою ставитися до себе, приймати всі свої переваги й недоліки тощо.

Встановлено наявність взаємозв'язків психологічного благополуччя із такими стратегіями опанування: пошук соціальної підтримки; планування рішення проблеми; позитивна переоцінка. Найбільшою мірою психологічно благополучна особистість в складних умовах орієнтується на: можливість позитивного переосмислення проблеми й звернення складної ситуації на користь собі; побудову плану вирішення проблеми й здійснення конкретних дій з метою усунення проблеми, яка виникла; пошук джерела підтримки й допомоги в складній ситуації.

Підтверджено наявність оберненого взаємозв'язку між психологічним благополуччям і побоюванням професіоналізації: чим більшою

мірою особистість проявляє це побоювання, тим нижчий рівень благополуччя. У особистості ж, яка матиме високий рівень психологічного благополуччя, спостерігається низький рівень побоювання професійної діяльності або його відсутність.

Констатовано наявність взаємозв'язку психологічного благополуччя із осмисленістю життя. Психологічно благополучна особистість має сенс і цілі свого життя, вміє насолоджуватися самим процесом життя й позитивно оцінювати пройдені відрізки життєвого шляху.

Відзначено значну міру впливу самореалізаційних характеристик на психологічне благополуччя. Констатовано, що сумарний вплив самореалізаційних характеристик пояснює більшу частину результатів за показником психологічного благополуччя. Визнано роль самореалізаційних характеристик в якості чинників психологічного благополуччя, які зумовлюють рівень його вираження.

На основі вищезазначеного можна зробити висновок, що психологічно благополучну особистість можна охарактеризувати як самореалізовану людину, яка веде осмислене існування, не боїться реалізувати себе в професійному й особистісному плані й володіє здатністю до опанування в стресових умовах.

Перспективним напрямком подальших досліджень ми вбачаємо визначення особливостей психологічного благополуччя на різних стадіях професійного становлення: професійної адаптації, первинної і вторинної професіоналізації, стадії досягнення професійної майстерності. Цікавим представляється визначення впливу творчої діяльності на особливості переживання благополуччя, а також виявлення особливостей взаємозв'язку психологічного благополуччя і екзистенційних характеристик особистості, релігійності.

Список використаних джерел

1. Авер'янова А. В. Дослідження психологічного благополуччя особистості в сучасному освітньому просторі / А. В. Авер'янова // Ракурси психологічного благополуччя особистості: збірник тез доповідей всеукраїнського науково-практичного семінару «Ракурси психологічного благополуччя особистості» (9 червня 2017 р., Ніжин). – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2017. – С. 24–26.

2. Болотнікова І. В. Цілісність особистості як чинник її самоздійснення [Електронний ресурс] / І. В. Болотнікова, Т. В. Завадська // Актуальні проблеми психології. – Том. V: Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія. – 2013. – Випуск 13. – С. 40–47. – URL: http://appsychology.org.ua/data/read_jrn.php?path=./data/jrn/v5/i13/

3. Гришко В. В. Поняття феномену психологічного благополуччя та його зв'язок із самоствердженням / В. В. Гришко // Ракурси психологічного благополуччя особистості: збірник тез доповідей всеукраїнського науково-практичного семінару

«Ракурси психологічного благополуччя особистості» (9 червня 2017 р., Ніжин). – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2017. – С. 47–50.

4. Коростылева Л. А. Проблемы самореализации личности в системе наук о человеке / Л. А. Коростылева // Психологические проблемы самореализации личности. – 1997. – С. 3–19.

5. Куликов Л. В. Здоровье и субъективное благополучие / Л. В. Куликов // Психология здоровья; [Под ред. Г. С. Никифорова]. – СПб.: Питер, 2010. – С. 33–45.

6. Маришук Л. В. Удовлетворенность качеством жизни как критерий психологического здоровья / Л. В. Маришук, Е. В. Пыжьянова // Психология XXI века: материалы международной научно-практической конференции молодых ученых (24–26 апреля 2011 г.). – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2011. – С. 58–61.

7. Пасніченко А. Е. Особистісна зрілість як критерій психологічного благополуччя / А. Е. Пасніченко, М. Г. Яшук // Ракурси психологічного благополуччя особистості: збірник тез доповідей всеукраїнського науково-практичного семінару «Ракурси психологічного благополуччя особистості» (9 червня 2017 р., Ніжин). – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2017. – С. 170–173.

8. Пучкова Г. Л. Субъективное благополучие как фактор самоактуализации личности: автореф. дис.... канд. псих. наук: 19.00.01 / Г. Л. Пучкова. – Хабаровск, 2003. – 17 с.

9. Сердюк Л. З. Особистісна самореалізація та психологічне благополуччя як основні стратегічні лінії мотивації учіння студентів ВНЗ / Л. З. Сердюк // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Педагогіка та психологія. – 2014. – Вип. 687. – С. 151–159.

10. Сердюк Л. З. Особистісний модус самореалізації майбутніх фахівців / Л. З. Сердюк // Вісник післядипломної освіти. – 2014. – Вип. 10 (23). – С. 239–248.

11. Тимофеева А. И. Психологические особенности самоактуализации и субъективного благополучия личности педагога в сфере профессиональной педагогической деятельности [Электронный ресурс] / А. И. Тимофеева // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2017. – Т. 12. – С. 112–115. – URL: <http://e-koncept.ru/2017/770233.htm>.

12. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М., 2002. – С. 426–433.

13. Шостром Э. Анти-Карнеги или Человек-манипулятор / Э. Шостром. – Минск: ТПЦ «Полифакт», 1992. – 128 с.

14. Юрчинська Г. К. Індивідуально-психологічні особливості осіб з побоюванням професіоналізації / Г. К. Юрчинська, К. М. Грузинова // Український психологічний журнал. – 2017. – № 4 (6). – С. 151–165.

15. Ященко Е. Ф. Самоактуализация и субъективное благополучие как социально-психологические проблемы профессионального образования: студенты и преподаватели университета [Электронный ресурс] / Е. Ф. Ященко // Вестник южноуральского государственного университета. – 2012. – № 31. – С. 56–58. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/samoaktualizatsiya-i-subektivnoe-blagopoluchie-kak-sotsialno-psihologicheskie-problemy-professionalnogo-obrazovaniya-studenty-i>.

16. Pakhol B. E. Professional well-being an overview of key concepts and scientific research of the phenomenon / B. E. Pakhol // *Ukrainian Psychological Journal*. – 2017. – № 2 (4). – P. 107–140.

17. Ryff C. D. Psychological well-being: Meaning, measurement, and implications for psychotherapy research / C. D. Ryff, B. H. Singer // *Psychotherapy and Psychosomatics*. – 1996. – № 65. – P. 14–23.

References transliterated

1. Aver'janova A. V. Doslidzhennja psyhologichnogo blagopoluchchja osobystosti v suchasnomu osvith'omu prostori / A. V. Aver'janova // *Rakursy psyhologichnogo blagopoluchchja osobystosti: zbirnyk tez dopovidej vseukrai'ns'kogo naukovo-praktychnogo seminaru «Rakursy psyhologichnogo blagopoluchchja osobystosti»* (9 chervnja 2017 r., Nizhyn). – Nizhyn: NDU im. M. Gogolja, 2017. – S. 24–26.

2. Bolotnikova I. V. Cilisnist' osobystosti jak chynnyk i'i' samozdijsnennja [Elektronnyj resurs] / I. V. Bolotnikova, T. V. Zavads'ka // *Aktual'ni problemy psyhologii*. – Tom. V: *Psyhofiziologija. Psyhologija praci. Eksperymental'na psyhologija*. – 2013. – Vypusk 13. – S. 40–47. – URL: http://appsychology.org.ua/data/read_jrn.php?path=./data/jrn/v5/i13/

3. Gryshko V. V. Ponjattja fenomenu psyhologichnogo blagopoluchchja ta jogo zv'jazok iz samostverdzhennjam / V. V. Gryshko // *Rakursy psyhologichnogo blagopoluchchja osobystosti: zbirnyk tez dopovidej vseukrai'ns'kogo naukovo-praktychnogo seminaru «Rakursy psyhologichnogo blagopoluchchja osobystosti»* (9 chervnja 2017 r., Nizhyn). – Nizhyn: NDU im. M. Gogolja, 2017. – S. 47–50.

4. Korostyleva L. A. Problemy samorealizacii lichnosti v sisteme nauk o cheloveke / L. A. Korostyleva // *Psihologicheskie problemy samorealizacii lichnosti*. – 1997. – S. 3–19.

5. Kulikov L. V. Zdorov'e i sub#ektivnoe blagopoluchie / L. V. Kulikov // *Psihologija zdorov'ja*: [Pod red. G. S. Nikiforova]. – SPb.: Piter, 2010. – S. 33–45.

6. Marishhuk L. V. Udovletvorennost' kachestvom zhizni kak kriterij psihologicheskogo zdorov'ja / L. V. Marishhuk, E. V. Pyzh'janova // *Psihologija XXI veka: materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii molodyh uchenyh* (24–26 aprelja 2011 g.). – SPb.: Izd-vo SPb. un-ta, 2011. – S. 58–61.

7. Pasnichenko A. E. Osobystisna zrilist' jak kryterij psyhologichnogo blagopoluchchja / A. E. Pasnichenko, M. G. Jashhuk // *Rakursy psyhologichnogo blagopoluchchja osobystosti: zbirnyk tez dopovidej vseukrai'ns'kogo naukovo-praktychnogo seminaru «Rakursy psyhologichnogo blagopoluchchja osobystosti»* (9 chervnja 2017 r., Nizhyn). – Nizhyn: NDU im. M. Gogolja, 2017. – S. 170–173.

8. Puchkova G. L. Sub#ektivnoe blagopoluchie kak faktor samoaktualizacii lichnosti: avtoref. dis.... kand. psih. nauk: 19.00.01 / G. L. Puchkova. – Habarovsk, 2003. – 17 s.

9. Serdjuk L. Z. Osobystisna samorealizacija ta psyhologichne blagopoluchchja jak osnovni strategichni linii' motyvacii' uchinnja studentiv VNZ / L. Z. Serdjuk // *Naukovyj visnyk Chervivce'kogo universytetu*. Serija: *Pedagogika ta psyhologija*. – 2014. – Vyp. 687. – S. 151–159.

10. Serdjuk L. Z. Osobystisnyj modus samorealizacii' majbutnih fahivciv / L. Z. Serdjuk // *Visnyk pisljadyplomoi' osvity*. – 2014. – Vyp. 10 (23). – S. 239–248.

11. Timofeeva A. I. Psihologicheskie osobennosti samoaktualizacii i sub#ektivnogo blagopoluchija lichnosti pedagoga v sfere professional'noj pedagogicheskoy dejatel'nosti [Jelektronnyj resurs] / A. I. Timofeeva // Nauchno-metodicheskij jelektronnyj zhurnal «Koncept». – 2017. – T. 12. – S. 112–115. – URL: <http://e-koncept.ru/2017/770233.htm>.

12. Fetiskin N. P. Social'no-psihologicheskaja diagnostika razvitija lichnosti i malyh grupp / N. P. Fetiskin, V. V. Kozlov, G. M. Mantjlov. – M., 2002. – C. 426–433.

13. Shostrom Je. Anti-Karnegi ili Chelovek-manipuljator / Je. Shostrom. – Minsk: TPC «Polifakt», 1992. – 128 s.

14. Jurchyns'ka G. K. Indyvidul'no-psychologichni osoblyvosti osib z pobojuvannjam profesionalizacii' / G. K. Jurchyns'ka, K. M. Gruzynova // Ukrai'ns'kyj psychologichnyj zhurnal. – 2017. – № 4 (6). – S.151–165.

15. Jashhenko E. F. Samoaktualizacija i sub'ektivnoe blagopoluchie kak social'no-psihologicheskie problemy professional'nogo obrazovaniya: studenty i prepodavately universiteta [Jelektronnyj resurs] / E. F. Jashhenko // Vestnik juzhno-ural'skogo gosudarstvennogo universiteta. – 2012. – № 31. – S. 56–58. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/samoaktualizatsiya-i-subektivnoe-blagopoluchie-kak-sotsialno-psihologicheskie-problemy-professionalnogo-obrazovaniya-studenty-i>

16. Pakhol B. E. Professional well-being an overview of key concepts and scientific research of the phenomenon / B. E. Pakhol // Ukrainian Psychological Journal. – 2017. – № 2 (4). – P. 107–140.

17. Ryff C. D. Psychological well-being: Meaning, measurement, and implications for psychotherapy research / C. D. Ryff, B. H. Singer / Psychotherapy and Psychosomatics. – 1996. – № 65. – P. 14–23.

Abstract

Gruzynova K. M.,

Master of Psychological sciences

E-mail: ksemyagruzynova@gmail.com

SELF-REALIZATION CHARACTERISTICS AS FACTORS OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING

The article is devoted to the research of self-realization characteristics as factors of psychological well-being. The results of empirical research have identified self-realization characteristics which can be considered as factors of psychological well-being: self-actualization characteristics, professionalization misgiving, meaningfulness of life, coping strategies.

The results of empirical research have shown correlation between psychological well-being and the following self-actualization characteristics: competence in time; support; value orientations; spontaneity; self-esteem; self-acceptance; the idea of the human nature. The correlations of psychological

well-being with the following coping strategies have been confirmed: search of social support; planning for problem solving; positive reevaluation. People, who use these strategies of coping behavior, will manifest a high level of well-being. Professionalization misgiving was recognized as a negative factor of psychological well-being: the more person manifest misgiving, the lower will be his/her level of well-being. For people who have a high level of psychological well-being, there is predisposition to have a low level of the professionalization misgiving. The relation between psychological well-being and meaningfulness of life is empirically confirmed. A psychologically prosperous person has meanings and purpose in his/her life, is satisfied with the process of life and lives in the present, positively evaluates his/her own past, etc.

A significant degree of influence of these factors on the level of psychological well-being has been determined.

Key words: *psychological well-being, self-realization characteristics, self-actualization characteristics, professionalization misgiving, meaningfulness of life, coping strategies.*

Отримано – 17 вересня 2018 Рецензовано – 21 вересня 2018 Прийнято – 26 вересня 2018
Received – September 17, 2018 Revision – September 21, 2018 Accepted – September 26, 2018

UDC 159.937.5

Klymenko I. V.,
PhD (Candidate of Psychology Science),
Associate Professor (docent),
Social Psychology Department,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: ivklimenko@ukr.net

FEATURES OF PRICE PERCEPTION BY CONSUMERS WITH DIFFERENT PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS

У статті ми узагальнили результати досліджень, пов'язаних з психологічними ефектами сприймання цін при різних способах їх представлення та продемонстрували результати емпіричного дослідження особливостей сприймання цін та здійснення вибору товарів альтернативних цінових категорій споживачами з різними психологічними характеристиками.

Психологічні ефекти ціни були об'єднані нами в декілька груп. Ефекти ціни, пов'язані з її сприйманням як числового ряду, який подумки зчитується зліва-направо, призводять до того, що при різних способах презентації ціни її сприймання зменшується при зміщенні акценту (значуща цифра, розташування на ціннику) вліво. Ефекти пов'язані з порядком представлення товарів та контекстом, пояснюються сприйманням ціни як меншої при зміщенні акценту на більш дорогі товари, що виступають еталонами, або оточують заданий товар.

У результаті емпіричного дослідження було виявлено, що окрім когнітивних процесів на сприймання ціни впливає ряд суб'єктивних характеристик споживача. Так низький рівень суб'єктивного економічного благополуччя, самооцінки, негативне ставлення до грошей впливає на схильність споживачів купувати виключно дешеві товари та суб'єктивно занижувати їх еталонну вартість. Висока самооцінка та рівень суб'єктивного економічного благополуччя, схильність до демонстративного споживання, слідування моді корелює із схильністю споживача обирати товари за високими цінами. Ірраціональне ставлення до грошей (підвищена тривожність щодо грошей або сприймання грошей як ліків від депресії та нудьги) та мотивація на уникнення невдач обумовлює схильність споживачів ставати «мисливцями за знижками». При виборі дисконтних товарів основними тригерами виступає бажання отримати додаткову вигоду (подарунок чи додатковий товар за зниженою

ціною), а також велика номінальна (абсолютна чи відсоткова) презентація розміру знижки.

Ключові слова: психологічна ціна, сприймання ціни, ціноутворення, знижки, психологічний профіль споживача.

Formulation of the problem. The impact of the price on consumer behavior is very significant. The price is the actual amount of money that you will have to pay at the moment of purchase, and the subjective equivalent of the usefulness of the purchased product, the reflection of its value. In terms of the psychology of consumption, the price affects the image of the product, the perception of its position among analogues. The impact of prices determines all phases of the consumer cycle: from finding of information and evaluating of alternatives, to purchase and evaluate the product during consumption.

Price is analyzed as a marketing influence factor for consumer behavior: as a tool of positioning, sales promotion, a competitive advantage. But consumers choice of products in different price categories, their sensitivity to prices, the tendency to react in a certain way to price offers or discounts are determined not only by external (such as marketing) factors.

Personality characteristics of the consumer also determine the perception of prices. They affect the subjective view of a fair price, the formation of internal standards of price for different product category, and cause personal perceptions of profitable or unprofitable offers, high cost or cheapness, availability of products in a certain price range. Research of the subjective effects of price perception and psychological characteristics of the individual, which determine these effects, can enrich the field of price psychology and give impetus to the development of new tactics of psychological pricing.

Analysis of recent research and publications. The questions of pricing methods and strategies from the standpoint of markets and individual enterprises are deeply researched by professional community. Comprehensive developments in this area are presented in the published work of Peter Hill, Robert J. Dolan, Hermann Simon, Bill McFarlane, Tim Smith, Thomas T. Nagle, Craig Zawada, Harry Macdivitt and Mike Wilkinson.

The questions of marketing were dealt with by such Ukraine researchers as Dlihach A. O., Duhina S. I., Kolesnykov O. V., Koriniev V. L., Oklander V. F., Pavlenko A. F., Petryk O. I., Tormosa Yu. H., Khaminich S. Y., Shkvarchuk L. O. Significantly fewer studies focus on psychology of price and pricing. Among the theoretical and applied researches in this area worth noting the published work of William Poundstone, Markus Husemann-Kopetzky, Leigh Caldwell.

Some aspects of the psychology of pricing and influence of price on consumer behavior are considered within the framework of research on behavioral economics and neuromarketing, in particular in the books by Phil P. Barden, Martin Lindstrom, Roger Dooley, David Lewis and others.

The purpose of the article: to characterize the psychological effects of price perception as if presented in different ways and to identify the features of price perception and the choice of products in price categories for consumers with different psychological characteristics.

Presenting main material. A considerable number of the results of applied research, concerning the different aspects of price psychology, presented recently. Much of these studies are devoted to the psychology of price perception as a numerical series. So, well-known is the study by Manoj Thomas and Vicki Morwitz, on the peculiarities of perception nine-ending prices. According to the results of this study, nine-ending prices will be perceived to be smaller than a price one cent higher if the leftmost digit changes to a lower level (e. g., \$3.00 to \$2.99) but not if the leftmost digit remains unchanged (e. g., \$3.60 to \$3.59) [6; 55].

At the heart of the idea of the left-digit effect in price is the thesis about mentally reading the prices from left to right and the property of consciousness to simplify the numerical row to the significant left numeral, neglecting the right. In further research, this idea was supplemented by the effects of the perception of the latest numeral for different currencies; the comparison of the effect of prices ending on 8 and 9; the perception of prices ending on 5 in countries where the smallest exchange coin or bill is 5, not 1 (in Australia 5 dollars and 5 cents). In the context of perception of price as numerical series, were also conducted the studies on the features of perception of large prices (more than a thousand) with comma or cents in pricing. Keith S. Coulter demonstrated that including commas (e. g., \$1,599 vs. \$1599) and cents (e. g., \$1599.85 vs. \$1599) in a price's can change how the price is encoded and represented verbally in a consumer's memory. These prices seem higher. These effects according to researchers occur because consumers non-consciously perceive that there is a positive relationship between syllabic length (as the price is mentally read) and numerical magnitude [2; 395].

In addition, prices deprived of comma or cents are better perceived in the context of hedonistic goods. Vintage and exclusive products, as well as goods that are bought for pleasure (beauty industry, refined food and drinks, etc.) are better to sell at rounded prices. Non-rounded prices work well in conjunction with the goods of rational consumption associated with the adjusted calculation. A study by a team of researchers from Cornell University has shown that people learn to associate accuracy of calculations with smaller quantities, and this precedes their price scales of judgments.

According to the results of this study, people were willing to pay more for realty when prices were as accurate as possible (six-digit prices without any zero) [5; 3]. The phenomenon of non-rounded prices perception as a more accurate, and therefore more fair, has been confirmed for many groups of goods.

Investigating the psychological peculiarities of price perception experts pay attention not only to the perception of the numerical series, but also to the perception of prices in the context of the design of a price tag (size, location, color). Studies of the already mentioned Keith S. Coulter have shown the relationship between the size of the numeral on the price tag and their assessment: the big numeral associated with higher prices according to the Effects of magnitude representation congruency [3].

A number of studies, generalized in the work of Nick Kollenda, testify to the influence of the location of the price on the price tag on its perception. According to the psychology of perception of the numerical series from left to right it's better to shift to the left the prices that people associate with the left (i. e., low prices) and move high prices to the right – a position that's congruent with a high numerical magnitude. Another regularity is related to the order of presentation of the product and the price of it, if they are placed as a one image. Nick Kollenda points out that when products were displayed first, participants based their purchase decision on the product qualities; when prices were displayed first, participants based their purchase decision on the economic value. Thus, for luxury goods, it is necessary to show the goods, then show the price, and for the low-cost goods – the opposite. For expensive, exclusive goods, emphasizing that the price is not important, the image of the product must be larger, the price should be in small print [4].

The subject of some studies is the influence of the color of the price tag. Tanel Mehine's research has shown that yellow price tags are associated with discounts (they compel the consumer to imagine the reference price as higher), even if the price remains unchanged [7; 26]. Phil P. Barden noted that black and white price tags are perceived as more expensive in comparison to blue and red, or price tags, which show discounts. According to him, if you use the promotional price tag, then even an inflated price will be perceived by consumers as reduced [1; 74].

A separate group of research in the field of psychological pricing is devoted to questions of the impact of the order of presentation of goods with different prices and effects associated with the comparison of goods with alternative prices. The main idea of these studies is the impact of the context: the price is perceived as higher or lower, depending on what the price proposals surround it, and what price in this comparison is seen as

a standard. Specialists distinguish the so-called external standards (given by the manufacturer or seller average prices for a specific product category or line, comparative prices in e-commerce, etc.), or an internal standard (vision of the price of some product formed in consequence of the experience of purchasing goods of the such category).

Nick Kolenda shows how this effect works when a list of goods is presented in ascending order or lower prices. «If the initial prices are high, customers generate a higher reference price. When customers use that reference price to evaluate the options, all of the options seem like a better deal. When you sort products by ascending price (i. e., low to high), customers view each new product as a loss in price. With each new option, they're gradually losing the ability to pay a lower price. Thus, they feel motivated to minimize that loss by choosing a lower priced product. But here's the flipside. When you sort products by descending price (i. e., high to low), customers view each new product as a loss in quality. Thus, they feel motivated to retain a higher quality (and more expensive) product» [4].

The comparison effect works also in the case of the presentation of discounts on goods, and then the standard is the previous prices without discounts. Phil P. Barden gives the results of the study, in which the researchers printed catalogs of products that were sold at reduced prices, but without a demonstration of previous prices, and catalogs showing both prices for goods (old and new). Products from the second type of catalogs were sold much better. People were more willing to buy a product for \$ 40, if next is written: «The usual price is \$ 48» than for \$ 39, but without indicating a higher «regular» price [1; 77].

When it comes to discounts, it is important to visualize the benefit as much as possible, contrasting the old and the new price (by color, the size of the scarf). It is also important that a quick reading of discount offer shows its significance. «Consider a \$50 blender. Which discount seems like a better deal: 20 % off vs. \$10 off? Do the math. Both discounts are the same monetary value. However, one discount has an advantage». – Nick Kolenda notes [4]. The discount, whose numeric expression will be bigger, will seem more profitable. In this case Kolenda advised to use «Rule of 100» by Jonah Berger: to give percentage discounts when your price is under \$100 and give absolute discounts when your price is over \$100.

The above studies quite comprehensively characterize the cognitive aspect of price perception. However, they do not answer the question: can personal characteristic determine consumer's sensitivity to prices and price proposals and influence some features of prices perception, including the perception of the standard price or the discount offer.

Cooperating with Safronova A. V., we conducted several studies to identify the relevant addiction. The purpose of these studies was to identify how the psychological characteristics of the consumers influence their price perception and the tendency to respond to certain price offers. The participants of both studies were 218 people.

In the first study, respondents were offered to purchase goods of mass consumption in the «virtual store», where each product category was represented by a comparative range of prices (goods at low price, medium and high). All respondents were divided into five groups: respondents, who selected goods at the lowest prices in all product categories (Economy type – 6.6 %); respondents, who chose goods at low prices or lower than average prices, but in certain product categories, they chose goods at a higher price (Apathetic type – 13.2 %); respondents, who were inclined to choose goods of the middle price range (Rationalistic type – 41.8 %); respondents, those who chose goods at prices above the average (Demonstration type – 20.9 %); consumers, who preferred goods of the highest price category (Perfectionistic type – 17.6 %).

Subsequently, respondents were asked to answer questions from a number of personal questionnaires: to identify the psychological type of the consumer (Individualist, Innovator, Fashion lover, Traditionalist, Conservative, Situational, and Indifferent), the attitude to money, the level of subjective economic well-being and self-esteem. It allowed to analyze the psychological profiles of the typical representative of the above groups.

As a result of empirical study, it was found that the willingness to choose a product for a certain price category is conditioned not only by the context (the price range for a certain product category with the conditional average price standard), but also by a number of psychological characteristics of consumers.

Economical type respondents have low self-esteem, low level of subjective economic well-being, mostly negative attitude to money and increased anxiety about money. Among them there are many representatives of «Conservative» and «Traditionalist» type of consumers.

The Apathetic type has an average self-esteem, it's mostly men, among them are many consumers of «Indifferent» and «Situational» types, they choose products that they have been advised by their friends and are trying to save time on purchases. Representatives of the apathetic type have an average level of subjective economic well-being and a neutral emotional money attitude.

Consumers of a Rational type have an average self-esteem, a positive attitude towards money, an average level of subjective economic well-being. Among them, different psychological types of consumers are proportionally represented.

Demonstration type respondents are mostly «Individualist» and «Fashion lover», they try to emphasize their individuality through the products they choose. They have a middle and high level of subjective economic well-being, high self-esteem and relate to money with ease, without negative emotions towards them.

Representatives of the Perfectionist type most appreciate the prestige of the product, its unique characteristics. These are people with a high level of subjective economic well-being, with a high self-esteem and a positive attitude towards money.

In the second study, we presented in a «virtual store» consumer goods with a small price range, but some of them were presented as discount products. These were goods with different promotional offers (« $1 + 1 = 3$ », «second product as a gift», «a gift with a product», «discount for the next purchase»). Some offers showed a percentage or absolute discounts. The nominal price of goods represented as a reduced price could be lower, averaged or higher than standard.

At such an exposition of the goods, most respondents favored goods offered at a discount. On average, only 15 % of the elections were for goods without discounts in each category of goods. The largest number of elections were for products offered as « $1 + 1 = 3$ » (17.4 %) and «a gift with a product» (15.8 %), although the latter were, as a rule, one of the most expensive in their product categories.

The benefit from the proposed addition apparently compensated the «pain» of paying. Promotional offers with addition, which the consumer received immediately at the time of purchase, were much more attractive than the proposals with a delayed gain (coupon or discount for the next purchase). The number of the elections of such proposals was only 3.3 %. Among the proposals without addition, the largest number of elections were on goods with the highest discount denomination (in percentage or absolute equivalents) in comparison with the same goods without a discount (15.6 %), although their price often was higher than average. At the same time, only 9.6 % percent of consumers chose for the goods with a lower discount denomination, but more profitable for the price.

However, in this study we were interested not only in the influence of the method of representation of the price on the choice of consumers, but also on the influence of certain personal characteristics on the positive perception of various promotional offers and the tendency to choose primarily the goods with discounts.

26.7 % from the respondents who participated in this study turned out to be real «discount hunters»: they consistently selected only products at discount prices in our «virtual store». According to the results of

the questioning, they showed a tendency to buy discounted goods impulsively, for the future; to postpone the purchase of the necessary goods, if they have no discount; easily switch over the favorite brand to other discounts brand; specially attend sales; collect promotional coupons; choose a remote store, if there were discount products.

The most expressive psychological feature of such «discount hunters» was a specific attitude to money. The interest in discount products is the higher, than the higher is the anxiety about money. Such consumers choose goods for a long time, they are nervous about the right choice. They often check the contents of their purse or a bank account. They can envy the financial well-being of others, overestimate the importance of money. A characteristic of such consumers according to the results of our study was also the motivation to avoidance of the fails. Respondents with low interest in discount products (20.3 % of the interviewed) showed a tendency to success motivation and a positive rational attitude towards money.

It is interesting that only part of respondents belonging to the group of «discount hunters» had the same psychological profile as our Economical type of consumers (those who choose goods at the lowest prices). The second type of respondents, who also search for discounts, comprises the consumers who do not have anxiety about money and have average and even high indicators of subjective economic well-being. Among such consumers there are many representatives «Fashion lover», they are prone to impulsiveness and perceive money as a cure for depression and boredom. The opportunity to buy a discount product brings them real pleasure and equates to the form of avocation and relaxation.

As we see, the interest in discount products does not correlate with the level of subjective economic well-being or psychological type of consumer. Instead, it is conditioned by subjective attitude towards money or dominant consumers' motivation. At the same time, when there are a discounted products among others, the focus of consumers moves from comparing prices with a certain average standard to assessing the potential benefits of a promotional offer or discount (cursory perception effects of the contrast presentation of the old and the new price or certain addition become a trigger of consumer choice).

Conclusions. The studies we have analyzed show that perceptions of prices can be due to several factors. On the one hand, the features of mental reading of price as a numerical series influence its perception. On the other hand, the awareness of the price offer is determined with the order of presentation of goods at different prices, a way of comparing of such goods and the context in which the price is presented. The subjective features of the consumer also influence the price perception.

The subjective level of economic well-being, attitude to money, self-esteem, psychological type of consumer correlate with willingness to choose cheap or expensive goods. The irrational attitude towards money and the motivation to avoidance of the fails related with the predisposition to buy mainly goods at discounts. These characteristics make the consumer more vulnerable to tricks with prices and discounts.

References

1. Барден Фил. Взлом маркетинга: Наука о том, почему мы покупаем / Фил Барден. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2016. – 304 с.
2. Coulter K. Comma N' cents in pricing: The effects of auditory representation encoding on price magnitude perceptions / Keith S. Coulter, PilsikChoi, Kent B. Monroe // *Journal of Consumer Psychology*. – 2012. – Volume 22, Issue 3. – P. 395–407.
3. Coulter K. S. Size Does Matter: The Effects of Magnitude Representation Congruency on Price Perceptions and Purchase Likelihood / Keith S. Coulter, Robin A. Coulter // *Journal of Consumer Psychology*. – 2005. – 15 (1) – P. 64–76.
4. Kolenda N. Psychological Pricing: An Enormous List of Tactics / Nick Kolenda [Electronic resource]. – URL: <https://www.nickkolenda.com/psychological-pricing-strategies/>.
5. Manoj Thomas. Do Consumers Perceive Precise Prices to be Lower than Round Prices? Evidence from Laboratory and Market Data / Thomas Manoj, Daniel H. Simon, Vrinda Kadiyali // Johnson School at Cornell University Research. – 2007. – 32 p.
6. Manoj Thomas. Penny Wise and Pound Foolish: The Left-Digit Effect in Price Cognition / Thomas Manoj, Vicki Morwitz // *Journal of Consumer Research*. – 2005. – Volume 32, Issue 1. – p. 54–64.
7. Mehine T. Relationship Between Yellow Price Tags and the Reference Price / Tanel Mehine. – University of Tartu. – 2010. – 36 p.

References transliterated

1. Barden Fil. Vzlom marketinga: Nauka o tom, pochemu myi pokupaem / Fil Barden. – M.: Mann, Ivanov i Ferber, 2016. – 304 s.
2. Coulter K. Comma N' cents in pricing: The effects of auditory representation encoding on price magnitude perceptions / Keith S. Coulter, PilsikChoi, Kent B. Monroe // *Journal of Consumer Psychology*. – 2012. – Volume 22, Issue 3. – P. 395–407.
3. Coulter K. S. Size Does Matter: The Effects of Magnitude Representation Congruency on Price Perceptions and Purchase Likelihood / Keith S. Coulter, Robin A. Coulter // *Journal of Consumer Psychology*. – 2005. – 15 (1) – P. 64–76.
4. Kolenda N. Psychological Pricing: An Enormous List of Tactics / Nick Kolenda [Electronic resource]. – URL: <https://www.nickkolenda.com/psychological-pricing-strategies/>.
5. Manoj Thomas. Do Consumers Perceive Precise Prices to be Lower than Round Prices? Evidence from Laboratory and Market Data / Thomas Manoj, Daniel H. Simon, Vrinda Kadiyali // Johnson School at Cornell University Research. – 2007. – 32 p.

6. Manoj Thomas. Penny Wise and Pound Foolish: The Left-Digit Effect in Price Cognition / Thomas Manoj, Vicki Morwitz // Journal of Consumer Research. – 2005. – Volume 32, Issue 1. – p. 54–64.

7. Mehine T. Relationship Between Yellow Price Tags and the Reference Price / Tanel Mehine. – University of Tartu. – 2010. – 36 p.

A b s t r a c t

Klymenko I. V.,
PhD (Candidate of Psychological Sciences),
Associate Professor (docent),
Social Psychology Department,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: ivklymenko251@gmail.com

FEATURES OF PRICE PERCEPTION BY CONSUMERS WITH DIFFERENT PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS

We have summarized the results of research related to the psychological pricing and demonstrated the results of an empirical study of the peculiarities of price perception and the choice of goods of alternative price categories by consumers with different psychological characteristics.

The psychological effects of price have been grouped into several groups. The price effects associated with its perception as a numerical series, which is mentally read from the left to the right, leads to the fact that the price seems lower if we reduce by one left numeral, or visually present the price on the left. The effects are related to the context of price presentation, associated with perception the price as lower if you present a product after goods that are more expensive or in the context of goods with higher prices. Effects of contrast comparison work also if discounts are presented.

As a result of empirical research was found that prices perception determined by a number of subjective characteristics of the consumer. The low level of subjective economic well-being, self-esteem, and negative attitude to money correlates with the tendency of consumers to buy cheap goods and subjectively lower their standard price. High self-esteem and the level of subjective economic well-being, the tendency to demonstrative consumption, following by the fashion correlates with consumer propensity to choose products at high prices. Irrational attitude to money and the motivation to avoid failures causes the propensity of consumers to become a «discounts hunter». The main triggers of choosing discount products are the desire

to get additional benefits and large nominal presentation of the amount of the discount.

Key words: *psychological price, price perception, pricing, discounts, consumer psychological profile.*

Отримано – 20 вересня 2018 Рецензовано – 1 жовтня 2018 Прийнято – 5 жовтня 2018

Received – September 20, 2018 Revision – October 1, 2018 Accepted – October 5, 2018

УДК 159.9:316.6

Кличковський С. О.,
аспірант кафедри соціальної психології,
факультет психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: klychkovskyi@gmail.com

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ДЕСТРУКТИВНИХ УСТАНОВОК МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ З СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИМ КЛІМАТОМ ПІДПРИЄМСТВА

Стаття присвячена емпіричному дослідженню впливу деструктивних установок міжособистісної взаємодії на соціально-психологічний клімат на підприємстві.

У ході теоретичного дослідження виявлено, що сприятливий соціально-психологічний клімат відіграє значну роль не тільки у зростанні ефективності діяльності працівників, а й у подоланні кризи на підприємстві. Тому метою статті є визначення чинників, що впливають на соціально-психологічний клімат, серед яких виокремлено позитивні та негативні. Одним з негативних чинників є зв'язок деструктивних установок з особистісними рисами членів виробничої групи.

З використанням кореляційного аналізу деструктивних установок міжособистісної взаємодії з показниками соціально-психологічного клімату виробничих груп на підприємстві було виявлено обернені зв'язки між показниками соціально-психологічного клімату та деструктивних установок («завуальована жорстокість», «відкрита жорстокість», «негативізм», «бурчання», «негативний досвід спілкування»). Тому можна стверджувати про наявність негативного впливу даних установок на психологічну атмосферу групи й соціально-психологічний клімат в цілому. Водночас виявлено прямі кореляційні зв'язки між деструктивними установками міжособистісної взаємодії та показниками «агресивність», «скептицизм», «домінантність», «директивний стиль керівництва». Члени цих груп мають сформовані деструктивні установки в міжособистісних стосунках. Це свідчить про існування негативних тенденцій на даному підприємстві, пов'язаних з низьким рівнем сприятливості соціально-психологічного клімату.

Ключові слова: міжособистісна взаємодія, соціально-психологічний клімат, деструктивні установки, група.

Постановка проблеми. Через нинішню нестабільну соціально-економічну ситуацію в нашій країні багато підприємств переживають кризовий період. Труднощі на виробництві впливають не тільки на економічні показники, а і на психологічні, часто простежується взаємозалежність між ефективністю підприємства та взаємовідносинами у його колективах. Зважаючи на це, проблема налагодження соціально-психологічного клімату колективів стає на сьогодні все більш значущою.

На думку шереху дослідників, сприятливий соціально-психологічний клімат суттєво впливає як на ефективність діяльності підприємства, так і на подолання підприємством кризового періоду. Саме тому визначення чинників, які формують соціально-психологічний клімат та впливають на нього, є актуальною проблемою досліджень соціальних психологів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній соціальній психології феномен «соціально-психологічний клімат» трактується як: самопочуття кожного члена групи, їх задоволеність групою, комфортність перебування в ній (Г. М. Андреева) [1]; атмосфера, яка складається з домінуючих стосунків, думок, почуттів, настроїв та переживань (В. М. Куніцина) [4]; стійкий психологічний настрій, що впливає на взаємини між людьми, їхнє ставлення до праці (С. Г. Попов) [8].

У своєму дослідженні ми спирались на теоретичні надбання М. М. Обозова та Б. Д. Паригіна. Вони визначали соціально-психологічний клімат, як стиль взаємостосунків у колективі, внаслідок якого будується певна система міжособистісних стосунків, яка впливає на загальний настрій всього колективу та на психологічний стан кожного члена групи [5; 6].

Варто також відзначити праці Ю. П. Платонов, який розглядав соціально-психологічний клімат як психологічне явище. Згідно з цим підходом, соціально-психологічний клімат розглядається як психологічний стан колективного свідомого. Особливість цього підходу полягала у сприйманні соціально-психологічного клімату як віддзеркалення у свідомості певного комплексу процесів. Ці процеси пов'язані зі взаєминами у колективі, побутовими умовами праці та заходами, що спрямовані на підвищення ефективності роботи колективу [7].

Дослідженню соціально-психологічного клімату професійних груп присвяченні праці вітчизняних науковців В. П. Казміренка, Л. М. Карамушки, Г. В. Ложкіна, Л. Е. Орбан-Лембрик та ін. Серед

західних дослідників проблематикою міжособистісних взаємовідносин та соціально-психологічного клімату займалися М. Амстронг, І. Ансофф, Е. Берн, Г. Даулінг, Дж. Мід та ін.

На сьогоднішні з'являються праці, які пов'язані з вивченням соціально-психологічного клімату специфічних професійних групах (поліцейських, театральних, педагогічних, медичних колективах). Серед дослідників у цьому напрямку можна відзначити праці О. В. Волошиної, С. Дюка, О. І. Жданова, А. Є. Калашнікової, О. О. Мітічкіної, О. С. Михайлова, Дж. Меннінга, Б. Монгомері, Ю. П. Скиданенко, Н. І. Шетелі, О. Л. Шюппі.

Мета: дослідження взаємозв'язку деструктивних установок спілкування з соціально-психологічним кліматом колективу.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до мети, проводилося емпіричне дослідження, у ході якого використовувались наступні методики: методика оцінки психологічної атмосфери організації (Ф. Фіддера), методика «формування позитивної групової мотивації» (В. А. Розанова), методика визначення психологічного клімату у організації (М. П. Фетіскіна), методика визначення деструктивних установок у міжособистісних взаємодіях (В. В. Бойко), методика діагностики міжособистісних взаємостосунків (Т. Лірі), опитувальник афіліації (А. Мехрабіан), методика визначення стилю керівництва трудовим колективом (В. П. Захаров і А. Л. Журавльов).

Вибірку склали 200 осіб, працівники одного підприємства, розподілені по 10 підрозділах: бухгалтерія, охорона, економічний відділ, відділ планування, відділ кадрів і п'ять груп з різних виробничих цехів. Всі вони мають різні функціональні обов'язки та різний гендерний склад.

Також у цих підрозділах відрізняються стилі керівництва. Бухгалтерії і відділу кадрів притаманний ліберальний стиль керівництва, в економічному відділі й відділі планування співробітники оцінили своїх керівників, як демократичних. Водночас, у виробничих цехах і відділі охорони виявлено директивний стиль керівництва. На нашу думку, це пов'язано зі змістом діяльності та характером праці, які виконують ці підрозділи.

Для математично-статистичної обробки даних використовувався кореляційний аналіз.

Аналізуючи результати за методикою «Визначення деструктивних установок у міжособистісних взаємодіях» (В. В. Бойко), виявлено, що у досліджуваних яскраво вираженні деструктивні установки у міжособистісних стосунках, хоча показники за всіма шкалами знаходяться на середньому та високому рівнях.

Для підтвердження гіпотези щодо взаємозв'язку соціально-психологічного клімату та характеристик міжособистісного спілкування, здійснювався пошук кореляційних зв'язків між деструктивними установками в міжособистісних стосунках, показниками психологічної атмосфери та складовими соціально-психічного клімату.

Перша деструктивна установка – «завуальована жорстокість» – має обернені кореляційні зв'язки з показниками: «психологічна атмосфера групи» ($-0,197$; $p < 0,01$), «згуртованість» ($-0,247$; $p < 0,01$), «контактність» ($-0,314$; $p < 0,01$), «відкритість» ($-0,326$; $p < 0,01$), «поінформованість» ($-0,514$; $p < 0,01$), «поступливість» ($-0,300$; $p < 0,01$), «довірливість» ($-0,368$; $p < 0,01$), «добросердя» ($-0,344$; $p < 0,01$), «чуйність» ($-0,483$; $p < 0,01$), «ліберальний стиль керівництва» ($-0,420$; $p < 0,01$). На нашу думку, саме існування завуальованої жорстокості може породжувати негативізм у стосунках з колегами і слугувати тригером для більшості внутрішньогрупових конфліктів. Члени колективу накопичують негативні емоції щодо інших членів групи і переносять їх на ділові стосунки, що заважає подальшій взаємодії.

«Завуальована жорстокість» має прямі кореляційні зв'язки з показниками: «відкрита жорстокість» ($0,743$; $p < 0,01$), «негативізм» ($0,679$; $p < 0,01$), «бурчання» ($0,590$; $p < 0,01$), «негативний досвід спілкування» ($0,588$; $p < 0,01$), «домінантність» ($0,653$; $p < 0,01$), «агресивність» ($0,538$; $p < 0,05$), «скептицизм» ($0,286$; $p < 0,01$), «мотив бути відкинутим» ($0,507$; $p < 0,01$), «директивний стиль керівництва» ($0,488$; $p < 0,01$). Це характеризує членів групи, як жорстких, агресивних, песимістично налаштованих та не здатних до емпатії. Можливо, такий внутрішній негативізм і спонукає до конфліктної поведінки без об'єктивних причин, а учасники можуть навіть не усвідомлювати справжніх причин конфлікту.

Дана характеристика також має прямі кореляції з «директивним стилем керівництва» та обернену кореляцію з «ліберальним стилем керівництва». Це, ймовірно, пов'язано з тим, що під час взаємодії групи з директивним керівником члени групи не можуть вільно обговорювати усі проблеми та негативні моменти, які існують у групі, на відміну від членів груп з ліберальним керівником. Саме така форма й впливає на накопичення негативних переживань і може розглядатися як прояв «завуальованої жорстокості».

Другою деструктивною установкою виступає «відкрита жорстокість», вона має обернені кореляційні зв'язки з показниками «психологічна атмосфера групи» ($-0,147$; $p < 0,05$), «відповідальність» ($-0,289$; $p < 0,01$), «колективізм» ($-0,383$; $p < 0,01$), «згуртованість» ($-0,247$; $p < 0,01$), «контактність» ($-0,483$; $p < 0,01$), «відкритість» ($-0,416$; $p < 0,01$), «організованість» ($-0,181$; $p < 0,05$), «інформованість» ($-0,490$; $p < 0,01$), «впевненість

у собі» ($-0,235$; $p < 0,01$), «поступливість» ($-0,516$; $p < 0,01$), «довірливість» ($-0,559$; $p < 0,01$), «добросердя» ($-0,469$; $p < 0,01$), «чуйність» ($-0,659$; $p < 0,01$), «мотив прагнення до людей» ($-0,188$; $p < 0,01$), «ліберальним стилем керівництва» ($-0,401$; $p < 0,01$), «демократичним стилем керівництва» ($-0,326$; $p < 0,05$). Виходячи з цього можна припустити, що позитивна атмосфера в колективі зменшує рівень відкритої жорстокості членів колективу та сприяє покращенню соціально-психологічного клімату колективу.

У свою чергу, також наявні прямі кореляційні зв'язки «відкритої жорстокості» з показниками: «завуальована жорстокість» ($0,743$; $p < 0,01$), «негативізм» ($0,657$; $p < 0,01$), «бурчання» ($0,676$; $p < 0,01$), «негативним досвідом спілкування» ($0,688$; $p < 0,01$), «домінантність» ($0,818$; $p < 0,01$), «агресивність» ($0,563$; $p < 0,01$) «скептицизм» ($0,457$; $p < 0,01$), «мотив бути відкинутим» ($0,576$; $p < 0,01$) «директивний стиль керівництва» ($0,477$; $p < 0,01$). Показник «відкрита жорстокість» також має подібні кореляційні зв'язки як і «завуальована жорстокість», але причиною утворення «відкритої жорстокості» є інші соціально-психологічні механізми. Вони пов'язані з рольовою поведінкою членів групи та їхніми індивідуальними особливостями (темперамент, характер, наявні комплекси та низький рівень самооцінки). Всі ці елементи впливають на поведінку людей і слугують причиною виникнення протиріч, конфліктів та суперечок у групі.

Третім показником є «негативізм», який має обернені кореляційні зв'язки з показниками «психологічна атмосфера групи» ($-0,413$; $p < 0,01$), «групова мотивація» ($-0,224$; $p < 0,01$), «відповідальність» ($-0,209$; $p < 0,01$), «колективізм» ($-0,292$; $p < 0,01$), «згуртованість» ($-0,310$; $p < 0,01$), «контактність» ($-0,425$; $p < 0,01$), «відкритість» ($-0,297$; $p < 0,01$), «інформованість» ($-0,352$; $p < 0,01$), «впевненість у собі» ($-0,285$; $p < 0,01$), «поступливість» ($-0,541$; $p < 0,01$), «довірливість» ($-0,517$; $p < 0,01$), «добросердя» ($-0,351$; $p < 0,01$), «чуйність» ($-0,486$; $p < 0,01$), «мотивом прагнення до людей» ($-0,228$; $p < 0,01$), «ліберальним стилем керівництва» ($-0,429$; $p < 0,01$).

Дані кореляції демонструють зв'язок негативних суджень, які існують у членів групи і які пов'язані з загальним показником психологічної атмосфери, та соціально-психологічного клімату на підприємстві. Негативізм розуміється нами, як негативне ставлення до інших людей, проте потрібно також робити акцент й на тому, що воно може бути спрямоване на групу та організацію, тому дана характеристика також обернено пов'язана з соціально-психологічним кліматом.

У свою чергу, виявлено прямі кореляційні зв'язки показника «негативізму» з показниками: «завуальована жорстокість» ($0,679$; $p < 0,01$), «відкрита жорстокість» ($0,657$; $p < 0,01$), «бурчання» ($0,739$; $p < 0,01$), «негативний досвід спілкування» ($0,794$; $p < 0,01$), «домінантність» ($0,675$;

$p < 0,01$), «агресивність» ($,673$; $p < 0,01$) «скептицизм» ($,612$; $p < 0,01$), «мотив бути відкинутим» ($,527$; $p < 0,01$) «директивний стиль керівництва» ($,524$; $p < 0,01$), які підтверджують зазначені вище припущення. Дані кореляційні зв'язки демонструють наявність не тільки пасивного негативізму, який проявляється у ігноруванні прохань та вимог партнерів по спілкуванню. Вони також вказують на існування активного негативізму – особи діють навпаки, всупереч існуючим нормам і правилам. На підприємстві проявами негативізму виступають ігнорування задач керівництва, умисне саботування роботи тощо.

Наступною деструктивною установкою виступає «бурчання». Показник «бурчання», інтерпретується нами як схильність робити необґрунтовані узагальнення негативних фактів у царині взаємин з партнерами і в спостереженні за соціальною дійсністю. «Бурчання» має обернені кореляційні зв'язки з показниками «психологічна атмосфера групи» ($-,407$; $p < 0,01$), «групова мотивація» ($-,274$; $p < 0,01$), «відповідальність» ($-,401$; $p < 0,01$), «колективізм» ($-,483$; $p < 0,01$), «згуртованість» ($-,542$; $p < 0,01$), «контактність» ($-,525$; $p < 0,01$), «відкритість» ($-,388$; $p < 0,01$), «організованість» ($-,175$; $p < 0,05$), «інформованість» ($-,437$; $p < 0,01$), «впевненість у собі» ($-,368$; $p < 0,01$), «поступливість» ($-,526$; $p < 0,01$), «довірливість» ($-,547$; $p < 0,01$), «добросердя» ($-,329$; $p < 0,01$), «чуйність» ($-,469$; $p < 0,01$), «мотивом прагнення до людей» ($-,276$; $p < 0,01$), «ліберальним стилем керівництва» ($-,273$; $p < 0,01$). Бурчання у співробітників підприємства проявляється у формі набридливо-невдоволеної поведінки, з використання докорів, повчань та іронічних глузувань. Бурчання більше притаманне особам старшого віку, які колись були активними учасниками взаємодії, але з часом не змогли адаптуватися до нових умов і тому розглядають існуючу ситуацію через призму минулого часу. Такі працівники є консервативними, вони сприймають усі нововведення негативно. Взаємодіючи з новими працівниками, вони використовують бурчання як форму протидії їм та новим правилам, нівелюючи можливі позитивні зміни на підприємстві.

Показник «бурчання» має прямі кореляційні зв'язки з показниками: «завуальована жорстокість» ($,590$; $p < 0,01$), «відкрита жорстокість» ($,676$; $p < 0,01$), «негативізм» ($,739$; $p < 0,01$), «негативним досвідом спілкування» ($,779$; $p < 0,01$), «домінантність» ($,597$; $p < 0,01$), «агресивність» ($,675$; $p < 0,01$) «скептицизм» ($,608$; $p < 0,01$), «мотив бути відкинутим» ($,448$; $p < 0,01$) «директивний стиль керівництва» ($,289$; $p < 0,01$). Тобто, можна припустити, що «бурчання» пов'язане з іншими негативними проявами у спілкуванні. Okремо потрібно відзначити зв'язок «бурчання» з «відкритою та завуальованою жорстокістю», у цьому випадку «бурчання» є проміжною ланкою між цими характеристиками. Цей

показник має сильний прямий кореляційний зв'язок з «директивним стилем керівництва», проявом цього є наявність протиріч та відсутність можливості у членів групи висловлювати або обговорювати нагальні робочі проблеми.

Деструктивна установка – «негативний досвід спілкування», як і попередні показники, має обернені кореляційні зв'язки з показниками «психологічна атмосфера групи» ($-0,388$; $p < 0,01$), «групова мотивація» ($-0,227$; $p < 0,01$), «відповідальність» ($-0,376$; $p < 0,01$), «колективізм» ($-0,503$; $p < 0,01$), «згуртованість» ($-0,435$; $p < 0,01$), «контактність» ($-0,429$; $p < 0,01$), «відкритість» ($-0,225$; $p < 0,01$), «організованість» ($-0,170$; $p < 0,05$), «інформованість» ($-0,206$; $p < 0,01$), «впевненість у собі» ($-0,441$; $p < 0,01$), «поступливість» ($-0,635$; $p < 0,01$), «довірливість» ($-0,537$; $p < 0,01$), «добросердя» ($-0,463$; $p < 0,01$), «чуйністю» ($-0,469$; $p < 0,01$), «мотивом прагнення до людей» ($-0,221$; $p < 0,01$). Ці показники показують нам існування непрямого зв'язку між негативним досвідом попереднього спілкування та психологічною атмосферою у групі.

Як показують результати дослідження, саме негативний досвід попереднього спілкування взаємопов'язаний не тільки з міжособистісною взаємодією, він також не дозволяє працівнику утворювати нові або покращувати вже існуючі міжособистісні контакти. Такі люди не в змозі розмежувати формальне та неформальне спілкування у групі. На підприємстві вони, в першу чергу, хочуть побудувати дружні стосунки, а вже на їх основі створювати ділові стосунки. Однак, у ситуаціях вирішення робочих завдань та проблем, такі працівники переносять їх вирішення на неформальний рівень, як наслідок можливі конфлікти та протиріччя негативно впливають на дружні стосунки. З часом все це закріплюється у досвіді людини і вона вже не здатна будувати якісні міжособистісні стосунки з колегами.

Показник «негативний досвід спілкування» також має обернені кореляційні зв'язки з «ліберальним стилем керівництва» ($-0,316$; $p < 0,01$) та «демократичним стилем керівництва» ($-0,224$; $p < 0,01$). Через що, ми можемо стверджувати, що якісні відносини між керівництвом та підлеглими, існуючі умови (правила й норми, традиції на підприємстві) покращують міжособистісну взаємодію, у таких групах люди намагаються спілкуватися, розширюючи поле своїх контактів. Проте директивний стиль керівництва, навпаки, погіршує існуючі умови, формує додаткові бар'єри між членами групи та знижує ефективність їхньої взаємодії.

Показник «негативний досвід попереднього спілкування», має прямі кореляційні зв'язки з показниками: «зауважена жорстокість» ($0,588$; $p < 0,01$), «відкрита жорстокість» ($0,688$; $p < 0,01$), «негативізм» ($0,794$;

$p < 0,01$), «бурчання» ($,779$; $p < 0,01$), «домінантність» ($,630$; $p < 0,01$), «агресивність» ($,706$; $p < 0,01$) «скептицизмом» ($,589$; $p < 0,01$), «мотив бути відкинутим» ($,591$; $p < 0,01$) «директивний стиль керівництва» ($,466$; $p < 0,01$). Це може свідчити про те, що попередній досвід негативного спілкування призводить до погіршення багатьох складових соціально-психологічного клімату (відповідальність, згуртованість, колективізм, контактність, поінформованість). На нашу думку, на соціально-психологічний клімат пов'язаний не тільки з попереднім негативним досвідом спілкування на роботі, а й з невдачами у інтимно-особистісних стосунках. Працівники не завжди адекватно розрізняють, як саме вони взаємодіють, тому часто намагаються на робочому місці побудувати дружні стосунки, які матимуть продовження поза роботою.

Це призводить до проблем у спілкуванні, які позначаються на індивідуальних-психологічних характеристиках, працівники стають жорсткішими, грубішими, нетерпимішими. На нашу думку, саме показник «негативного досвіду попереднього спілкування» є основоположним у створенні загального негативного емоційного тла групи і погіршує соціально-психологічний клімат. У зв'язку з наявністю такого досвіду, людина відчуває страх у спілкуванні з іншими, що може призводити до посилення «мотиву бути відкинутим». Головною проблемою досліджуваної вибірки є труднощі у побудові міжособистісних стосунків на робочому місці. Наявні бар'єри у спілкуванні, відсутність навичок комунікації у ситуаціях формальної та неформальної взаємодії. Члени усіх груп (незалежно від характеру праці) не вміють побудувати ефективну комунікацію, диференціювати емоції та переживання – власні та партнера по спілкуванню.

Висновки. У результаті емпіричного дослідження взаємозв'язку деструктивних установок спілкування з соціально-психологічним кліматом групи на підприємстві виявлено, що найбільший вплив на соціально-психологічний клімат групи мають наступні установки: завуальована жорстокість, відкрита жорстокість, негативізм, бурчання та негативний досвід спілкування.

Працівники досліджуваного підприємства мають усі окреслені деструктивні установки спілкування. Існування такої негативної тенденції пов'язане з існуванням утворених в минулому проблем у взаємодії з партнерами по спілкуванню як на робочому місці, так і в родинному колі. Другим чинником виступає відсутність якісної управлінської політики, яка включає у себе: помилкові менеджерські рішення, страх керівництва взаємодіяти з підлеглими та відсутність мотивації керівників будувати ефективні колективи. Третім чинником виступає макроекономічна ситуація в Україні. Низька заробітна плата, відсутність

можливості санаторного відпочинку, понаднормова робота, загроза скорочення – все це призводить до емоційного напруження працівників і, як наслідок, до продукування конфліктних ситуацій у групі. Таким чином, дослідження деструктивних установок міжособистісної взаємодії дасть змогу вести пошук шляхів покращення ситуації на підприємстві.

Перспективи **подальших досліджень** полягають у розробці засобів підвищення комунікативної компетентності працівників підприємства, як однієї з важливих умов формування сприятливого соціально-психологічного клімату на підприємстві.

Список використаних джерел

1. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М.: Аспект-Пресс, 2001. – 378 с.
2. Бойко В. В. Социально-психологический климат коллектива и личность / В. В. Бойко, А. Т. Ковалев, В. И. Панферов. – М.: Политиздат, 1983. – 196 с.
3. Кличковський С. О. Теоретико-методологічний аналіз поняття «соціально-психологічний клімат» / С. О. Кличковський // Український психологічний журнал. – 2017. – № 2 (4). – С. 47–58.
4. Кунищына В. Н. Межличностное общение: учебник для вузов / В. Н. Кунищына, Н. В. Казаринова, В. М. Погольша. – СПб.: Питер, 2001. – 544 с.
5. Обозов Н. Н. Межличностные отношения / И. Н. Обозов. – Київ: Либідь, 1990. – 192 с.
6. Парыгин Б. Д. Социально-психологический климат коллектива / Б. Д. Парыгин. – Л.: ЛГУ, 1981. – 192 с.
7. Платонов Ю. П. Психология коллективной деятельности / Ю. П. Платонов. – Л.: ЛГУ, 1990. – 181 с.
8. Попов С. Г. Управление персоналом: учебное пособие / С. Г. Попов. – М.: ПРИОР, 2004. – 324 с.
9. Lutgen-Sandvik P. Destructive Organizational Communication / P. Lutgen-Sandvik, B. Sypher. – New York: Routledge, 2009. – 408 p.

References transliterated

1. Andreeva G. M. Social'naja psihologija / G. M. Andreeva. – М.: Aspekt-Press, 2001. – 378 s.
2. Bojko V. V. Social'no-psihologicheskij klimat kollektiva i lichnost' / V. V. Bojko, A. T. Kovalev, V. I. Panferov. – М.: Politizdat, 1983. – 196 s.
3. Klychkovs'kyj S. O. Teoretyko-metodologichnyj analiz ponjattja «social'no-psihologichnyj klimat» / S. O. Klychkovs'kyj // Ukrai'ns'kyj psihologichnyj zhurnal. – 2017. – № 2 (4). – S. 47–58.
4. Kunycyna V. N. Mezhljchnostnoe obshhenye: Uchebnyk dlja vuzov / V. N. Kunycyna, N. V. Kazarynova, V. M. Pogol'sha. – SPb.: Pyter, 2001. – 544 s.
5. Obozov N. N. Mezhljchnostnye otnoshenija / Y. N. Obozov. – Kyi'v: Lybid', 1990. – 192 s.

6. Parygyn B. D. Socyal'no-psychologicheskyj klymat kollektyvva / B. D. Parygyn. – L.: LGU, 1981. – 192 s.
7. Platonov Ju. P. Psyhologyja kollektivnoj dejatel'nosti / Ju. P. Platonov. – L.: LGU, 1990. – 181 s.
8. Popov S. G. Upravlenye personalom: uchebnoe posobyje / S. G. Popov. – M.: PRYOR, 2004. – 324 s.
9. Lutgen-Sandvik P. Destructive Organizational Communication / P. Lutgen-Sandvik, B. Sypher. – New York: Routledge, 2009. – 408 p.

Abstract

Klychkovsky S. O.,

PhD student,

Social Psychology Department,

Faculty of psychology,

Taras Shevchenko National University of Kyiv

E-mail: klychkovsky@gmail.com

RESEARCH ON CORRELATIONS BETWEEN DESTRUCTIVE ATTITUDES AT INTERPERSONAL INTERACTIONS AND SOCIO-PSYCHOLOGICAL CLIMATE AT AN ENTERPRISE

The article is devoted to the empirical study of the influence of destructive attitudes of interpersonal interactions on the socio-psychological climate at a enterprise.

As a result of the theoretical study, it has been found out that a favorable socio-psychological climate plays a significant role in crisis overcoming at an enterprise. Therefore, the article author aims to determine the factors affecting socio-psychological climate, to reveal their positive or negative impacts. For example, article studies correlations of destructive attitudes, as a negatively influencing factor, with other personal traits of production group members.

The performed correlation analysis of destructive attitudes at interpersonal interaction with the indicators of the socio-psychological climate within the examined production groups has shown the inverse correlations between the climate indicators and the destructive attitude indicators («veiled cruelty», «open cruelty», «negative efforts», «negative experience of communication»). So, we can assert the existence of a negative impact of such attitudes on the psychological atmosphere in the group and the socio-psychological climate in general. At the same time, we have identified direct correlations between the destructive attitudes of interpersonal

interaction and the indicators «aggressiveness», «skepticism», «dominance», and «directive style of leadership». The obtained data allows us to say about the existence of negative trends at the examined enterprise related with a bad socio-psychological climate.

The obtained data have led us to the conclusion that the examined group members have long-established destructive attitudes at their interpersonal relationships.

Key words: *interpersonal interaction, socio-psychological climate, destructive attitudes, group.*

Отримано – 8 вересня 2018 Рецензовано – 12 вересня 2018 Прийнято – 18 вересня 2018
Received – September 8, 2018 Revision – September 12, 2018 Accepted – September 18, 2018

УДК 159.922.6:316.37

Коваленко А. Б.,

доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри соціальної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: abk2015@ukr.net

Грищук Е. Ю.,

кандидат психологічних наук,
асистент кафедри соціальної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: eliso_m@ukr.net

Рогаль Н. І.,

кандидат психологічних наук,
асистент кафедри соціальної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: RogalNina@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ СТИЛІВ МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ У СТАРШОКЛАСНИКІВ ТА ВЧИТЕЛІВ

У статті представлено результати дослідження стилів міжособистісних стосунків старшокласників та вчителів. За результатами емпіричного дослідження встановлено, що статистично значущі відмінності між двома групами досліджуваних виявилися за такими стилями міжособистісних стосунків, які характеризуються переважанням неконформних тенденцій (владний – лідируючий, незалежний – домінуючий, прямо-лінійний – агресивний, недовірливий – скептичний), а також схильністю до конфліктних проявів, більшою незалежністю думки, завзятістю у відстоюванні власної точки зору, тенденцією до лідерства і домінування. Саме за показниками цих стилів міжособистісних стосунків юнаки мають вищі показники, ніж дорослі.

Вчителі більш схильні до адаптивних та компромісних видів поведінки, тоді як старшокласники – до конфліктних, що зумовлюється віковими

особливостями групи. Досліджувані старшого шкільного віку характеризуються схильністю до відстоювання власної позиції, прагненням до домінування, безкомпромісністю та прагненням до справедливості, не здатні швидко і адекватно реагувати на зміну навколишньої дійсності.

Досліджувані з групи «вчителі» є більш лабільними у сприйманні конфліктної ситуації. Вони здатні прийняти до уваги більшу кількість аспектів реальності, більш адаптивні в сенсі реагування на ситуацію, здатні змінити свою думку залежно від змін умов навколишньої реальності.

Виявлено достовірні кореляційні зв'язки між віком досліджуваних, стилем міжособистісних стосунків та рівнем суб'єктивного контролю. Поведінка досліджуваних дорослого віку залежить переважно від їхнього внутрішнього стану, а не від вимог ситуації. Досліджувані старшого шкільного віку, навпаки, більше орієнтуються на ситуацію та оточуючих при побудові моделі своєї поведінки.

Виявлено значущі зв'язки між стилями міжособистісних стосунків та рівнем суб'єктивного контролю. Досліджувані з компромісними стилями поведінки вважають, що більшість важливих подій у їхньому житті є результатом їхніх власних дій, а тому відчують власну відповідальність за ці події. Досліджувані з конфліктнішими стилями поведінки схильні контролювати все, що відбувається навколо, проте в них простежується тенденція приписувати відповідальність за свої невдачі іншим людям або вважати їх результатом невезіння.

Ключові слова: міжособистісні стосунки, конфліктна ситуація, модель поведінки, рівень суб'єктивного контролю, конформні тенденції, адаптивність.

Актуальність проблеми дослідження. Проблема міжособистісних стосунків традиційно залишається актуальною для психологічної науки. Останніми роками через поширеність спілкування, опосередкованого Інтернет-мережами, змінюється його зміст, характер та вияв, а традиційне безпосереднє спілкування втрачає свої позиції, відходячи на другий план. Зважаючи на низку переваг опосередкованого спілкування, все ж воно не може замінити повною мірою емоційність, щирість безпосереднього спілкування.

Формується покоління молоді з новими звичками спілкування через соціальні мережі, що може створювати проблеми у стосунках між представниками різних вікових груп.

При дослідженні міжособистісних стосунків найчастіше виокремлюються два чинники: домінування – підкорення та дружлюбність – агресивність. Саме вони визначають загальне враження про людину в процесах міжособистісного сприймання. Вони названі М. Аргайлом

у числі головних компонентів при аналізі стилю міжособистісної поведінки. В багаторічному дослідженні, організованому американськими психологами під керівництвом Р. Бейлза, поведінка члена групи оцінюється за двома змінними, аналіз яких здійснюється у тривимірному просторі, утвореному трьома осями: домінування – підкорення, дружжелюбність – недружелюбність, емоційність – аналітичність.

Міжособистісні стосунки – це сукупність об'єктивних зв'язків та взаємодій між особами, які належать до певної групи; система установок, очікувань, стереотипів, орієнтацій, через які люди сприймають і оцінюють один одного. Характерною ознакою міжособистісних стосунків є емоційне забарвлення. Отже, їх можна визначити як взаємини людей, що формуються в процесі безпосередньої взаємодії в групі, мають неформальний характер і містять емоційно забарвлену та значущу оцінку партнерів по спілкуванню.

Міжособистісні стосунки охоплюють широке коло явищ, але головним регулятором сталості, глибини, неповторності міжособистісних стосунків є привабливість однієї людини для іншої. Тому стан задоволеності-незадоволеності виступає основним критерієм оцінки таких стосунків. Привабливість складається з почуттів симпатії та потягу. Якщо симпатія – антипатія – це переживання задоволення та незадоволення від контактів з іншими людьми, то потяг – відштовхування – практична складова цих переживань (М. Обозов) [5]. Сприятливою передумовою для успішного формування міжособистісних стосунків є взаємна поінформованість партнерів один про одного, сформована на основі міжособистісного пізнання. Розвиток міжособистісних стосунків багато в чому зумовлюється характеристиками співрозмовників, до яких належать стать, вік, національність, властивості темпераменту, стан здоров'я, професія, досвід спілкування з людьми і деякі особистісні риси.

Грунтуючись на тому, що особистість виявляється в поведінці, актуалізований в процесі взаємодії з оточуючими, американський психолог Т. Лірі систематизував емпіричні спостереження у вигляді 8-ми загальних варіантів міжособистісних стосунків:

1. Владний – лідируючий стиль взаємодії відображається у впевненості у собі, вмінні бути гарним наставником і організатором, наявності властивостей керівника, а також може виявлятися у нетерпимості до критики, переоцінці власних можливостей, дидактичному стилі висловлювань, імперативній потребі керувати іншими, у рисах деспотизму.

2. Незалежний – домінуючий. Виявляє стиль міжособистісних стосунків від впевненого, незалежного, суперницького до самовдоволеного

з вираженим почуттям власного домінування над оточуючими, з тенденцією мати особливу думку, відмінну від думки більшості, і займати відокремлену позицію у групі.

3. Прямолинійний – агресивний. Залежно від міри вираженості показників, цей стиль відображає щирість, безпосередність, прямолинійність, наполегливість у досягненні мети або надмірну завзятість, недружелюбність, нестриманість і запальність.

4. Недовірливий – скептичний. Для цього стилю міжособистісної поведінки характерні реалістичність суджень і вчинків, скептицизм і неконформність, які можуть переростати у вкрай образливий і недовірливий модус ставлення до оточуючих з вираженою схильністю до критицизму, з невдоволенням іншими і підозрілістю.

5. Покірний – сором'язливий стиль відбиває такі особливості міжособистісних стосунків як скромність, сором'язливість, схильність брати на себе чужі обов'язки.

6. Залежний – слухняний стиль виявляється у потребі в допомозі й довірі з боку оточуючих, в їх визнанні, а також – конформності та повній залежності від думки оточуючих.

7. Співробітницький – конвенційний стиль міжособистісних стосунків властивий особам, які прагнуть до тісної співпраці з референтною групою, до доброзичливих взаємин з оточуючими. Надмірність вираженості даного стилю виявляється в компромісній поведінці, прагненні підкреслити свою причетність до інтересів більшості.

8. Відповідальний – великодушний стиль характеризується вираженою готовністю допомагати оточуючим та розвиненим почуттям відповідальності [6].

При цьому чотири з стилів міжособистісних стосунків характеризуються переважанням неконформних тенденцій, схильністю до диз'юнктивних (конфліктних) проявів, а інші чотири – невпевненістю у собі, конформністю та схильністю до компромісів.

Мета статті – виявити зв'язки між стилем міжособистісних стосунків особистості та віком і соціальним статусом.

Методи дослідження. На етапі збору емпіричних даних застосовувалися наступні методики: 1) опитувальник рівня суб'єктивного контролю, побудований на основі шкали локус-контролю Дж. Роттера; 2) шкала соціального самоконтролю (М. Слайдер); 3) методика діагностики міжособистісних стосунків (Т. Лірі); 4) методика «Образ конфліктної ситуації» (автор Н. І. Леонов), побудована на основі процедури семантичного диференціалу [4; 6].

На етапі обробки емпіричних даних використовувалися математико-статистичні методи: методи первинної обробки емпіричного матеріалу,

однофакторний дисперсійний аналіз, кореляційний і кластерний аналізи, виконані за допомогою програми SPSS Statistics 17.0.

Вибірка. У дослідженні взяв участь 81 досліджуваний, з них: 41 – хлопці та дівчата віком 16–18 років, 40 – особи віком 38–47 років. Досліджуваними виступали випускники 11-х класів загальноосвітніх шкіл та вчителі.

Результати дослідження.

Аналіз відмінностей за віковими групами старшокласників та вчителів проводився за допомогою процедури однофакторного дисперсійного аналізу. Порівнювалися наступні показники: рівень соціального самоконтролю та стиль міжособистісних стосунків (табл. 1).

З таблиці 1 видно, що середні значення за всіма показниками вищі у групі старшокласників, а статистично значущі відмінності між віковими групами виявлено за наступними показниками:

- рівнем соціального самоконтролю (Sig=0,0; Sig < 0,05);
- такими стилями міжособистісної взаємодії, як:
 - владний – лідируючий (Sig=0,0; Sig < 0,05);
 - незалежний – домінуючий (Sig=0,0; Sig < 0,05);
 - прямолінійний – агресивний (Sig=0,0; Sig < 0,05);
 - недовірливий – скептичний (Sig=0,0; Sig < 0,05);
 - залежний – слухняний (Sig=0,014; Sig < 0,05).

Таблиця 1

Середні показники рівня соціального самоконтролю та стилю міжособистісної взаємодії старшокласників та вчителів

Показники		Старшокласники	Вчителі
Рівень соціального самоконтролю		14,05	6,85
Стиль між- особистісної взаємодії	Владний – лідируючий	8,78	3,68
	Незалежний – домінуючий	6,51	3,18
	Прямолінійний – агресивний	6,98	4,82
	Недовірливий – скептичний	6,0	3,1
	Залежний – слухняний	5,02	3,82

Достатньо високий рівень соціального контролю у старшокласників (14,05), порівняно з групою вчителів (6,85), може свідчити про їхню заклопотаність соціальною прийнятністю своєї поведінки, що є певним механізмом соціальної адаптації. Їхня поведінка значною мірою варіює залежно від ситуації. Поведінка вчителів, навпаки, більшою

мірою залежить від їхнього внутрішнього стану, а не від вимог ситуації. Звідси випливає і більша стабільність їхньої поведінки.

Статистично значущі відмінності між віковими групами виявилися у таких стилях поведінки, які характеризуються переважанням неконформних тенденцій (владний – лідируючий, незалежний – домінуючий, прямолінійний – агресивний, недовірливий – скептичний), а також схильністю до диз'юнктивних (конфліктних) проявів, більшою незалежністю думки, завзятістю у відстоюванні власної точки зору, тенденцією до лідерства і домінування. Саме за показниками цих стилів міжособистісних стосунків старшокласники мають вищі показники, ніж вчителі. Такі показники можуть свідчити про більш агресивну, конфліктну налаштованість старшокласників, порівняно з вчителями. Це можна пояснити віковими особливостями даної групи, а саме схильністю до відстоювання власної позиції, прагненням до домінування тощо.

Досліджувані проходили обстеження за методикою «Образ конфліктної ситуації» (Н. І. Леонов), побудованої на основі процедури семантичного диференціалу. Результати оброблялися за допомогою факторного аналізу, у ході якого було відібрано 8 факторів, за якими респонденти описували образ конфліктної ситуації.

Проаналізувавши змінні, які входять до кожного з факторів, можна надати виокремленим факторам наступні назви, тобто ті характеристики, які об'єднують певні змінні між собою.

Фактор 1 «Глибина конфлікту»: завдає болю – відчуває біль; аморальний – моральний; заспокоює – лякає; розслаблений – напружений; нав'язливий – ненав'язливий; потрібний – непотрібний; руйнує – об'єднує; задоволення – образа; відчай – захоплення; вільний – залежний; страждання – насолода.

Фактор 2 «Сила конфлікту»: спокійний – дратівливий; засмучує – радує; ніжний – грубий; складний – простий; почуття провини – відсутність почуття провини; незабутній – легко забувається; непередбачуваний – передбачуваний; сильний – слабкий; мислячий – інтуїтивний.

Фактор 3 «Природа конфлікту»: індивідуальний – спільний; звичайний – незвичайний.

Фактор 4 «Ставлення до конфліктної ситуації»: гордий – смиренний; небайдужий – байдужий.

Фактор 5 «Можливість вирішення конфлікту»: заплутує – прояснює; можна вирішити – вирішити неможливо; впертий – поступливий.

Фактор 6 «Впевненість»: невпевнений – впевнений; нерішучий – рішучий.

Фактор 7 «Активність»: активний – пасивний.

Фактор 8 «Керованість конфлікту»: керований – некерований.

Таблиця 2

**Відмінності між групами досліджуваних
за стилем міжособистісної взаємодії**

		Група 1	Група 2	Група 3
Кількість до- сліджуваних	Старшокласники	19	19	3
	Вчителі	28	0	12
	Загальна кількість	47	19	15
Стиль міжособистісних відносин (середнє значення)	Владний – лідируючий	4,87	10,89	4,73
	Незалежний – домінуючий	3,7	8,89	3,4
	Прямолінійний – агресивний	4,26	9,32	6,8
	Недовірливий – скептичний	2,96	8,0	5,27
	Покірний – сором'язливий	3,68	6,74	9,6
	Залежний – слухняний	3,28	6,26	5,73
	Співробітницький – конвенці- ональний	4,7	6,32	9,87
	Відповідальний – великодушний	5,26	5,58	13,73

Результати методики «Образ конфліктної ситуації» також були опрацьовані за допомогою факторного аналізу залежно від вікової групи досліджуваних. Це допомогло виявити відмінності між факторами, за допомогою яких описують конфліктну ситуацію старшокласники та вчителі.

Так, виявилось, що при факторному аналізі у групі «старшокласники» було виокремлено 6 факторів, а у групі «вчителі» – 9. Це свідчить про більшу когнітивну складність свідомості досліджуваних з групи «вчителі».

Досліджувані з вищим рівнем когнітивної складності володіють диференційованішою системою вимірювань для сприймання поведінки інших порівняно з досліджуваними з нижчим рівнем когнітивної складності. Тобто, чим менш жорсткі відносини між конструктами, тим складніша індивідуальна система конструктів людини, якщо розглядати її як показник близькості (подібності) конструктів між собою.

Тому можна стверджувати, що досліджувані з групи «вчителі» є більш лабільними, здатними взяти до уваги більшу кількість аспектів реальності, більш адаптивні в сенсі реагування на ситуацію, здатні змінити свою думку залежно від змін умов навколишньої реальності.

Досліджувані з групи «старшокласники» є постійнішими у своїх оцінках реальності, у способах реагування на неї. Вони не здатні швидко і гнучко реагувати на зміну навколишньої дійсності.

На основі результатів методики «Діагностика міжособистісних стосунків» для аналізу результатів досліджуваних розподілено на групи за стилями міжособистісної взаємодії за допомогою процедури кластерного аналізу.

Досліджувані були розподілені на 3 групи. Кожна група відрізняється переважанням певних стилів міжособистісних стосунків: група 1 – «адаптивний стиль»; група 2 – «конфліктний стиль»; група 3 – «компромісний стиль» (табл.2).

З таблиці 2 видно, що:

- до групи 1 потрапило 47 досліджуваних, з них – 19 старшокласників та 28 вчителів;
- до групи 2 потрапило 19 досліджуваних, з них – 19 учнів старших класів та жодного вчителя;
- до групи 3 потрапило 15 досліджуваних, з них – 3 старшокласники та 12 вчителів.

Далі здійснювався аналіз особливостей міжособистісних стосунків кожної з виокремлених груп (рис. 1).

З рис. 1 видно, що група 1 не має яскраво виражених стилів міжособистісної взаємодії. З незначними відмінностями переважають такі

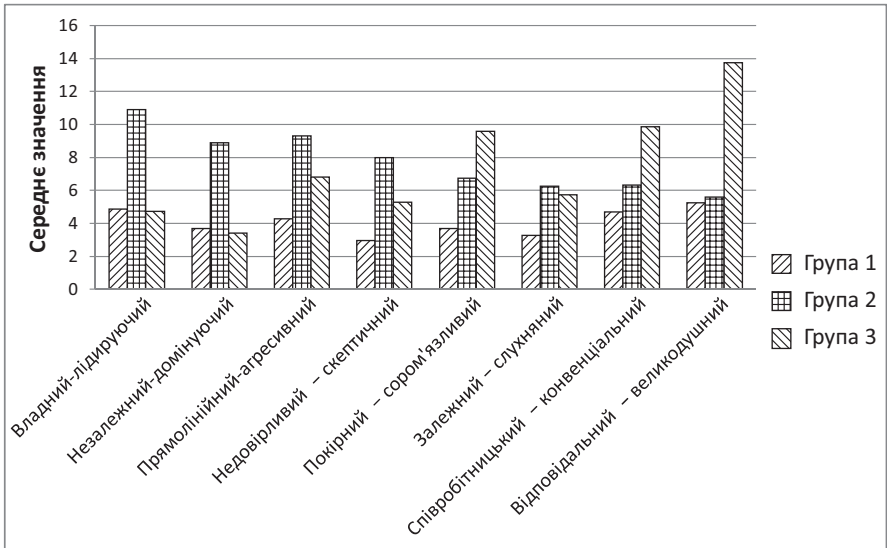

Рис. 1. Домінуючі стилі міжособистісних стосунків у різних груп досліджуваних

стилі: відповідальний – великодушний (5,26); владний – лідируючий (4,87); співробітницький – конвенційний (4,7); прямолінійний – агресивний (4,26). Загалом результати свідчать про те, що до цієї групи входять досить гармонійні особистості, які обирають стиль поведінки залежно від ситуації та поведінки партнера.

Група 2 характеризується високими показниками за такими стилями міжособистісної взаємодії: владний – лідируючий (10,89); прямолінійний – агресивний (9,32); незалежний – домінуючий (8,89); недовірливий – скептичний (8,0). Домінуючим стилем є «владний – лідируючий». Усі перераховані стилі характеризуються переважанням неконформних тенденцій, схильністю до диз'юнктивних (конфліктних) проявів, більшою незалежністю думки, завзятістю у відстоюванні власної точки зору, тенденцією до лідерства і домінування. Слід відзначити, що до групи з яскраво вираженими неконформними тенденціями та конфліктними проявами не увійшов жоден досліджуваний з групи «вчителі».

Група 3 характеризується високими показниками за такими стилями міжособистісної взаємодії: відповідальний – великодушний (13,73); співробітницький – конвенційний (9,87); покірний – сором'язливий (9,6); залежний – слухняний (5,73). Домінуючим є стиль «відповідальний – великодушний». Усі перераховані стилі характеризуються схильністю до компромісів, конгруентністю і відповідальністю в ситуаціях з оточуючими.

Стиль поведінки «відповідальний – великодушний» характеризується вираженою готовністю допомагати оточуючим, розвиненим почуттям відповідальності. Високі бали (13,73) свідчать про м'якосердя, надобов'язковість, гіперсоціальність установок, підкреслений альтруїзм. Слід зазначити, що більшість даної групи складають вчителі (12 досліджуваних). З групи «старшокласники» до неї увійшли лише 3 досліджуваних.

Таблиця 3

Співвідношення домінуючих стилів поведінки у групі «старшокласники» та «вчителі» (у %)

Група	Групи, виокремлені шляхом кластерного аналізу		
	Група 1	Група 2	Група 3
Старшокласники	46,3	46,3	7,4
Вчителі	70	0	30

Дані таблиці 3 демонструють, скільки відсотків досліджуваних старшокласників та вчителів увійшло до тієї чи іншої групи, виділеної

за допомогою кластерного аналізу. Отже, у групі старшокласників бачимо, що:

- найменша кількість досліджуваних (7,4 %) увійшла до групи 3, яка характеризується вираженою схильністю до компромісів;
- до груп 1 і 2 увійшла однакова кількість досліджуваних (по 46,3 %).

Це свідчить про те, що серед досліджуваних учнів старших класів, простежується тенденція до проявів більшою мірою незалежності думки, завзятість у відстоюванні власної точки зору, тенденція до лідерства і домінування, схильність до конфліктної поведінки.

Вчителі увійшли до двох груп з трьох виділених:

- 30 % – до групи 3 зі схильністю до компромісів, конгруентністю і відповідальністю у контактах з оточуючими;
- більшість (70 %) – до групи 1, що характеризується більш врівноваженим та адаптивним стилем міжособистісних стосунків.

Результати свідчать про те, що серед досліджуваних вчителів не спостерігалися яскраво виражені тенденції до неконформних, конфліктних проявів у міжособистісних стосунках.

На наступному етапі дослідження вивчався зв'язок між віком досліджуваних, стилем міжособистісних стосунків та рівнем суб'єктивного контролю (табл. 4).

Таблиця 4

Значення коефіцієнта кореляції між віком досліджуваних, стилем міжособистісної взаємодії, рівнем суб'єктивного контролю та соціального самоконтролю

Показники		Вік досліджуваних
Інтернальність невдач		0,274
Рівень соціального самоконтролю		-0,732
Стиль між-особистісних стосунків	Владний-лідуючий	-0,597
	Незалежний-домінуючий	-0,541
	Прямолінійний-агресивний	-0,314
	Недовірливий – скептичний	-0,508

Примітка: результати значущі на рівні 0,05 та 0,01

З таблиці 4 видно, що існують кореляційні зв'язки між віком досліджуваних та інтернальністю невдач. Це свідчить про те, що у вчителів більш розвинене почуття суб'єктивного контролю щодо негативних подій та ситуацій; старшокласники, навпаки, більш схильні

Таблиця 5

Значення коефіцієнтів кореляції між рівнем суб'єктивного контролю та стилями міжособистісних стосунків (група 1)

Стиль між-особистісних стосунків	Рівень суб'єктивного контролю			
	Загальна інтернальність	Інтернальність у сфері досягнень	Інтернальність у сфері невдач	Інтернальність у сфері стосунків
Владний – лідируючий	0,483	0,568		0,435
Незалежний – домінуючий	0,586	0,596		0,653
Прямолінійний – агресивний	0,486	0,345	0,325	0,303
Покірний – сором'язливий		-0,460		-0,678
Залежний – слухняний	-0,319	-0,422		-0,510
Відповідальний – великодушний	0,439	0,499		0,394

Примітка: результати значущі на рівні 0,05 та 0,01

приписувати відповідальність за подібні події іншим людям або вважати їх результатом невезіння.

Виявлено зв'язки між віком досліджуваних та рівнем соціального самоконтролю, що свідчить про те, що вчителі менш заклопотані соціальною прийнятністю своєї поведінки, яка залежить більшою мірою від їхнього внутрішнього стану, а не від вимог ситуації; старшокласники більше орієнтуються на ситуацію та оточуючих, вибудовуючи модель своєї поведінки;

Виявлено зв'язки між віком досліджуваних та такими стилями міжособистісних стосунків як владний – лідируючий, незалежний – домінуючий, прямолінійний – агресивний, недовірливий – скептичний. Це свідчить про те, що вчителі менш схильні до стилів міжособистісних стосунків, які характеризуються переважанням неконформних тенденцій, схильністю до диз'юнктивних (конфліктних) проявів та завзятістю у відстоюванні власної точки зору; досліджувані старшого шкільного віку, навпаки, більш схильні до конфліктних, владних, агресивних проявів поведінки, а також відрізняються завзятістю у відстоюванні власної точки зору, тенденцією до лідерства і домінування.

Для з'ясування особливостей досліджуваних груп, виокремлених за допомогою кластерного аналізу, проводився порівняльний

аналіз кореляційних зв'язків між рівнем суб'єктивного самоконтролю та стилями міжособистісних стосунків у трьох групах досліджуваних (табл. 5, 6, 7).

Значення коефіцієнтів кореляції, виявлені у групі 1, що характеризується адаптивним стилем поведінки у міжособистісних стосунках, свідчить про те, що такі стилі міжособистісної взаємодії, як «залежний – слухняний», «покірний – сором'язливий» пов'язані з низьким рівнем суб'єктивного контролю. Ці досліджувані не бачать зв'язку між своїми діями і значущими для них подіями їхнього життя, не вважають себе здатними контролювати їх розвиток і вважають, що більшість з них є результатом випадку або дій інших людей. Слід зазначити, що в міжособистісних стосунках такі досліджувані не вважають себе здатними активно формувати своє коло спілкування і схильні вважати стосунки результатом дій своїх партнерів.

Досліджувані, які керуються такими стилями міжособистісних стосунків, як «владний – лідируючий», «незалежний – домінуючий», «прямолінійний – агресивний», а також «відповідальний – великодушний» мають високий рівень суб'єктивного контролю над будь-якими значущими ситуаціями. Такі люди вважають, що більшість важливих подій у їхньому житті є результатом їхніх власних зусиль, і, отже, відчувають свою власну відповідальність за події і за те, як складається їхнє життя в цілому. У міжособистісних стосунках досліджувані вважають себе здатними контролювати свої неформальні стосунки з іншими людьми, викликати до себе повагу і симпатію.

Таблиця 6

Значення коефіцієнтів кореляції між рівнем суб'єктивного контролю і стилями міжособистісних стосунків (група 2)

Стиль між-особистісних стосунків	Рівень суб'єктивного контролю			
	Загальна інтернальність	Інтернальність у сфері досягнень	Інтернальність у сфері невдач	Інтернальність у сфері стосунків
Владний – лідируючий				0,614
Незалежний – домінуючий				0,534
Прямолінійний – агресивний	-0,540			

Примітка: результати значущі на рівні 0,05 та 0,01

Отже, можна стверджувати, що серед досліджуваних групи 1 простежується тенденція до прийняття відповідальності на себе в сфері досягнень і перекладання відповідальності на оточуючих у разі невдачі.

З таблиці 6 видно, що у групі 2, яка характеризується переважанням конфліктних стилів взаємодії, виявлено кореляційні зв'язки між загальною інтернальністю та прямолінійним – агресивним стилем міжособистісних стосунків. Це вказує на те, що досліджувані зі стилем міжособистісних стосунків «прямолінійний – агресивний» мають низький рівень суб'єктивного контролю, тобто вони схильні перекладати відповідальність за те, що відбувається, на оточуючих.

Виявлено зв'язки між інтернальністю в сфері стосунків та наступними стилями міжособистісної взаємодії: владний – лідируючий, незалежний – домінуючий. Ці зв'язки свідчать про те, що досліджувані з такими стилями міжособистісної взаємодії мають високий рівень суб'єктивного контролю у міжособистісних стосунках, тобто вважають себе здатними контролювати свої неформальні стосунки з іншими людьми.

Таблиця 7

Значення коефіцієнтів кореляції між рівнем суб'єктивного контролю та стилями міжособистісних стосунків (група 3)

Стиль міжособистісних стосунків	Рівень суб'єктивного контролю			
	Загальна інтернальність	Інтернальність в області досягнень	Інтернальність в області невдач	Інтернальність в сфері стосунків
Владний – лідируючий	-0,700		-0,718	-0,774
Прямолінійний – агресивний				-0,517
Недовірливий – скептичний	-0,809		-0,745	-0,982
Покірний – сором'язливий	0,854	0,859	0,922	0,642
Залежний – слухняний	-0,756		-0,665	
Співробітницький – конвенціональний		0,576		
Відповідальний – великодушний	0,804		0,760	0,860

Примітка: результати значущі на рівні 0,05 та 0,01

Наявність значної кількості кореляційних зв'язків між досліджуваними показниками у групі 3, які характеризуються переважанням компромісного стилю стосунків, свідчить про те, що досліджувані, які керуються такими стилями міжособистісних стосунків, як «владний – лідируючий», «прямолінійний – агресивний», «недовірливий – скептичний», а також «залежний – слухняний», мають низький рівень суб'єктивного контролю як у сфері стосунків, так і досягнень та невдач. Вони схильні приписувати відповідальність за подібні події іншим людям або вважати їх результатом невезіння.

Досліджувані, які керуються такими стилями міжособистісної взаємодії, як «покірний – сором'язливий», «співробітницький – конвенційний» та «відповідальний – великодушний» мають високий рівень суб'єктивного контролю над будь-якими значущими ситуаціями. Вони вважають, що більшість важливих подій у їхньому житті були результатом їхніх власних дій, що вони можуть ними управляти, і, отже, відчувають свою відповідальність за них і за те, як складається їхнє життя в цілому. У міжособистісних стосунках такі досліджувані вважають себе здатними контролювати свої неформальні стосунки з іншими людьми, викликати до себе повагу і симпатію.

Отже, досліджувані цієї групи, обираючи співробітницький стиль стосунків, беруть на себе відповідальність за те, що з ними відбувається.

Порівнюючи між собою результати, одержані у різних групах досліджуваних, слід зазначити, що кореляційні зв'язки, виявлені у групі 3, за своїм змістом є протилежними до тих, які спостерігалися у групі 1: у групі 1 у таких стилів міжособистісних стосунків, як «владний – лідируючий», «прямолінійний – агресивний» виявлено позитивні зв'язки з інтернальністю, а у групі 3 ці зв'язки мають обернений характер.

Слід також зазначити, що такий стиль міжособистісної взаємодії, як «відповідальний – великодушний» має позитивний зв'язок з інтернальністю в обох групах. Це свідчить про те, що досліджувані саме з цим стилем взаємодії найбільш схильні до відчуття своєї власної відповідальності за те, як складається їхнє життя в цілому.

Висновки. За результатами емпіричного дослідження виявилось, що статистично значущі відмінності між групами досліджуваних «вчителі» та «старшокласники» виявилися за такими стилями міжособистісних стосунків, які характеризуються переважанням неконформних тенденцій (владний – лідируючий, незалежний – домінуючий, прямолінійний – агресивний, недовірливий – скептичний), а також схильністю до диз'юнктивних (конфліктних) проявів, більшою незалежністю думки, завзятістю у відстоюванні власної точки зору, тенденцією до лідерства і домінування. Саме за показниками цих стилів

міжособистісних стосунків старшокласники мають вищі показники, ніж вчителі.

У ході емпіричного дослідження виявилось, що вчителі більш схильні до так званих адаптивних та компромісних видів поведінки, тоді як діти старшого шкільного віку – до конфліктних. Це можна пояснити віковими особливостями даної групи, а саме схильністю до відстоювання власної позиції, прагненням до домінування, безкомпромісністю та прагненням до справедливості. Вони не здатні швидко і адекватно реагувати на зміну навколишньої дійсності, тому не можуть сприймати конфліктну ситуацію з різних боків.

Вчителі є більш лабільними у сприйманні конфліктної ситуації. Вони здатні взяти до уваги більшу кількість аспектів реальності, більш адаптивні в сенсі реагування на ситуацію, здатні змінити свою думку залежно від змін умов навколишньої реальності.

Виявлено достовірні кореляційні зв'язки між віком досліджуваних, стилем міжособистісних стосунків та рівнем суб'єктивного контролю. Так, досліджувані дорослого віку (вчителі) менш переймаються прийнятністю своєї поведінки. Їхня поведінка залежить більшою мірою від їхнього внутрішнього стану, а не від вимог ситуації. Досліджувані старшого шкільного віку, навпаки, більше орієнтуються на ситуацію та оточуючих, вибудовуючи модель своєї поведінки.

Між стилями міжособистісних стосунків та рівнем суб'єктивного контролю також виявилися значущі зв'язки. Досліджувані з компромісними стилями поведінки вважають, що більшість важливих подій у їхньому житті були результатом їхніх власних дій, що вони можуть ними управляти, і, отже, відчувають свою власну відповідальність за ці події і за те, як складається їхнє життя в цілому. У міжособистісних стосунках такі досліджувані вважають себе здатними контролювати свої неформальні стосунки з іншими людьми, викликати до себе повагу і симпатію.

Досліджувані з конфліктнішими стилями поведінки схильні контролювати все, що відбувається навколо, проте в них простежується тенденція приписувати відповідальність за свої невдачі іншим людям або вважати їх результатом невезіння.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з виявлення динаміки зміни стилів міжособистісних стосунків у різні вікові періоди, що дасть змогу виявити ті точки зламу, які пов'язані з кардинальною зміною у розумінні конфліктних ситуацій, а також з'ясуванням тих особистісних рис, які виступають чинниками ригідності в міжособистісних стосунках.

Список використаних джерел

1. Гришина Н. В. К вопросу о предрасположенности к конфликтному поведению / Н. В. Гришина // Психические состояния. – 1981. – С. 53–61.
2. Ильин Е. П. Психология общения и межличностных отношений / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2009. – 576 с.
3. Коваленко А. Б. Психологія міжособистісного взаєморозуміння: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка / А. Б. Коваленко. – К.: Київський університет, 2010. – 215 с.
4. Леонов Н. И. Конфликты и конфликтное поведение. Методы изучения: учебное пособие / Н. И. Леонов. – СПб.: Питер, 2005. – 240 с.
5. Обозов Н. Н. Психология межличностных отношений / Н. Н. Обозов. – Киев.: Лыбидь, 1990. – 192 с.
6. Психологические тесты: в 2 т. / [Под ред. А. А. Карелина]. – М.: Владос-Пресс, 2001. – Т. 2. – 248 с.

References transliterated

1. Grishina N. V. K voprosu o predraspolozhennosti k konfliktnomu povedeniju / N. V. Grishina // Psichicheskie sostojanija. – 1981. – S. 53–61.
2. Il'in E. P. Psihologija obshhenija i mezhlichnostnyh otnoshenij / E. P. Il'in. – SPb.: Piter, 2009. – 576 s.
3. Kovalenko A. B. Psyhologija mizhosobystisnogo vzajemorozuminnja: pidruch. dlja stud. vyshh. navch. zakl. Kyi'v. nac. un-t im. T. Shevchenka / A. B. Kovalenko. – K.: Kyi'vs'kyj universytet, 2010. – 215 s.
4. Leonov N. Y. Konflykty y konflyktnoe povedenje. Metody yzuchenija: uchebnoe posobje / N. Y. Leonov. – SPb.: Pyter, 2005. – 240 s.
5. Obozov N. N. Psyhologija mezhlychnostnyh otnoshenij / N. N. Obozov. – Kjev.: Lybyd', 1990. – 192 s.
6. Psyhologycheskje testy: v 2 t. / [Pod red. A. A. Karelyna]. – M.: Vlados-Press, 2001. – T. 2. – 248 s.

A b s t r a c t

Kovalenko A. B.,

Doctor in Psychological Sciences, Professor
Head of the Department of Social Psychology,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: abk2015@ukr.net

Gryshuk E. Yu.,

PhD (Candidate of Psychological Sciences),
assistant lecturer of
the Department of Social Psychology,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: eliso_m@ukr.net

Rohal N. I.,

PhD (Candidate of Psychological Sciences),
assistant lecturer of

the Department of Social Psychology,

Taras Shevchenko National University of Kyiv

E-mail: RogalNina@ukr.net

PECULIARITIES OF THE STYLES OF INTERPERSONAL RELATIONS BETWEEN SENIOR PUPILS AND TEACHERS

The article presents the research results revealing styles of interpersonal relations of senior pupils and teachers. According to the performed empirical research, there are statistically significant differences between these two groups of respondents as for the interpersonal relationships styles characterized by the predominance of nonconformist tendencies (dominant – leading, independent – dominant, straightforward – aggressive, distrustful – sceptical), as well as propensity to conflict manifestations, greater independence of thought, perseverance in defending of own point of view, a tendency toward leadership and dominance. Senior pupils have shown higher indicators for these styles of interpersonal relationships in comparison with adults.

Teachers are more inclined to adaptive behaviours and compromises, while senior pupils tend to conflicts; this is conditioned by the features of this age. Senior pupils are characterized by a tendency to defend their own position, desire for dominance, refusal to compromises and aspiration for justice; they are not able to respond quickly and adequately to changes in the surrounding reality.

The examined teachers are more labile in perceiving of a conflict situation. They are able to take into account a greater number of reality aspects, more adaptive as for their response to the situation; they are able to change their minds depending on changes in the surrounding reality.

Reliable correlations between the respondents' age, their style of interpersonal relations and levels of subjective control have been revealed. The studied adults' behaviour depends mainly on their internal state, and not on the requirements of a situation. On the contrary, the examined senior pupils, constructing their behaviour model, are more oriented towards the situation and their entourage.

There are significant correlations between styles of interpersonal relations and levels of subjective control. The respondent with compromise behavioural styles believe that important events in their lives are mainly

the result of their own actions, and therefore feel their own responsibility for these events. The respondent with more conflicting behaviours tend to control everything that is happening around, but they tend to attribute responsibility for their failures to other people or consider them as a result of a bad luck.

Key words: *interpersonal relations, conflict situation, model of behavior, level of subjective control, conformal tendencies, adaptability.*

Отримано – 10 жовтня 2018

Рецензовано – 13 жовтня 2018

Прийнято – 16 жовтня 2018

Received – September 10, 2018

Revision – September 13, 2018

Accepted – September 16, 2018

УДК [159.9:355/351.74]:616.89

Колесніченко О. С.,

кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник,
начальник науково-дослідної лабораторії
морально-психологічного супроводження
службово-бойової діяльності
науково-дослідного центру
службово-бойової діяльності
Національної гвардії України,
Національна академія
Національної гвардії України
E-mail: alex_kolesnichenko@ukr.net

МЕТОДИКА «ОЦІНКИ ТРАВМАТИЧНОСТІ БОЙОВОГО ДОСВІДУ» У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ- УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ

У статті подано результати розробленої методики «Оцінки травматичності бойового досвіду» у військовослужбовців Національної гвардії України. На відміну від існуючих методик діагностики травматичності бойового досвіду, в розроблюваному психодіагностичному інструментарії здійснюється вихід за вузькі рамки поняття «бойова психічна травма» і описується процедура бойової психологічної травматизації через термінологію соціальної ситуації, в якій відбувається розвиток особистості військовослужбовця. Дана методика поєднує в собі об'єктивні та суб'єктивні показники небезпечності ситуацій бойових дій; оцінку конкретної ситуації участі в бойових діях та контексту, в якій вона розгортається; оцінку чинників, що сприяють та перешкоджають травматизації особистості. Вона складається з 39 тверджень і відповідних шкал: перша – описує несприятливі соціальні умови, які є наслідком особливостей соціальної взаємодії в зоні локального конфлікту; друга – наявні характеристики бойових дій, що стають джерелом травматизації; третя – реальність загрози життю під час участі в бойових діях. Ще дві шкали описують наявні у військовослужбовця ресурси для подолання несприятливості ситуації участі в бойових діях: четверта – ресурс подолання травматичності ситуації, який дає сформована готовність до участі в бойових діях; п'ята – ресурс, який дає приналежність до певної референтної та соціальної групи. Кожен

із виділених чинників має власну вагу у формуванні бойової психічної травми. Загальний показник за методикою дозволяє визначити рівень психологічної травматичності бойового досвіду військовослужбовця. Визначено, що норми за шкалами методики для військовослужбовців інших збройних формувань можуть значно відрізнятись, бо більшість військовослужбовців НГУ останнім часом несуть службу на другій-третьій лінії проведення операції об'єднаних сил.

Ключові слова: бойові дії, посттравматичний стресовий розлад, гострий стресовий розлад, травматична ситуація, військовослужбовці.

Постановки проблеми. Події протягом 2013–2015 рр. поставили військовослужбовців України перед усвідомленням дії на них зовсім нових стрес-чинників.

Так, події Євромайдану (21 листопада 2013 р. – 21 лютого 2014 р.) травмували військовослужбовців усвідомленням повної відсутності підтримки і розуміння необхідності виконання ними професійних функцій (а досить часто і відвертою ненавистю) суспільством і близьким соціальним оточенням (родичів, друзів, сусідів тощо).

Виведення військ із Криму (20 лютого – 18 березня 2014 рр.) поставило військовослужбовців перед усвідомленням своєї безпорадності, професійної неспроможності захистити свою малу Батьківщину, що стало наслідком політичних рішень і прогалин у діях військового керівництва. Військовослужбовці змушені були робити вибір між малою Батьківщиною і Україною, між усталеним життям (а в більшості випадків між забезпеченням найперших вітальних, матеріально-побутових потреб) своїх сімей і військовою присягою (сенсом своєї професійної діяльності).

Надзвичайно великі втрати під час бойових дій на Сході країни у 2014–2015 роках («Іловайський котел», 10 серпня – 2 вересня 2014 рр., загинуло близько 400 українських військовослужбовців і правоохоронців, 429 бійців отримали поранення різного ступеня тяжкості, 300 – потрапили в полон; «Донецький аеропорт», 26 травня 2014 р. – 22 січня 2015 р., загинуло близько 110 українських військовослужбовців і правоохоронців, 270 бійців отримали поранення різного ступеня тяжкості, 7 – потрапили в полон; зникли безвісти 18 військовослужбовців; «Луганський аеропорт», 9 липня – 1 вересня 2014 р., загинуло 40 десантників і 9 членів екіпажу; «Дебальцевський котел», 17 січня – 20 лютого 2015 рр., загинуло 159 військовослужбовців, 118 полонених, 36 зниклих безвісти), які стали наслідком підступності переважаючих сил супротивника, непрофесіоналізму військового керівництва, його нездатності до самостійного прийняття рішень і відповідальності за них, змусили військовослужбовців прийняти і змиритися з думкою про невідворотність смерті, поранення

чи травмування. Востаннє військові втрати в таких розмірах і за тих самих причин наша країна зазнавала понад 70 років тому, що поставило військовослужбовців перед усвідомленням неможливості довіряти свій професійній підготовці, своєму оснащенню і зброї, професіоналізму своїх товаришів і командирів, що руйнувало чи не останній доступний військовослужбовцеві ресурс стійкості до стресу.

Події 2013–2015 рр. показали необхідність перегляду вимог до психологічного забезпечення службово-бойової діяльності військовослужбовців нашої країни. Вони спонукали науковців і практичних військових психологів до осмисленого і наукового аналізу досвіду ведення бойових дій з метою пошуку нових шляхів оцінювання травматичності бойового досвіду військовослужбовців – учасників бойових дій.

Особливої актуальності набуває питання про відсутність у сучасній психологічній науці загальноприйнятої концепції, яка б пояснила специфічні чинники та механізми розвитку бойової психологічної травматизації військовослужбовців у бойових умовах, що призводить до порушення їхнього психічного здоров'я. Нині зусилля науковців зосереджувалися здебільшого на проблемі нейтралізації вже сформованого ПТСР особистості і практично, залишаючи поза увагою тематику саме бойової психологічної травматизації військовослужбовців – учасників бойових дій, на організації профілактичних заходів, що підвищують стійкість до бойової психологічної травматизації під час здійснення службово-бойової діяльності в екстремальних умовах.

Саме тому ми порушуємо питання пошуку шляхів оцінювання травматичності бойового досвіду військовослужбовців, спираючись не стільки на існуючі підходи у психологічній науці, скільки на власний досвід виконання службово-бойової діяльності в операції об'єднаних сил.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним підґрунтям для розробки методики став здійснений раніше аналіз існуючих уявлень про чинники, що сприяють або перешкоджають психологічній травматизації особистості військовослужбовця – учасника бойових дій [2; 5; 7; 9].

Так, встановлено, що бойові стресори можуть бути специфічними й неспецифічними для бойової обстановки. Перші мають підвищений рівень стресогенності і включають: ситуації, що загрожують життю і фізичній цілісності військовослужбовця; загибель близьких людей і товаришів по службі; поранення, контузії, каліцтва та дози опромінення; жакливі картини смерті і людських мук; випадки загибелі товаришів по службі, мирних громадян, відповідальність за які військовослужбовець приписує собі; події, у результаті яких постраждали честь і гідність військовослужбовців.

До другої групи належать стресори, що властиві як бойовій обстановці, так і іншим видам стресових ситуацій: підвищений рівень перманентної потенційної загрози для життя; тривале виконання напруженої діяльності; тривала депривація основних біологічних і соціальних потреб; різкі й несподівані зміни умов служби та життєдіяльності; важкі екологічні умови; відсутність контакту з близькими; неможливість змінити умови свого існування; інтенсивні та тривалі міжособистісні конфлікти; підвищена відповідальність за свої дії; можливість смерті, поранення або потрапляння в полон у безглуздій, на думку військовослужбовця, війні.

Реакція військовослужбовця на вплив стресорів бойової обстановки залежить як від їхньої значущості для конкретного учасника бойових дій, так і від особливостей опановуючої поведінки. Значущість впливу на психіку військовослужбовця тих чи інших бойових стресорів визначається його індивідуально-психологічними особливостями й особистісними якостями, професійною та психологічною готовністю до ведення бойових дій, характером і рівнем бойової мотивації, особливостями сприймання військовослужбовцем місця й ролі бойових дій в історії та перспективі системи його життєдіяльності.

У свою чергу, ефективність опановуючої поведінки військовослужбовця залежить від рівня його активності, спрямованої на протидію негативному впливу стрес-чинників бойової обстановки, характеру використаних ним способів подолання дестабілізуючого впливу бойових стресорів на психіку, поведінку й життєдіяльність у цілому, наявності у військовослужбовця досвіду опановуючої поведінки в бойовій обстановці та її змісту.

Серед характеристик бойової діяльності, що впливають на інтенсивність бойового стресу, виокремлюють: ступінь бойової активності конкретного військовослужбовця, що визначається, як правило, кількістю бойових операцій, у яких військовослужбовець брав безпосередню участь і які супроводжувалися реальною загрозою для його життя; значущість бойових дій, в яких брав участь військовослужбовець для виконання масштабніших бойових завдань; ступінь напруженості і характер бойових дій (при цьому особливе значення надається участі військовослужбовця в бойових діях із противником, сили якого значно переважають, в умовах вимушеного відступу, в оточенні); кількість бойових втрат у частині, підрозділі, де проходив службу військовослужбовець, а також сприймання ним їх доцільності й зумовленості об'єктивними умовами бойової діяльності.

Особливий вплив на рівень прояву бойового стресу в конкретного військовослужбовця мають такі чинники: кількість перенесених ним

поранень, контузій, отриманих травм, доз опромінення, обставини (якщо це мало місце) взяття в полон, тривалість і умови перебування в полоні.

Поряд із перерахованими чинниками виокремлюються також деякі соціальні, етнічні, релігійні, сімейні та інші обставини, які додатково сприяють інтенсифікації проявів бойового стресу у військовослужбовців. До них відносять: непопулярність війни в країні, громадянином якої є військовослужбовець; наявність у нього негативного досвіду переживання бойового стресу в минулому; незначний особистий досвід опановуючої поведінки, наявний у добойовому житті; належність учасника бойових дій до національності, етнічно близької до національності солдатів противника (особливо, якщо військовослужбовець належить до національної меншини у своїй країні); подібність або близькість віросповідання учасника бойових дій до віросповідання солдатів противника (особливо, якщо військовослужбовець належить до релігійної меншини в своїй країні); належність учасника бойових дій до жіночої статі; складна психологічна або матеріально-економічна ситуація в родині військовослужбовця.

Під час локальних війн вони доповнюються найважливішими для сучасного військовослужбовця особистими й разом із тим соціально-громадськими «міркуваннями» про цілі й методи ведення війни та її наслідки.

На противагу цим негативним чинникам протягом століть формувалася комплекс соціальних емоційно-позитивних для військовослужбовця чинників, які активно підтримуються суспільством, де воїн – захисник родини, Батьківщини. Його зброя призначена для визвольної місії, охорони життя, справедливості, свободи. Усвідомлення високої мети військової служби її героїзація дозволяли військовослужбовцям долати багато складностей. При цьому ставлення суспільства до своїх захисників формувало в них почуття гордості за вибраний життєвий шлях і впевненість у своїй соціальній значущості. Під час усіх так званих «непопулярних» у суспільстві війн, як свідчать наукові дані [1–9], в арміях різних країн світу зростало число осіб з психічними розладами.

Зазначимо, що серед причин бойового стресу можна виокремити й такі, які можуть його пом'якшити належною організацією військової служби, професійною, психологічною підготовкою і належним морально-психологічним станом у підрозділі. До таких причин бойового стресу можна віднести: відповідальність за виконання завдання, недостатність і невизначеність інформації, що надходить, дефіцит часу при прийнятті рішень і здійсненні бойових дій, невідповідність рівня професійних навичок вимогам, що ставляться умовами бою

до особистості, психологічна невідповідність до виконання конкретного завдання, невпевненість у надійності зброї, відсутність довіри до командування, чинники ізоляції (під час дій у відриві від основних сил, перебування в ізольованих укриттях) тощо.

Розлад психічної діяльності, пов'язаний із переживаннями, які травмують психіку, обумовленими бойовою обстановкою, індивідуальний, однак його ступінь значною мірою залежить від сукупності реакції на цей чинник всього підрозділу. Колективна реакція чинить значний вплив на дисципліну й організованість підрозділів.

Іншим чинником, що впливає на психіку людини, є ступінь оволодіння зброєю та бойовою технікою, повнота об'єктивного уявлення про майбутні умови ведення бойових дій. Не менш важливим чинником, що сприяє виникненню бойового стресу, є порушення режиму сну. Уже після однієї безсонної ночі боєздатність знижується, швидко зменшується обсяг пам'яті, насамперед короточасної, що призводить до зниження засвоєння інформації, яка надходить, та ускладнює прийняття рішень у відповідальні моменти. Реакція на критичні ситуації, що виникають раптово, знижується.

Наведений аналіз довів необхідність розроблення методики, яка поєднувала б у собі об'єктивні та суб'єктивні показники небезпечності ситуацій бойових дій; оцінку конкретної ситуації участі в бойових діях та контексту, в якій вона розгортається; оцінку чинників, що сприяють і перешкоджають травматизації особистості.

Мета статті. Розроблення психодіагностичної методики «Оцінка травматичності бойового досвіду» для діагностики військовослужбовців – учасників бойових дій.

Виклад основного матеріалу дослідження. У процесі розроблення методики «Оцінювання психологічної травматичності бойового досвіду» використовувалася «Шкала оцінювання інтенсивності бойового досвіду» (див. бланк методики), яка, по-перше, була перероблена в біполярну шкалу і, по-друге, доповнена іншими характеристиками ситуації розвитку особистості військовослужбовця, які можуть сприяти чи перешкоджати її травматизації. Отже, поняття «ситуація участі в бойових діях» було розширено до «ситуації розвитку особистості військовослужбовця, який бере участь у бойових діях».

У результаті отримано перелік ситуацій розвитку особистості військовослужбовця, який бере участь у бойових діях, і шкалу інтенсивності їх впливу на нього. Завдяки біполярності шкала дозволяє виокремлювати як ситуації, що сприяють травматизації, так і ситуації, які забезпечують стійкість до травматичного досвіду.

Таблиця 1

Бланк «Шкали оцінювання інтенсивності бойового досвіду»

Ситуації	Шкала оцінки				
	0	1	2	3	4
1 Скільки разів ви ходили у військовий дозор, брали участь у десантній операції або виконували інше завдання в умовах підвищеної небезпеки?	Жодного разу	1–2 рази	3–12 разів	13–50 разів	Більше, ніж 50 разів
2 Скільки місяців ви перебували в зоні обстрілу з боку противника?	Жодного разу	Менше одного місяця	1–3 місяці	4–6 місяців	Більше, ніж 6 місяців
3 Як часто ви перебували в оточенні ворога?	Жодного разу	1–2 рази	3–12 разів	Більше, ніж 12 разів	–
4 Скільки людей у вашому підрозділі було вбито, поранено або пропало без вісті під час воєнних дій?	Жодного	Між 1–25 %	Між 26–50 %	Більше, ніж 50 %	–
5 Скільки разів ви брали участь в обстрілі противника?	Жодного разу	1–2 рази	3–12 разів	13–50 разів	Більше, ніж 50 разів
6 Скільки разів ви спостерігали, як когось було убито чи поранено в ході бойових дій?	Жодного разу	1–2 рази	3–12 разів	13–50 разів	Більше, ніж 50 разів
7 Скільки разів ви наражалися на небезпеку бути вбитим або пораненим (кулями, снарядами, холодною зброєю), потрапляли в засідку, в інші дуже небезпечні ситуації?	Жодного разу	1–2 рази	3–12 разів	13–50 разів	Більше, ніж 50 разів

У результаті було отримано перелік ситуацій розвитку особистості військовослужбовця, який бере участь у бойових діях та шкалу інтенсивності їх дій на особистість військовослужбовця. Завдяки біполярності, шкала дозволяє виокремлювати ситуації: які сприяють травмазації та які забезпечують стійкість до травматичного досвіду.

Отриманий таким чином бланк та інструкція до нього наведено нижче.

Бланк методики «Оцінка травматичності бойового досвіду»

Інструкція. Шановні учасники бойових дій, будь ласка, оцініть свій досвід участі в бойових діях (в тому числі, підготовку та наслідки). В опитувальнику в кожному пункті визначені полюси (характеристика ситуації та її протилежний полюс). Обведіть оцінку між цими полюсами, яка буде максимально відповідати саме вашому досвіду виконання службово-бойових завдань в АТО.

	Характеристика ситуації	Оцінки	Протилежна характеристика ситуації
1	Мав значний досвід бойових операцій ще до АТО (операції об'єднаних сил)	5 4 3 2 1 0	Не мав жодного досвіду бойових операцій до АТО (операції об'єднаних сил)
2	Мав високий рівень професійної підготовки до участі в бойових діях	5 4 3 2 1 0	Був зовсім не підготовлений професійно до участі у бойових діях
3	Психологічно був повністю готовий до участі в бойових діях	5 4 3 2 1 0	Психологічно був зовсім не готовий до участі в бойових діях
4	Участь у бойових діях була моїм свідомим вибором (прагнув захищати Батьківщину, виконати свій професійний обов'язок)	5 4 3 2 1 0	Брав участь у бойових діях не за власним бажанням, вимушено (був мобілізований, не міг порушити умов контракту)
5	Участь у бойових діях для мене є значущою подією	5 4 3 2 1 0	Участь у бойових діях не є для мене чимось важливим
6	Участь у великомасштабних бойових операціях	5 4 3 2 1 0	Бойові операції, в яких я брав участь, не були значущими
7	Був у зоні бойових дій понад 6 місяців	5 4 3 2 1 0	Не мав досвіду бойових дій
8	Був під обстрілом з боку супротивника понад 6 місяців	5 4 3 2 1 0	Не був під обстрілом з боку супротивника
9	Понад 50 % військовослужбовців нашого підрозділу загинуло, були поранені, потрапив у полон, зникли безвісти	5 4 3 2 1 0	У нашому підрозділі не було втрат
10	Був свідком самогубства військовослужбовців, яких я добре знав	5 4 3 2 1 0	Ніхто з мого оточення не вчиняв самогубства
11	Був в оточенні ворога понад 12 разів	5 4 3 2 1 0	Не був в оточенні ворога

	Характеристика ситуації	Оцінки	Протилежна характеристика ситуації
12	Мав тяжкі поранення (травми, контузії)	5 4 3 2 1 0	Не мав жодних травм
13	Понад 50 разів брав участь в обстрілі ворогів	5 4 3 2 1 0	Не брав участі в обстрілі ворогів
14	Понад 50 разів був свідком поранень і загибелі дорослих людей	5 4 3 2 1 0	Не бачив гибелі й поранень дорослих людей
15	Був свідком поранень і загибелі дітей	5 4 3 2 1 0	Не бачив загибелі і поранень дітей
16	Загроза моєму життю чи здоров'ю була суттєвою	5 4 3 2 1 0	Загроза моєму життю чи здоров'ю не була реальною
17	Не можу довіряти професійним і особистим якостям своїх товаришів по службі	5 4 3 2 1 0	В умовах бою завжди міг покласти на своїх товаришів
18	Дії інших військових формувань відверто розчарувували	5 4 3 2 1 0	Взаємодія з іншими військовими формуваннями залишала позитивні враження
19	Постійно сумнівався в компетентності й адекватності дій свого командира	5 4 3 2 1 0	Ніколи не сумнівався в компетентності й адекватності рішень мого командира
20	Не міг позбутися враження, що я гарматне м'ясо	5 4 3 2 1 0	В умовах бою завжди міг покласти на свого командира
21	Мій командир постійно виявляв боягузтво, егоїзм та некомпетентність	5 4 3 2 1 0	Дії мого командира завжди підтримували в мені віру, були зразком для наслідування
22	Постійно перебував у поганих побутових умовах (нестача їжі, води, антисанітарія, неможливість укритися від холоду/спеки тощо)	5 4 3 2 1 0	Мав задовільні похідні побутові умови
23	Організація служби не дозволяла відновити фізичні сили й емоційну рівновагу	5 4 3 2 1 0	Командування підрозділу завжди піклувалося про відновлення сил військовослужбовців
24	Не мав адекватного психологічного супроводження	5 4 3 2 1 0	Дії психологів допомагали пережити стреси
25	Не мав до кого звернутися з релігійними питаннями, які постійно виникали	5 4 3 2 1 0	Духовний пастир (капелан) був завжди поруч / не потребував релігійного супроводження
26	Мені постійно здавалося, що цивільне населення в зоні АТО (операції об'єднаних сил) ставилось до мене з ненавистю, як до ворога	5 4 3 2 1 0	Був упевнений, що більшість цивільних у зоні АТО (операції об'єднаних сил) вважають мене захисником, вдячні мені, поважають мене

	Характеристика ситуації	Оцінки	Протилежна характеристика ситуації
27	Відчував постійний тиск ворожої пропаганди, брехні, пліток, наклепів на військовослужбовців у зоні проведення АТО (операції об'єднаних сил), під їхнім тиском втрачав віру у правоті своєї справи	5 4 3 2 1 0	Не відчував на собі жодного маніпуляційного тиску
28	Мене гнітило пияцтво й відсутність дисципліни в моєму підрозділі	5 4 3 2 1 0	Організація служби в моєму підрозділі не залишала мені часу для дурних думок
29	Лякало байдуже ставлення військових до цивільних людей, які опинилися в зоні бойових дій	5 4 3 2 1 0	Пишався військовослужбовцями, які допомагали цивільним, що опинилися в зоні бойових дій
30	Мене гнітили постійні розмови про жахи війни, про те, що можливо мені доведеться пережити, які дії я маю чинити (я заражався песимізмом і страхом від товаришів по службі)	5 4 3 2 1 0	Спілкування з товаришами завжди підтримувало в мені віру, надію і оптимізм
31	У моїй родині напружені конфліктні стосунки, я не можу розраховувати на підтримку своєї родини	5 4 3 2 1 0	У моїй родині панує атмосфера взаєморозуміння
32	Моя родина не має значних проблем економічного характеру	5 4 3 2 1 0	У моєї родини значні проблеми економічного характеру
33	Друзі повністю мене підтримують	5 4 3 2 1 0	Друзі від мене відвернулися
34	Мене поважають у моєму військовому колективі	5 4 3 2 1 0	У підрозділі, де я проходжу службу, мене не поважають
35	Після участі в бойових діях моє здоров'я значно погіршилося	5 4 3 2 1 0	Моє здоров'я останнім часом не погіршилося
36	Після участі в бойових діях постійно вживаю алкоголь для зняття напруження, розслаблення, забуття	5 4 3 2 1 0	Байдужий до вживання алкоголю
37	Після участі в бойових діях постійно використовую заспокійливі лікарські засоби для зняття напруження, розслаблення, забуття	5 4 3 2 1 0	Не маю потреби вживати заспокійливі засоби
38	Вражений байдужістю суспільства, керівництва і простих людей до того, що відбувається в зоні АТО (операції об'єднаних сил), якщо це не зачіпає їхні інтереси, до учасників бойових дій	5 4 3 2 1 0	Відчуваю постійну підтримку й повагу від суспільства

	Характеристика ситуації	Оцінки	Протилежна характеристика ситуації
39	Після участі в бойових діях відчуваю повне спустошення, все, що було важливим для мене втратило сенс, не знаю, заради чого жити далі	5 4 3 2 1 0	Участь в АТО (операції об'єднаних сил) надихнуло мене, надало сенс моєму життю

Надалі 263 військовослужбовця НГУ, які мали різний досвід бойових дій (від активної участі в бойових діях до участі у виконанні СБЗ на третій лінії), у різних військових званнях (від підполковника до рядового), із військових частин усіх ОТО НГУ оцінили свій бойовий досвід за допомогою запропонованого бланка. Крім того, цим самим військовослужбовцям було запропоновано пройти «Опитувальник травматичного стресу для діагностики психологічних наслідків» (І. О. Котенев).

Отримані результати використання методики «Оцінка травматичності бойового досвіду» було піддано факторизації для визначення структури розроблюваної методики.

У результаті було виокремлено 5 шкал.

Перша шкала вмістила найбільшу кількість характеристик, які описували несприятливі соціальні умови виконання службово-бойових завдань (несприятливі умови, які є наслідком певних особливостей соціальної взаємодії). До цієї шкали увійшли такі характеристики: 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 27; 28; 29; 30; 31; 35; 36; 37; 38; 39.

Друга шкала об'єднала конкретні характеристики участі в бойових діях, що стають джерелом травматизації. До цієї шкали увійшли: 1; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15.

Зазначимо, що 36-та та 37-ма характеристики мають майже однакову вагу, як у першому, так і в другому факторі. Хоча подальша стандартизація методики показала доцільність віднесення їх до першої шкали, проте такий розподіл засвідчив, що вживання алкоголю й лікарських засобів підсилюють дію конкретних травматичних ситуацій участі в бойових діях чи дорівнюють таким ситуаціям.

Третя шкала об'єднала характеристики, що описують загальну несприятливу ситуацію участі в операції об'єднаних сил (є контекстом для ситуацій, описаних у 2-й шкалі). До цих характеристик увійшли: 6; 7; 8; 16; 26. Крім того, 38-ма характеристика мала практично однакову вагу в першому та третьому факторах, проте подальша стандартизація показала доцільність віднесення її до першої шкали. Зауважимо, що таке відношення 38-ї характеристики до третього фактора засвідчує: байдужість суспільства – це такий самий травмуючий контекст

ситуації розвитку особистості військовослужбовця, як і потенційна загроза життю, ненависть мешканців у зоні бойових дій.

Четверта та п'ята шкали об'єднали в собі ресурси, які дозволяють протистояти травматичності ситуації розвитку особистості військовослужбовця, який бере участь у бойових діях. Так, четверта шкала об'єднала власні ресурси такої стійкості, які дає професійна і психологічна підготовка, поєднані зі свідомим ставленням до участі в бойових діях. До цієї шкали ввійшли такі характеристики: 2; 3; 4; 5.

П'ята шкала характеризує зовнішній ресурс: дружба, повага, впевненість у економічному благополуччі родини. До цієї шкали увійшли 32-га; 33-тя; 34-та характеристики.

Оскільки кожен з факторів об'єднав різну кількість характеристик, крім того, перший – третій фактори об'єднують характеристики, які сприяють психологічній травматизації, а четвертий – п'ятий – ті, що формують стійкість до неї, то для визначення загального показника психологічної травматизації особистості за розроблюваною методикою було запропоновано таку процедуру.

По-перше, за кожною шкалою було запропоновано оцінку розраховувати як середнє арифметичне, тобто як суму за зазначеними в шкалі характеристиками, поділену на кількість характеристик, віднесених до шкали. Так, в першій шкалі таких характеристик 19, у другій – 8, у третій – 5, у четвертій – 4 і в п'ятій – 3.

По-друге, розраховані таким чином бали за шкалами незалежні змінні було співвіднесено з балом ГСР (гостра стресова реакція) згідно з «Опитувальником травматичного стресу для діагностики психологічних наслідків» (І. О. Котенев). Відповідно до процедури регресійного аналізу цей бал є залежною змінною. Оскільки завданням цієї процедури було визначення співвіднесення шкал за їх травматичним впливом на особистість військовослужбовця, а не можливість прогнозування гострої стресової реакції, то отримані коефіцієнти для незалежних змінних було округлено. Зазначимо, що процедура регресійного аналізу підтвердила: перший – третій фактори сприяють гострій стресовій реакції (їхні коефіцієнти визначено зі знаком «+»), а четвертий – п'ятий – перешкоджають (їхні коефіцієнти мають знак «-»).

Таким чином, для визначення загального показника травматичності бойового досвіду першій шкалі було присвоєно коефіцієнт (+0,5), другій – (+1), третій – (+2). Четвертий і п'ятий отримали (-3) та (-3,5) відповідно.

$$\text{Травматичність бойового досвіду} = (0,5 \cdot 1 \cdot \text{Шкала} + 1 \cdot 2 \cdot \text{Шкала} + 2 \cdot 4 \cdot \text{Шкала}) - (3 \cdot 4 \cdot \text{Шкала} + 3,5 \cdot 5 \cdot \text{Шкала})$$

Психометричні характеристики методики «Оцінки травматичності бойового досвіду»

Показники внутрішньої погодженості шкал методики наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Показники взаємозв'язку шкал методики «Оцінка травматичності бойового досвіду»

	Шкала 1	Шкала 2	Шкала 3	Шкала 4	Шкала 5	Загальний показник
Шкала 1	1,00					
Шкала 2	0,59**	1,00				
Шкала 3	0,52**	0,57**	1,00			
Шкала 4	0,05	-0,08	-0,28**	1,00		
Шкала 5	0,19**	0,19**	-0,06	0,31**	1,00	
Загальний показник	0,50**	0,50**	0,31**	-0,59**	-0,65**	1,00

Примітка. * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$.

Як бачимо з даних табл. 1, запропонована методика не є однорідною шкалою. Перші три шкали мають значні високі показники кореляційного зв'язку між собою ($r_{s1-2}=0,59$, $r_{s1-3}=0,52$, $r_{s2-3}=0,57$; $p \leq 0,01$ для всіх значень), що свідчить як про наявність власного змісту в кожній із зазначених шкал, так і про їх загальний «вектор» на визначення інтенсивності дії характеристик, що сприяють травматизації особистості.

Четверта і п'ята шкали також пов'язані між собою значущим кореляційним зв'язком, хоча й менш щільним ($r_{s4-5}=0,31$, $p \leq 0,01$). Певно, цей зв'язок охоплює відомий вислів, який стосується родини та близьких військовослужбовця: вони є тим тилом, який створює умови для адекватного професійного становлення, професійної підготовки військовослужбовця тощо.

Зв'язки між першою – третьою та четвертою – п'ятою шкалами свідчать про те, що фактори, які перешкоджають травматизації, не є простою протилежністю факторам, які їй сприяють. Цей зв'язок складніший, має іншу природу. З огляду на зміст четвертої – п'ятої шкал можна припустити, що вони не пом'якшують дії факторів, які сприяють психологічній травматизації, а дозволяють піднятися над ними (що може свідчити про використання смислових засобів саморегуляції під час участі в бойових діях).

Ураховуючи, що в процесі розроблення методики «Оцінка травматичності бойового досвіду» використовувалася «Шкала оцінювання інтенсивності бойового досвіду» та показники гострої стресової реакції «Опитувальника травматичного стресу для діагностики психологічних наслідків» (І. О. Котенев), загальний показник методики має статистично значущі показники кореляції з ними. Проте ці зв'язки середнього рівня, що свідчить про наявність власного змісту, відмінного від показників гострої стресової реакції та інтенсивності бойового досвіду.

Крім того, для визначення валідності розроблюваної методики загальний показник методики «Оцінка травматичності бойового досвіду» було прокорельовано з показником за Міссісіпською шкалою для оцінювання посттравматичних реакцій (військовий варіант) ($r_s = 0,38, p \leq 0,01$) і показниками «Континуальності (дискретності)» ($r_s = -0,32, p \leq 0,01$), «Розслабленості (напруженості)» ($r_s = 0,26, p \leq 0,01$) та «Емоційної приємності (неприємності)» ($r_s = -0,28, p \leq 0,01$) шкали переживання часу Кроніка Головахи. Цікаво, що Міссісіпська шкала для оцінювання посттравматичних реакцій має подібні показники кореляції зі шкалою переживання часу ($r_s = -0,31, r_s = 0,28, r_s = -0,33$ відповідно; $p \leq 0,01$ для всіх наведених значень). Такі зв'язки зі шкалою переживання часу свідчать про те, що травматичні ситуації бойового досвіду сприймаються як такі, що розривають лінію власного життя, як дезорієнтовані та емоційно неприємні.

Результати нормування методики «Оцінка травматичності бойового досвіду» на вибірці військовослужбовців НГУ наведено в табл. 2.

Таблиця 2

Норми за шкалами методики «Оцінювання травматичності бойового досвіду»

Рівень	Шкала 1	Шкала 2	Шкала 3	Шкала 4	Шкала 5	Загальний показник
Високий	вище 2	вище 1,5	вище 2,5	вище 3,5	вище 3,5	вище (-11)
Середній	1-2	0,5-1,5	1,5-2,5	2,5-3,5	2,5-3,5	(-18)-(-11)
Низький	нижче 1	нижче 0,5	нижче 1,5	нижче 2,5	нижче 2,5	нижче (-18)

Зазначимо, що норми для військовослужбовців інших збройних формувань можуть значно відрізнятись, бо більшість військовослужбовців НГУ останнім часом несуть службу на другій-третьій лінії операції об'єднаних сил. Це досить добре видно з наведених норм, згідно з якими травматична ситуація є менш вираженою, ніж внутрішні і зовнішні ресурси для її подолання.

Проведене пілотажне дослідження дозволило зробити наступні **ВИСНОВКИ:**

1. Розроблена методика «Оцінка травматичності бойового досвіду» поєднує в собі об'єктивні і суб'єктивні показники небезпечності ситуацій бойових дій; оцінку конкретної ситуації участі в бойових діях та контексту, в якій вона розгортається; оцінку чинників, що сприяють та перешкоджають травматизації особистості, а також дозволяє визначати загальний інтегративний показник травматизації особистості в цілому.

2. Структура методики «Оцінка травматичності бойового досвіду» виражена п'ятьма шкалами: перша шкала описує несприятливі соціальні умови виконання службово-бойові завдання; друга шкала об'єднала конкретні характеристики участі в бойових діях, що стають джерелом травматизації; третя шкала описує загальну несприятливу ситуацію участі в АТО; четверта об'єднала в собі власні ресурси такої стійкості, які дає професійна та психологічна підготовка, поєднані зі свідомим ставленням до участі у бойових діях; п'ята характеризує зовнішній ресурс особистості – дружбу, повагу, впевненість у економічному благополуччі родини.

3. Результати проведених досліджень для визначення валідності, надійності та стандартизації розробленої методики «Оцінки травматичності бойового досвіду» дозволяють визначити норми за шкалами методики: високий, середній, низький.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у розробці діагностичного інструментарію дослідження стійкості до бойової психологічної травматизації фахівця екстремального виду діяльності.

Список використаних джерел

1. Бандурка О. М. Екстремальна юридична психологія в діяльності персоналу органів внутрішніх справ України: науково-практич. посібник / О. М. Бандурка. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2005. – 319 с.
2. Оніщенко Н. В. Психологічні особливості «виходу з війни» / Н. В. Оніщенко, В. О. Тімченко // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Військово-спеціальні науки. – 2017. – С. 21–24.
3. Охорона психічного здоров'я в умовах війни / пер. з англ. Тетяна Семигіна, Ірина Павленко, Євгенія Овсяннікова та ін. – К.: Наш формат, 2017. – 1068 с.
4. Приходько І. І. Психологічні особливості службово-бойової діяльності військовослужбовців Національної гвардії України при проведенні антитерористичної операції / І. І. Приходько // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Військово-спеціальні науки. – 2015. – № 2 (33). – С. 35–39.
5. Психологічні особливості віддалених наслідків стресогенних впливів: монографія / М. С. Корольчук, В. М. Корольчук, А. І. Кулаженко та ін.; [за ред. М. С. Корольчука]. – К.: Київ. нац. торг. – екон. ун-т, 2014. – 276 с.

6. Психологія екстремальної діяльності: навч. посіб. / І. І. Приходько, О. С. Колесніченко, О. В. Тімченко та ін.; [Під заг. ред. проф. І. І. Приходька]. – Х.: НА НГУ, 2015. – 408 с.

7. Розов В. И. Психология экстремальных ситуаций: адаптивность к стрессу и психологическое обеспечение: научно-практическое пособие / В. И. Розов. – К.: КНТ: Саммит-Книга, 2012. – 480 с.

8. Смирнов Б. А. Психология деятельности в экстремальных ситуациях / Б. А. Смирнов, Е. В. Долгополова. – Х.: Гуманитарный центр, 2007. – 276 с.

9. Ягупов В. Військова психологія: підручник / В. Ягупов. – К.: ТанDEM, 2004. – 656 с.

References transliterated

1. Bandurka O. M. Ekstremaljna jurydychna psykholohija v dijalnosti personalu organiv vnutrishnikh sprav Ukrajinu: naukovo-praktych. posibnyk / O. M. Bandurka. – Kharkiv: Vyd-vo Nac. un-tu vnutr. sprav, 2005. – 319 s.

2. Onishhenko N. V. Psykholohichni osoblyvosti «vykhodu z vijny» / N. V. Onishchenko, V. O. Timchenko // Visnyk Kyjivskogo nac. un-tu im. T. Shevchenka. Vijskovo-specijalni nauky. – 2017. – S. 21–24.

3. Okhorona psykhičnogho zdorov'ja v umovakh vijny / per. z anghl. Tetjana Semyghina, Iryna Pavlenko, Jevghenija Ovsjannikova ta in. – K.: Nash format, 2017. – 1068 s.

4. Prykhodjko I. I. Psykholohichni osoblyvosti sluzhbovo-bojovoi dijalnosti vijskovo-sluzhbovciv Nacionalnoji ghvardiji Ukrajinu pry provedenni anty-terorystyčnoji operaciji / I. I. Prykhodjko // Visnyk Kyjivskogo nac. un-tu im. T. Shevchenka. Vijskovo-specijalni nauky. – 2015. – № 2 (33). – S. 35–39.

5. Psykholohichni osoblyvosti viddalenykh naslidkiv stresoghennykh vplyviv: monohrafija / M. S. Koroljchuk, V. M. Koroljchuk, A. I. Kulazhenko ta insh.; [za red. M. S. Koroljchuka]. – K.: Kyjiv. nac. torgh. – ekon. un-t, 2014. – 276 s.

6. Psykholohija ekstremalnoji dijalnosti: navch. posib. / I. I. Prykhodjko, O. S. Kolesnichenko, O. V. Timchenko ta in.; [Pid zagh. red. prof. I. I. Prykhodjka]. – Kh.: NA NGhU, 2015. – 408 s.

7. Rozov V. Y. Psykholohija ekstremalnykh sytuacij: adaptyvnostj k stresu y psykholohyčeskoe obespečenye: naučno-praktyčeskoe posobyje / V. Y. Rozov. – K.: KNT: Samyt-Knygha, 2012. – 480 s.

8. Smyrnov B. A. Psykholohija dejateljnosti v ekstremalnykh sytuacijakh / B. A. Smyrnov, E. V. Dolghoplova. – Kh.: Ghumanitarnyj centr, 2007. – 276 s.

9. Jaghupov V. Vijskova psykholohija: pidručnyk / V. Jaghupov. – K.: Tandem, 2004. – 656 s.

Abstract

Kolesnichenko O. S.,

PhD (Candidate of psychological sciences),

Senior Researcher,

Head of the Research Laboratory for the Moral and

Psychological Support of Service and Combat Activities,

Research Center of Service and Combat Activities

of the National Guard of Ukraine,

National Academy of the National Guard of Ukraine

E-mail: alex_kolesnichenko@ukr.net

«EVALUATION OF A TRAUMATIC COMBAT EXPERIENCE» METHOD FOR SERVICE MEMBERS-COMBATANTS

The article presents the method «Evaluation of a traumatic combat experience» developed for assessment of service members of the National Guard of Ukraine. In contrast to the existing methods diagnosing a combat traumatic experience, the proposed psychological diagnostic tool expands the narrow framework of the «combat psychological trauma» concept and describes combat psychological traumatization through the terminology of a social situation within which a service member's personality is developed. This method combines the objective and subjective indicators of a danger at combat situations; it assesses a specific situation of participation in hostilities and the context in which it is unfolded; and it also assesses factors contributing to or preventing personal traumatization. The method consists of 39 statements and corresponding scales: the first one describes the adverse social conditions that are the result of social interactions in the zone of local conflict; the second one reveals specific characteristics of combat operations that are a source of traumatization; the third scale assesses severity of life-threatening during army actions. Two more scale describes the resources available to a service member to overcome an unfavourable situation of participation in combat actions: the fourth one estimates resources to overcome the traumatic situation, which are based on readiness for participation in hostilities; the fifth one estimates resources existing due to belonging to a particular reference or social group. Each of the determined factors has its own weight in the formation of a combat psychic trauma. The method general indicator allows a psychologist to determine a degree of a service member's psychological traumatization due to his/her combat experience. It has been determined that normative values for the method scales for service

members from other armed groups may differ considerably, since most of the National Guard's personnel of the Ukrainian National Service recently serve on the second or third line of the united force operation.

Key words: *combat actions, post-traumatic stress disorder, acute stress disorder, traumatic situation, service member.*

Отримано – 24 вересня 2018 Рецензовано – 1 жовтня 2018 Прийнято – 5 жовтня 2018

Received – September 24, 2018 Revision – October 1, 2018 Accepted – October 5, 2018

УДК 159.923.5+ 159.922.2

Кудріна Т. С.,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психодіагностики
та клінічної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: mikhajlenko.tatiana@gmail.com

Вавілова А. С.,

аспірант кафедри психодіагностики
та клінічної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: a.vavilova07@gmail.com

РОЛЬ БАТЬКІВСЬКОГО ВИХОВАННЯ У ФОРМУВАННІ ДЕСТРУКТИВНОГО ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ ПІДЛІТКІВ

Батьківське виховання має значний вплив на розвиток особистості, формування її різних якостей та рис. Однією з таких рис є перфекціонізм, який виражається як прагнення до досконалості. Особливості батьківського виховання у підлітковому віці можуть грати ключову роль у формуванні конструктивної чи деструктивної форм перфекціонізму. Підлітки з конструктивним перфекціонізмом характеризуються високим рівнем емоційного благополуччя, успіхами в різних сферах життя, спрямованістю на досягнення. Деструктивний перфекціонізм у підлітків супроводжується тривожними і депресивними патернами, прагненням уникати невдач та низьким рівнем успішності.

Відповідно до результатів нашого дослідження, для батьків підлітків з деструктивним перфекціонізмом характерні такі стратегії виховання, як надмірна емоційна дистанція (дратівливість і надмірна суворість) та надмірна опіка над дитиною (втручання у світ дитини та прагнення прискорити її розвиток). Батьки підлітків з конструктивним перфекціонізмом втілюють виховні стратегії, які включають оптимальний емоційний контакт у стосунках з дитиною (здатність до рівних і партнерських стосунків, що сприяють розвитку активності дитини).

На основі регресійного аналізу було побудовано модель, що дозволяє визначити роль різних установок батьківського виховання у формуванні деструктивного перфекціонізму підлітків (дана модель пояснює 57 % варіативності перфекціонізму). Найбільш значущими предикторами, які обумовлюють формування деструктивного перфекціонізму підлітків, є наступні: бажання батьків прискорити розвиток дитини, втручання у внутрішній світ підлітка, надмірна суворість у поєднанні з надмірною опікою і нездатність забезпечувати рівні та партнерські стосунки з підлітком.

Ключові слова: деструктивний перфекціонізм, батьківське виховання, батьківські установки, підлітковий вік, емоційний контакт, емоційна дистанція, концентрація на дитині.

Постановка проблеми. Батьківське виховання значною мірою впливає на гармонійний чи дисгармонійний розвиток особистості, дозволяє розкрити внутрішній потенціал дитини, або, навпаки, призводить до невротизації, появи емоційних проблем та психологічних комплексів. Сімейні чинники відіграють важливу роль і у розвитку перфекціонізму – прагнення до досконалості та найвищих результатів у різноманітних сферах життя. Тому актуальним питанням є вивчення особливостей сімейних виховних впливів, які можуть обумовлювати як конструктивну, так і деструктивну форми перфекціонізму у підлітковому віці.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У західній науковій традиції вчені займалися дослідженням зв'язку між дисфункціональними компонентами сімейного виховання та деструктивними ознаками перфекціонізму (Є. П. Ільїн, М. В. Ларських, К. Ф. Новгородова, Р. Фрост, П. Мартен, С. Лахарт, Р. Розенблейт) [6; 7; 9]; вивченням батьківського перфекціонізму як чинника виникнення перфекціонізму у дітей (С. В. Волікова, А. М. Галкіна, Ц. Фатіх, А. Б. Холмогорова) [3; 8]. Дослідження ролі сімейних чинників у формуванні перфекціонізму у вітчизняній психології представлені працями О. Байер та Л. Чернова [1], Т. Грубі, О. І. Кононенко [4]. Разом з тим поза увагою дослідників залишається дослідження ролі конкретних батьківських установок та стратегій виховання у формуванні деструктивної форми перфекціонізму в підлітків.

М. В. Ларських виявила наявність значущого кореляційного зв'язку між типом перфекціонізму і певними типами негармонійного виховання [6]: Я-орієнтований перфекціонізм пов'язаний з високою задоволеністю потреб підлітка і високим рівнем обов'язків; перфекціонізм, спрямований на інших, має зв'язок з відсутністю чи недостатністю

вимог і заборон; соціально приписаний перфекціонізм позитивно корелює з ігноруванням матір'ю потреб підлітка, високим рівнем вимог, заборон і суворістю покарання [6].

Колектив авторів на чолі з А. Б. Холмогоровою виявив, що батьківські установки безпосередньо впливають на появу перфекціонізму у їхніх дітей і можуть призводити до емоційних порушень. Зокрема, інтенсивність авторитарного стилю виховання пов'язана з мірою вираженості перфекціонізму у дітей [3]. О. Байєр та Л. Чернова виявили, що найчастіше перфекціоністи виростають у сім'ях з вимогливими матерями, схильними до постійної критики та надмірних очікувань [1]. К. Ф. Новгородова, вивчаючи перфекціонізм в обдарованих учнів, наголошує на очікуваннях батьків та вчителів як значущому чиннику появи перфекціонізму у талановитих дітей та підлітків [7].

Поява деструктивних ознак перфекціонізму відбувається в умовах постійного пошуку дитиною батьківського схвалення з подальшим формуванням установки на бездоганне виконання будь-якої діяльності [4]. Такі чинники сімейного виховання, як оцінна любов батьків у вигляді схвалення чи несхвалення певної поведінки є основними передумовами виникнення перфекціоністської орієнтації у дитячо-підлітковому віці [4]. Високий тиск з боку оточуючих, постійна і невиправдана критика обумовлює появу деструктивного прагнення до досконалості (переживання з приводу помилок і сумніви у своїх діях) [7].

Таким чином, батьківське виховання відіграє важливу роль у розвитку особистісних якостей дітей та підлітків і, зокрема, перфекціонізму. Надмірні вимоги до підлітків, невиправдана критика і оцінна любов можуть обумовлювати появу деструктивних рис перфекціонізму [2]. Підтримка, любов, наявність оптимального емоційного контакту сприяють формуванню конструктивного прагнення до досконалості.

Мета статті полягає у визначенні ролі батьківського виховання у формуванні деструктивного перфекціонізму підлітків.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до поставленої мети було здійснено аналіз особливостей батьківського виховання підлітків-перфекціоністів. До вибірки ввійшли 28 батьків, які мали дітей-підлітків з різними якісними та кількісними характеристиками перфекціонізму. Вибірку було поділено на дві групи (табл. 1). До першої групи (15 батьків: 12 матерів і 3 батька) ввійшли ті батьки, діти яких мали високі показники перфекціонізму та тривожно-депресивних патернів; до другої (13 батьків: 11 матерів і 2 батька) – батьки, діти яких демонстрували помірно виражений перфекціонізм і характеризувались високим рівнем емоційного благополуччя (низькі показники тривожно-депресивних патернів).

Таблиця 1

Гендерно-вікові характеристики вибірки батьків та їх дітей

	Батьки підлітків з деструктивним перфекціонізмом		Батьки підлітків з конструктивним перфекціонізмом	
	15 осіб		13 осіб	
К-сть досліджуваних				
Стать батьків	12 – жін.	3 – чол.	11 – жін.	2 – чол.
Вікові характеристики батьків	1 – 35 р., 2 – 36 р., 3 – 37 р., 2 – 39 р., 2 – 43 р., 1 – 44 р., 1 – 49 р.	2 – 37 р. 1 – 41 р.	2 – 34 р., 3 – 37 р. 1 – 38 р., 2 – 40 р. 2 – 42 р., 1 – 47 р.	1 – 38 р. 1 – 42 р.
Кількість дітей в сім'ї	4 матері – 1 дитина; 7 матерів – 2 дітей; 1 матір – 3 дітей.	2 батька – 2 дітей; 1 батько – 1 дитина	3 матерів – 1 дитина; 5 матерів – 2 дітей; 3 матерів – 3 дітей	2 батьки – 2 дітей
Стать підлітків	6-чол.	2-ч.	6 – чол.	2-жін.
Вікові характеристики підлітків	13 р. – 1 14 р. – 3 15 р. – 1 16 р. – 1	15 р. -1 17 р. -1	14 р. – 2 15 р. – 1 16 р. – 2 17 р. – 1	14 р. – 1; 16 р. – 1.

Для визначення особливостей батьківського виховання було використано методику вивчення батьківських установок PARI (Parental Attitude Research Instrument) Е. С. Шефер та Р. К. Белл в адаптації Т. В. Нещерет. У даному дослідженні нас цікавили в першу чергу шкала методики «Ставлення батьків до дитини», яка поділялась на три групи «Оптимальний емоційний контакт», «Надмірна емоційна дистанція з дитиною» та «Надмірна концентрація на дитині». Було здійснено порівняльний аналіз середніх значень вказаних шкал (та їх субшкал) для двох груп батьків – батьків підлітків з деструктивним перфекціонізмом та батьків підлітків з конструктивним перфекціонізмом за критерієм Манна-Уїтні для незалежних вибірок.

Були виявлені значущі відмінності у показниках батьківських установок батьків підлітків з деструктивним перфекціонізмом та батьків підлітків з конструктивним перфекціонізмом (за всіма трьома групами шкал батьківських установок відмінність середніх значень на статистично значущому рівні $p \leq 0,01$) (табл. 2).

Таблиця 2

**Відмінності батьківських установок
у порівнюваних групах батьків**

Показник	Статистичні дані	U-Критерій Манна-Уїтні	Sig. (2-tailed)
Оптимальний емоційний контакт		-3,128	0,001
Надмірна емоційна дистанція з дитиною		-3,391	0,001
Надмірна концентрація на дитині		-3,786	0,001

Зафіксовано відмінності в середніх значеннях «оптимального емоційного контакту» – 8,4 балів для батьків підлітків з деструктивним перфекціонізмом та 10 балів для батьків підлітків з конструктивним перфекціонізмом. Такі результати свідчать про переважання у вихованні оптимального емоційного контакту для батьків підлітків з конструктивним перфекціонізмом. Середні значення «надмірної емоційної дистанції» становлять 9,1 балів для батьків підлітків з конструктивним перфекціонізмом та 7,6 балів – для батьків підлітків з деструктивним перфекціонізмом; «надмірного контролю» – 24,1 бали та 20,8 балів відповідно. Таким чином, батьки підлітків з ознаками деструктивного прагнення до досконалості демонструють схильність до надмірного контролю над дітьми і, разом з тим, не мають тісних емоційних зв'язків з ними.

Дослідження проведені Дж. Стоїбером та К. Отто, які займалися вивченням зв'язку перфекціоністських тенденцій у дітей

та їхніх батьків [8], С. Блаттом, який виділив типи раннього досвіду, що можуть призводити до появи перфекціонізму як прагнення відповідати очікуванням та уникати критики з боку батьків [4] підтверджують отримані нами дані про те, що порушення гармонійного виховання у будь-який бік (надмірна опіка чи, навпаки, емоційна дистанція) призводить до виникнення деструктивного перфекціонізму.

Таблиця 3

Порівняльна таблиця середніх значень батьківських установок

Шкали методи PARI	Середні значення за субшкалами методики	Батьки підлітків з деструктивним перфекціонізмом	Батьки підлітків з конструктивним перфекціонізмом
Оптимальний емоційний контакт	Вербалізація	3,1*	3,3*
	Партнерські стосунки	2,3**	3,5**
	Розвиток активності	3,0*	3,2*
	Рівні стосунки	2,1**	3,4**
Надмірна емоційна дистанція	Дратівливість	3,4**	2,9**
	Надмірна суворість	3,1*	2,6*
	Уникання контакту	2,6*	2,3*
Надмірна концентрація на дитині	Надмірна турбота	3,1**	2,6**
	Пригнічення волі	2,8**	2,3**
	Страх образити	2,3*	2,5*
	Виключення внутрішньо сімейних впливів	2,4*	2,3*
	Пригнічення агресивності	3,3**	2,9**
	Пригнічення сексуальності	2,9*	2,6*
	Втручання у світ дитини	3,5**	2,7***
	Прагнення прискорити розвиток дитини	3,7**	2,9**

Примітка: відмінності середніх значень за критерієм Манна-Уїтні на значущому рівні $p \leq 0,005^*$, $p \leq 0,001^{**}$

Як видно з табл. 3, показники за групою шкал «Оптимальний контакт» є вищими у батьків підлітків, які мають конструктивний перфекціонізм за шкалами «партнерські стосунки» (середні показники 2,3 бали для батьків підлітків з деструктивним перфекціонізмом

і 3,5 балів – для батьків підлітків з конструктивним перфекціонізмом) та «рівні стосунки» (2,1 бали та 3,4 бали відповідно). Можна припустити, що формування конструктивного перфекціонізму пов'язане зі здатністю батьків ставитись до дитини як до рівної, враховувати її бажання та інтереси, заохочувати прагнення до високих досягнень. Для стилю виховання підлітків з деструктивним перфекціонізмом характерна здебільшого авторитарна орієнтація, яка не враховує бажань та прагнень підлітка. Таке припущення підтверджується даними за групою шкал «Надмірна емоційна дистанція» та «Надмірна концентрація на дитині». І в першому, і в другому випадках батьки деструктивних підлітків-перфекціоністів схильні їх пригнічувати, обмежувати, нав'язувати власні правила та життєві орієнтації. Так, батьки, які виховують підлітків з деструктивним перфекціонізмом, більш суворі (3,1 бали за шкалою «надмірна суворість») та схильні пригнічувати волю підлітків (2,8 балів за шкалою «пригнічення волі»), ніж батьки підлітків з конструктивним перфекціонізмом (2,6 та 2,3 бали відповідно).

За результатами дослідження виховання, яке призводить до появи деструктивних рис перфекціонізму у підлітків, включає в себе виражене прагнення прискорити розвиток дитини (3,7 балів – батьки підлітків з деструктивним перфекціонізмом та 2,9 балів – батьки підлітків з конструктивним перфекціонізмом); надмірне втручання у світ дитини (3,5 та 2,7 балів відповідно); надмірну турботу (3,1 та 2,6 балів відповідно). Батьки підлітків з деструктивним перфекціонізмом не враховують можливостей дитини, прагнуть прискорити її розвиток та підвищити досягнення, обмежують її особистісний потенціал і цим зомовляють появу тривожно-депресивних патернів. Батьки підлітків з деструктивним перфекціонізмом у відповідь на помилки та невдачі дітей схильні проявляти дратівливість, прагнуть контролювати все їх життя, уникають безпосереднього теплового емоційного контакту та підтримки.

З метою визначення ролі різних батьківських установок у виникненні деструктивного перфекціонізму було здійснено регресійний аналіз, на основі якого було побудовано модель прогнозування виникнення деструктивного перфекціонізму. Отримана модель пояснює 57,2 % варіативності залежної змінної, якою у даному випадку виступає деструктивний перфекціонізм і є статистичною значущою ($\text{sig} < 0,05$ за критерієм Фішера).

Таким чином, у прогнозуванні виникнення деструктивного перфекціонізму суттєву роль грають наступні установки батьківського виховання (табл. 4): «прагнення прискорити розвиток дитини» (міра внеску становить 0,236); «втручання у світ дитини» (0,210); «надмірна суворість» (0,204); «надмірна турбота» (0,149); «рівні стосунки»

Таблиця 4

**Показники внеску предикторів регресійної моделі
у прогнозування деструктивного перфекціонізму**

Предиктори (установки батьківського виховання)	Міра внеску предиктора
Партнерські стосунки	-0,134*
Рівні стосунки	-0,157*
Надмірна суворість	0,204*
Надмірна турбота	0,149*
Прагнення прискорити розвиток дитини	0,236*
Втручання у світ дитини	0,210*

*Рівень статистичної значущості за критерієм Фішера $p \leq 0,05$.

(-0,157); «партнерські стосунки» (-0,134). Показники зі знаком «-» свідчать про обернену роль у виникненні деструктивного перфекціонізму. Наприклад, чим вищий показник рівних та партнерських стосунків в родині, тим менша імовірність виникнення деструктивного перфекціонізму. І, навпаки, надмірна суворість у вихованні у поєднанні з надмірною турботою, прагненням прискорити розвиток дитини та втручанням у її світ призводять до появи ознак деструктивного перфекціонізму.

Подібні результати було отримано американськими психологами на чолі з Р. Фростом, які розробили когнітивну модель перфекціонізму, яка також включає етіологічні передумови перфекціонізму, зокрема батьківські компоненти, що зумовлюють появу цього особистісного феномену [9, с. 451–455]. Дослідники вважають, що вказані параметри відображають якісні характеристики перфекціонізму і визначають його позитивну та негативну спрямованість в рамках структури особистості.

Таким чином, деструктивний перфекціонізм формується як наслідок завищених батьківських очікувань, прагнення контролювати всі сфери життя дитини, нав'язування їй найвищих еталонів в досягненнях, які з часом інтеріорізуються та сприймаються особистістю як власні. Конструктивний полюс перфекціонізму виникає в умовах підтримки і довіри з боку батьків, здатності сприймати дитину як рівну собі і враховувати її інтереси.

Висновки. Батьківське виховання здійснює важливий вплив на розвиток особистості, формування її рис та якостей. Однією з таких рис є перфекціонізм, який виражається у прагненні до досконалості та спрямованості на полюс «найуспішніших». Особливості батьківських виховних впливів у підлітковому віці можуть відігравати ключову

роль у формуванні конструктивної чи деструктивної форм перфекціонізму. Підлітки з конструктивним перфекціонізмом мають високий рівень емоційного благополуччя, успіхи у різних сферах життя, спрямовані на досягнення. Деструктивний перфекціонізм у підлітків супроводжується тривожно-депресивними патернами, прагненням уникати невдач та відсутністю стабільних успіхів.

За результатами проведеного дослідження для батьків підлітків з ознаками деструктивного перфекціонізму характерні такі стратегії виховання, як надмірна емоційна дистанція та надмірна опіка над дитиною. Тоді як батьки підлітків з конструктивним перфекціонізмом схильні забезпечувати оптимальний емоційний контакт у вихованні дитини.

На основі регресійного аналізу побудовано модель, що дозволяє визначити роль різних батьківських виховних установок у виникненні деструктивного перфекціонізму підлітків. Найбільш значущими предикторами формування деструктивної форми перфекціонізму у підлітків є прагнення батьків прискорити розвиток дитини, втручання у світ підлітка, надмірна суворість у поєднанні з надмірною турботою та нездатність забезпечувати рівні і партнерські стосунки з підлітком.

Перспективи подальших досліджень. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на уточнення відмінностей в установках батьківського і материнського виховання та їх ролі у формуванні деструктивного перфекціонізму підлітків.

Список використаних джерел

1. Байер О. Материнське виховання як фактор розвитку перфекціонізму / О. Байер, Л. Чернова // Вісник Дніпропетровського університету. – 2016. – № 22. – С. 11–18.
2. Вавілова А. С. Особливості перфекціонізму у дітей та підлітків з розладами емоційної сфери / А. С. Вавілова // Український психологічний журнал. – 2017. – № 3 (5). – С. 31–42.
3. Воликова С. В. Родительський перфекціонізм – фактор розвитку емоціональних порушень у дітей, навчаючихся по ускладненим программам / С. В. Воликова, А. Б. Холмогорова, А. М. Галкина // Вопросы психологии. – 2006. – № 5. – С. 23–32.
4. Грубі Т. В. Сімейні чинники, що впливають на розвиток перфекціонізму особистості / Т. В. Грубі // Київський науково-педагогічний вісник. – 2016. – № 7. – С. 43–50.
5. Ильин Е. П. Работа и личность. Трудоголизм, перфекционизм, лень / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2011. – 224 с.
6. Ларских М. В. Зависимость уровня и типологии перфекционизма подростков от типа негармоничного воспитания в семье [Электронный ресурс] /

М. В. Ларских // Инновации в науке: сб. ст. по матер. XLV междунар. науч.-практ. конф. – 2015. – URL: <https://sibac.info/conf/innovation/42234>

7. Новгородова Е. Ф. Перфекционизм как результат завышенных социальных ожиданий от одаренных учащихся / Е. Ф. Новгородова // Социальные явления. – 2016. – № 6. – С. 105–109.

8. Fatih C. Predicting the students' perfectionism from their parents' perfectionism / C. Fatih // Procedia: Social and Behavioral Sciences. – 2009. – No. 3. – P. 4260–4266.

9. Frost R. O. The dimensions of perfectionism / R. O. Frost, P. A. Marten, C. Lahart, R. Rosenblate // Cognitive therapy and research. – 1990. – No. 14. – P. 449–468.

Reference transliterated

1. Baier O. Materinske vikhovannia yak faktor rozvitku perfektsionizmu / O. Baier, L. Chernova // Visnik Dnipropetrovskogo universitetu. – 2016. – № 22. – S. 11–18.

2. Vavilova A. S. Osoblyvosti perfekcionizmu u ditej ta pidlitkiv z rozladamy emocijnoi' sfery / A. S. Vavilova // Ukrai'ns'kyj psihologichnyj zhurnal. – 2017. – № 3 (5). – S. 31–42.

3. Volikova S. V. Roditel'skij perfekcionizm – faktor razvitija jemocional'nyh naru-shenij u detej, obuchajushhysja po uslozhnennym programam / S. V. Volikova, A. B. Holmogorova, A. M. Galkina // Voprosy psihologi. – 2006. – № 5. – S. 23–32.

4. Grubi T. V. Simejni chynnyky, shho vplyvajut' na rozvytok perfekcionizmu oso-bystosti / T. V. Grubi // Kyi'vs'kyj naukovo-pedagogichnyj visnyk. – 2016. – № 7. – S. 43–50.

5. Yl'yn E. P. Rabota y lychnost'. Trudogolyzm, perfekcyonyzm, len' / E. P. Yl'yn. – Spb.: Pyter, 2011. – 224 s.

6. Larskyh M. V. Zavysymost' urovnja y typologyy perfekcyonyzma podrostkov ot typu negarmonychnogo vospytanyja v sem'e [J]lektronnyj resurs / M. V. Larskyh // Ynnovacyy v nauke: sb. st. po mater. XLV mezhdunar. nauch.-prakt. konf. – 2015. – URL: <https://sibac.info/conf/innovation/42234>

7. Novgorodova E. F. Perfekcyonyzm kak rezul'tat zavyshennyh socyal'nyh ozhydanyj ot odarenykh uchashhysja / E. F. Novgorodova // Socyal'nye javlenija. – 2016. – № 6. – S. 105–109.

8. Fatih C. Predicting the students' perfectionism from their parents' perfectionism / C. Fatih // Procedia: Social and Behavioral Sciences. – 2009. – No. 3. – P. 4260–4266.

9. Frost R. O. The dimensions of perfectionism / R. O. Frost, P. A. Marten, C. Lahart, R. Rosenblate // Cognitive therapy and research. – 1990. – No. 14. – P. 449–468.

A b s t r a c t

Kudrina T. S.,
PhD (Candidate of Psychological Sciences),
Associate Professor (docent),
the Department of Psychodiagnostic
and Clinical Psychology,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: E-mail: mikhajlenko.tatiana@gmail.com

Vavilova A. S.,
postgraduate student
at the Department of Psychodiagnostic
and Clinical Psychology,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: a.vavilova07@gmail.com

THE ROLE OF PARENTING IN THE FORMATION OF ADOLESCENT'S DESTRUCTIVE PERFECTIONISM

Parenting influences significantly personal development and formation of different features and qualities. One of these features is perfectionism, which is understood as a striving for perfection. As for adolescence, peculiarities of parenting can play a key role in the formation of constructive or destructive forms of perfectionism at adolescents. Adolescents with constructive perfectionism are characterized by a high level of emotional well-being, successes in different spheres of life, they are aimed at achieving. Adolescents' destructive perfectionism is accompanied by anxiety and depressive patterns, the desire to avoid failures and a low level of success.

According to the results of our research, parents of adolescents with destructive perfectionism are characterized by such educational strategies as an excessive emotional distance (irritability and excessive severity) and excessive care of their child (interference in the child's world and the desire to accelerate development). Parents of adolescents with constructive perfectionism show strategies providing the optimal emotional contact in relations with their child (the ability to equal and partner relationships that contribute to development of their child's activity).

On the basis of regression analysis, we have built a model that allows us to determine the role of different parenting settings in the formation of adolescent's destructive perfectionism (this model explains 57 % variation of perfectionism). The most significant predictors of destructive perfectionism formation in adolescents are: parent's desire to accelerate the development of their child, interference in adolescent's world, excessive strictness combined with excessive care and the inability to provide equal and partner relationships with an adolescent.

Key words: *destructive perfectionism, parental upbringing, parental attitudes, adolescence, emotional contact, emotional distance, concentration on a child.*

Отримано – 4 жовтня 2018

Рецензовано – 11 жовтня 2018

Прийнято – 16 жовтня 2018

Received – October 4, 2018

Revision – October 11, 2018

Accepted – October 16, 2018

УДК 159.9:331.56–057.19

Марусинець М. М.,

доктор педагогічних наук,
професор кафедри психології і педагогіки,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова
E-mail: marusynetsm@ukr.net

Барчі Б. В.,

кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри психології,
Мукачівський державний університет
E-mail: barchibeata@ukr.net

СТРАТЕГІЇ ПОВЕДІНКОВИХ ДІЙ БЕЗРОБІТНИХ: СТАТЕВИЙ І ВІКОВИЙ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті феномен «безробіття» визначено як одну з нагальних проблем світової цивілізації. Науково проаналізовано, що безробіття – соціально-економічне явище, спричинене об'єктивними і суб'єктивними обставинами, серед яких: спад виробництва, неефективна зайнятість працездатного населення, розбіжності між попитом і пропонуванням робочої сили на ринку праці, соціальна напруга і соціальна диференціація, зниження рівня соціальної мобільності, порушення відчуття часу, депресивний стан, почуття самотності, соціальна ізоляція, апатія, пасивність, психічні й психосоматичні розлади, втрата оптимізму, асертивності, невпевненість у можливості працевлаштування.

За допомогою психодіагностичних методів визначено статеву і вікову диференціації безробітних, які зареєстровані у державній службі зайнятості. З'ясовано, що безробітні займають чіткі позиції щодо поведінкових дій при повторному виборі виду діяльності. Така тенденція має статевої й вікові особливості. Показниками, за якими визначалися поведінкові дії безробітних, виступили: активність-пасивність, соціальний статус, канал пошуку роботи, самоідентифікація. Для визначення рівня самоідентифікації брали до уваги такі показники: «Я»-соціальне, «Я»-фізичне, «Я»-рефлексивне, «Я»-діяльнісне. Виявлено щільний зв'язок між негативним самоусвідомленням і ставленням безробітних до професії. Поведінковими проявами у чоловіків є здебільшого безвідповідальність, недотримання обіцянок, зловживання алкогольними напоями; у жінок – зануреність у світ фантазій та Інтернету, хаотична поведінкова активність.

Порівняння базових характеристик самоідентифікації безробітних дало змогу з'ясувати, що чоловіки і жінки різних вікових груп уважають себе представниками малих соціальних груп, передусім сім'ї. Безробітним притаманний низький рівень самоідентифікації за професійним статусом (діяльнісне «Я»), через що професійна діяльність не є однією з основних сфер їхньої самореалізації. Загалом низькі показники перспективного «Я» свідчать про наявні у безробітних труднощі вибору стратегій самоствердження, відсутність сформованих життєвих планів і цілей, домінування механізмів психологічного захисту, які спотворюють самосприймання в ситуації безробіття.

Ключові слова: безробіття, безробітні, самоідентифікація, статеві і вікова диференціація, поведінкові дії, мотивація повторного вибору професії

Постановка проблеми. Реформування економіки і ринкових відносин вивело безробіття на рівень найважливіших проблем ХХІ століття. Вчені в галузі соціальної психології розглядають безробіття як соціально-економічне явище, зумовлене об'єктивними та суб'єктивними чинниками. Серед об'єктивних відзначають: громадські й політичні безлади (В. Васютинський, Л. Карамушка, Н. Коломинський, Г. Князева, В. Москаленко, В. Москалець, Г. Осадча, М. Пірен, С. Ходакевич й ін.); посилення соціальної напруги і соціальної диференціації (М. Дмитрієва, А. Журавльова, І. Задорожня, І. Кучеренко, Ю. Нехаєва, М. Рогова, О. Шорохова й ін.); зниження рівня соціальної мобільності та порушення відчуття часу (Ф. Ісмагілова, Л. Макалкіна, О. Мандрикова, К. Мілютіна, В. Франкл й ін.). З-поміж суб'єктивних чинників – психологічний стан безробітного: депресії; посилення почуття самотності і соціальної ізоляції; наростання апатії, пасивності і покірності; підвищення збудливості, агресії, зміни ціннісних орієнтацій, погіршення внутрішньосімейних стосунків, зростання кількості самогубств, психічних захворювань і психосоматичних розладів, втрата сенсу життя через страх невідомості щодо завтрашнього дня; невпевненості у можливості що-небудь змінити, вплинути на стан речей. Все це є результатом зниження самооцінки себе як особистості й уявлення про свій соціальний статус, реакцією на імпульси середовища у співвідношенні із власним життєвим і професійним досвідом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема безробіття завжди привертала увагу вчених. Більшою мірою досліджувались питання суб'єктивного сприймання особистістю свого нового статусу, ідентифікації з попереднім статусом і оточуючими (В. Пасічна),

переживання своєї неспроможності (К. Paul, К. Moser), здатність оволодіти конструктивним ресурсом виходу із ситуації безробіття (І. Волошина, Ф. Ісмагілова, З. Лавшук, Н. Михайлова, Л. Пельцман, В. Солнцева, І. Соломін, Л. Федоришина; A. Gielen, J. van Ours й ін.), психологічні чинники, що впливають на психічний стан здоров'я, поведінку та результати роботи (Hoare Patricia Nancey). Натомість питання вікової та статевої диференціації безробітних, мотивація повторного вибору недостатньо представлена в наукових студіях із психології.

Виокремлення невіршених раніше частин загальної проблеми.

Для розкриття мотиву вибору трудової діяльності представляє інтерес з'ясування таких питань: 1) емпіричним шляхом виявити поведінкові прояви безробітних та стратегії їхніх поведінкових дій, зумовлених ставленням до пошуку роботи; 2) проаналізувати вікові та статеві особливості мотивації повторного вибору професії безробітними.

Мета статті – дослідити мотивацію вибору професії безробітними та здійснити емпіричний аналіз особливостей їхніх поведінкових дій залежно від статі та віку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Феномен «безробіття» визначено як одну з нагальних проблем світової цивілізації; як соціально-економічне явище, спричинене об'єктивними і суб'єктивними обставинами, серед яких: спад виробництва, неефективна зайнятість працездатного населення, розбіжності між попитом і пропонуванням робочої сили на ринку праці, соціальна напруга і соціальна диференціація, зниження рівня соціальної мобільності, порушення відчуття часу, депресивний стан, почуття самотності, соціальна ізоляція, апатія, пасивність, психічні й психосоматичні розлади, втрата оптимізму, асертивності, невпевненість у можливості працевлаштування. Установка на повторний вибір професії стимулює безробітного до самореалізації. Структуру такого конструкту складають усвідомлювані й неусвідомлювані мотиваційні чинники, що зумовлюють вибір професії і досвід особистості. Тому мотив впливає на систему ціннісних орієнтацій, установок й інтересів безробітних.

Для з'ясування мотивів втрати безробітними роботи проводили: опитування – «Чому Ви втратили роботу?», «Чому Ви досі не знайшли роботи?»; психодіагностичні методики: М. Куна, Т. Макпартленда «Хто Я» – для вивчення змістових характеристик ідентичності особистості безробітного; А. Меграбяна (ТМД) у модифікації М. Магомед-Емінова з вимірювання мотивації досягнення успіху для визначення провідної мотивації безробітних.

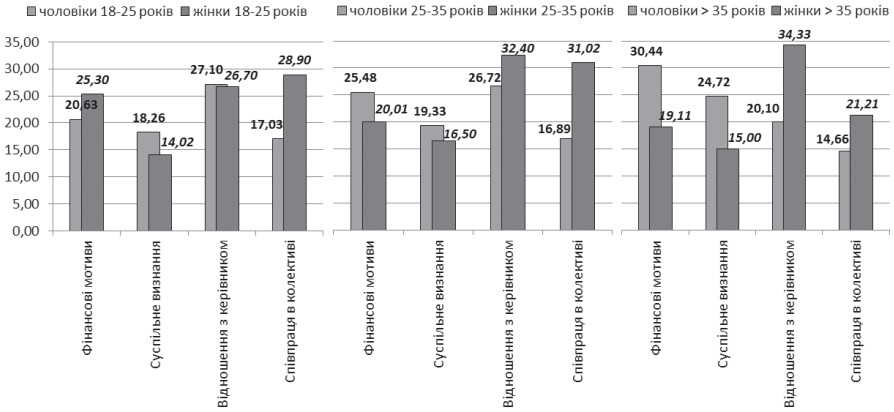

Рис. 1. Показники мотиваційних чинників незадоволеності працею безробітних чоловіків (світло-сірий) і жінок (темно-сірий) різного віку на попередньому місці роботи (x_{cp} , балів)

Респондентами стали клієнти Мукачівського міського центру зайнятості (МЦЗ) – 265 безробітних, які розподілені на групи за статтю та віком: перша – 18–25 років; друга – 26–35; третя – старші 36 років.

На запитання про причини втрати попереднього місця роботи отримали 94 відповіді, які об'єднали в 11 блоків: порушення трудового законодавства, дисциплінарні проступки; негативне ставлення керівництва; лінощі й небажання працювати в міру сил; нездатність пристосуватися до колективу, особиста конфліктність; скорочення штатів, неможливість виконувати обов'язки або дотримуватися режиму праці; невиправдані надії; розчарування у змісті роботи; низька кваліфікація; брак необхідної освіти або досвіду; відсутність можливості самореалізації, кар'єрного зростання; інші причини. Узагальнені дані представлені на рисунку 1.

Основними причинами звільнення жінок із роботи була деструктивна трудова поведінка членів виробничого колективу на відміну від чоловіків, які частіше звільнялися через об'єктивні причини.

На запитання про причини безробіття отримано 49 відповідей, які згруповано за змістом у шість блоків: відсутність вакансій за бажаною кваліфікацією; брак необхідної освіти чи кваліфікації; пасивність у працевлаштуванні; завищені вимоги; небажання працювати «будь-де»; перешкоди працевлаштуванню (вік, діти, стан здоров'я); соціальні причини («взагалі неможливо працевлаштуватися», корупція тощо). У розрізі відповідей чоловіки першої групи основною перешкодою працевлаштування вважають відсутність вакансій за бажаною кваліфікацією – 53,8 %. Чоловіки другої і третьої груп дедалі рідше називають цю перешкоду – відповідно 34,0 і 16,9 %. Віддаємо належне зростанню

рівня усвідомлення безробітними (чоловіки і жінки) різних груп значущості освіти, а саме: недостатній досвід оволодіння виробничими технологіями, відсутність або часткова відсутність сучасних інновацій, мобільності у їх застосуванні; зорієнтованість на потреби міжнародного освітнього ринку; бездіяльність щодо швидкого реагування на потреби часу в сфері найбільш затребуваних спеціальностей тощо.

Отримані дані підтверджують, що у чоловіків показник значущості освіти складає від 7,7 % у першій групі до 39,0 % у третій. Та сама тенденція спостерігається у різних вікових групах жінок – відповідно від 15,4 % у першій до 18,2 та 30,8 % у другій та третій відповідно. Це свідчить про те, що працедавці очікують від старших безробітних належної освіти і кваліфікації. У чималій кількості опитаних відсутній мотив до змін, викликаний страхом, бар'єрами, неможливістю випробувати себе в інших видах діяльності. Респонденти третьої групи стверджували, що їхні знання дещо застарілі, відстають від сучасних вимог й інформаційних технологій, а також незнання іноземної (англійської) мови.

У всіх групах (чоловіки і жінки) констатовано порівняно однаковий відсоток респондентів (від 20 до 25 %), які задоволені своїм статусом безробітного. Зокрема, чоловіки, які не прагнули працевлаштуватися, отримували неофіційний дохід чи перебували на утриманні рідних. Деякі чоловіки, переважно третьої групи, демонстрували захисний характер своєї пасивності у пошуках праці – не хотіли мати проблем навіть за дуже низького рівня життя. Натомість жінки цієї групи, які не бажали працевлаштуватися, отримували допомогу по безробіттю чи були на утриманні своїх чоловіків.

Порівняння частотних показників причин звільнення з роботи чоловіків і жінок здійснювалося за U-критерієм Манна-Уїтні і дало змогу дійти такого узагальнення: порушення трудового законодавства та дисциплінарні проступки частіше були причинами звільнення чоловіків, старших 25 років, ніж жінок ($p \leq 0,05$); жінки, старші 25 років, частіше звільняються через негативне ставлення до них керівництва та його свавілля ($p \leq 0,01$), конфліктність безробітних третьої вікової групи та їхня неспроможність побудувати конструктивні стосунки у колективі частіше була причиною звільнення жінок, ніж чоловіків ($p \leq 0,01$); чоловіки усіх вікових груп частіше, ніж жінки, звільняються за власним бажанням ($p \leq 0,01$ для чоловіків віком до 35 років; $p \leq 0,05$ для чоловіків, старших за 35 років); жінки, старші 25 років, частіше, ніж чоловіки, звільняються через те, що не витримують режиму та навантаження праці ($p \leq 0,05$); чоловіки, старші 25 років, частіше, ніж жінки, звільняються через розчарування у змісті та характері роботи ($p \leq 0,05$).

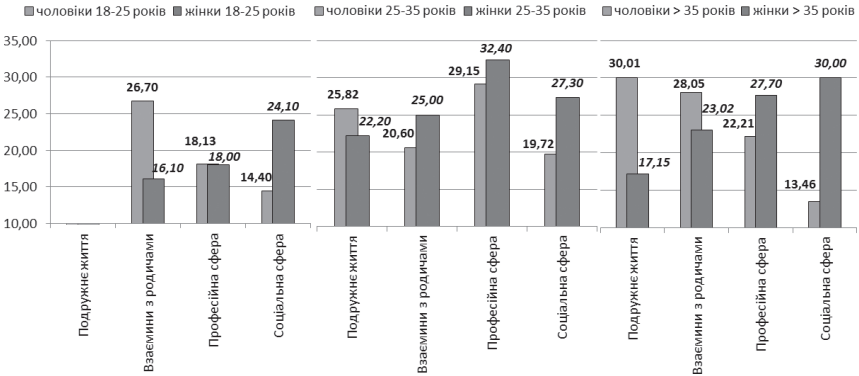

Рис. 2. Показники задоволеності безробітних чоловіків (світло-сірий) і жінок (темно-сірий) першої-третьої груп виконанням своїх функцій у різних сферах життя (x_{cp}, балів)

Основними причинами звільнення жінок були неконструктивні стосунки, які склалися на робочому місці, на відміну від чоловіків, які частіше звільнялися з об'єктивних причин.

Узагальнені дані подано на рис. 2.

Становлять інтерес отримані дані за опитувальником І. Колера – для визначення ступеня задоволеності безробітних власним функціонуванням у різних сферах. Порівняння результатів задоволеності чоловіків виконанням своїх функцій у різних сферах життя свідчило, що у першій групі чоловіків із 13 досліджуваних лише шість були одруженими. Це не дало змоги проаналізувати стан задоволеності безробітних своїм статусом у подружньому житті. Натомість у представників цієї групи майже не виникає проблем у соціальній сфері. Більшість із них ведуть соціально активне життя за рахунок утримання батьків. Однак, постійний тиск з боку батьків щодо необхідності працевлаштуватися, звинувачення у «життєвій непридатності» призводять до ескапізму (відходу від реальності у світ ілюзій і фантазії), або ж навпаки – прагнення більше часу проводити з друзями, щоб компенсувати порушені сімейні стосунки.

Дереалізація себе у професійній сфері для другої групи досліджуваних чоловіків є домінуючим чинником незадоволеності своїм життям. Другою позицією за усвідомленістю наявних труднощів вибрано ними подружнє життя ($25,82 \pm 7,27 > 22,20 \pm 12,25$; $p \leq 0,05$), жінки ж обирають стосунки з родичами ($25,00 \pm 7,72 > 20,60 \pm 8,31$; $p \leq 0,05$) та у сфері соціальної активності ($27,30 \pm 7,18 > 19,72 \pm 8,59$; $p \leq 0,001$). Однак, обмеженість фінансів, відсутність постійної роботи негативно впливає на стан повноцінного функціонування сім'ї (відсутність одного із його

членів через роботу за кордоном, розлучення, скандали, втрата друзів тощо).

Чоловіки третьої групи оцінюють виконання своїх функцій майже у всіх сферах життя як незадовільне. Найбільших труднощів зазнають у сімейному житті ($30,01 \pm 6,01 > 17,15 \pm 6,70$; $p \leq 0,05$) та стосунками з родичами ($28,05 \pm 4,30 > 23,02 \pm 5,33$; $p \leq 0,05$) через конфлікти не тільки з дружиною, а й з дітьми, рідними, друзями тощо. Жінки, третьої вікової групи більше, ніж чоловіки, не задоволені власним функціонуванням у професійній ($27,70 \pm 7,02 > 22,21 \pm 6,33$; $p \leq 0,05$) і соціальній ($30,00 \pm 8,18 > 13,46 \pm 7,40$; $p \leq 0,05$) сферах, де зазнають найменших труднощів: робота на присадибних ділянках; ведення господарства; виготовлення декору; хобі (риболовля, шахи, азартні ігри, спорт); спілкування з друзями.

Серед жінок першої групи показники задоволеності виконанням своїх функцій у різних сферах життя такі самі, як і в чоловіків (42 % досліджуваних), що не дало змоги виявити ступінь усвідомлення ними проблем подружнього життя. Жінки визнають наявність у них фінансових ускладнень, що призводить до появи труднощів у соціальній сфері та самообмежень у сфері дозвілля, тому позитивно ставляться до фінансової допомоги батьків і чоловіків. Проблеми зі зміною місця роботи ці жінки розглядають як перспективу набуття нового досвіду або встановлення соціальних контактів.

Представниці другої групи критично оцінюють своє функціонування у різних сферах життя. Велику напругу викликає у них відсутність постійної роботи і зумовлені цим труднощі (закінчення терміну відпустки по догляду за дитиною; залежність від чоловіків, прагнення побороти інфантилізм (постійне перебування вдома із дітьми), побоювання втратити свою фізичну і зовнішню привабливість; страх стати до роботи з іншими вимогами, які змінилися під час декретної відпустки тощо; неспроможність налагоджувати і підтримувати товариські зв'язки, проводити соціально активний спосіб життя, у тому числі з рідними; з чоловіками, які не підтримують їх у працевлаштуванні через сімейні обов'язки; фінансова залежність. Їхня роль у сім'ї здебільшого зводиться до виконання домашньої роботи, а можливість залучення до інших видів діяльностей не обговорюється.

Жінки третьої групи майже не шукають роботи і здебільшого ведуть малоактивний спосіб життя, тоді як стосунки з чоловіками оцінюють як безпроблемні. Їх пасивність не обмежується професійною сферою – вони взагалі перестають цікавитися нею. Терапевтичним релаксом для таких жінок є родичі, діти, стосунки з якими вони оцінюють як найбільш сприятливі серед інших сфер життя.

Відсутність постійної роботи і спричинені цим життєві проблеми зумовлюють зміни у самосвідомості й самоставленні безробітних. Відповіді на запитання «Який Я?» (за методикою М. Кун, Т. Макпартленд) містили 106 характеристик їхньої особистості, що були згруповані за змістом у чотири блоки: 1) поведінкові прояви; 2) образ тіла; 3) психічний стан; 4) особистісні характеристики.

Серед поведінкових проявів безробітні чоловіки найчастіше називали: безвідповідальність, недотримання обіцянок (17,3 %) та зловживання алкогольними напоями (22,0 %). Загалом чоловіки, передусім третьої групи, вказували на зниження їхньої самодисципліни і надійності через відсутність здебільшого актуальних сенсів у соціальному житті після втрати роботи.

На відміну від чоловіків, жінки відзначалися зануреністю у світ фантазій та Інтернету (20,5 %), хаотичною поведінковою активністю (18,2 %). Типовою поведінковою стратегією жінок віком першої групи є захоплення Інтернет-серфінгом та надмірне спілкування у соціальних мережах. Частина самотніх жінок, які знемоглися знайти гідну роботу, зосереджуються на пошуках шлюбного партнера, особливо іноземця. Зазначимо, що поведінкова активність жінок третьої групи не спрямовувалася на пошук роботи. Більшість часу вони витрачають на перегляд телепередач, читання художньої літератури, розмови по телефону, Інтернет, зустрічі з друзями, шопінг, відпочинок, хоббі. Таким чином, чоловіки і жінки з однаковою частотою характеризуються бездіяльністю і лінощами (відповідно 16,7 і 15,5 %).

Натомість 12,0 % жінок і 14,0 % чоловіків відзначили зміни у сприйманні своєї зовнішності: непривабливість для протилежної статі, байдужість до свого вигляду, розхлябаність тощо.

Чимала група відповідей стосувалася психічних станів, типових для респондентів. Відповіді третини чоловіків, переважно другої і третьої груп, свідчили про їхню апатію (30,1 %), самотність (28,2 %), що можна розцінювати як астеничний спосіб реагування на складні життєві ситуації. Безробітним жінкам також властиві депресивне тло настрою (20,3 %), апатія (19,2 %), переживання самотності, своєї меншовартості (14,5 %).

Частина чоловіків відчували роздратованість, злість та обурення з приводу погіршення умов життя (24,4 %). Вияв стеничних емоцій є спрямуванням на активне подолання кризових ситуацій. Однак такі переживання не завжди дають позитивний результат.

Значну частину відповідей склали особистісні характеристики. Чоловіки (17,5 %) і жінки (12,4 %) наголошували на товариськості, прагненні до інтимного, родинного спілкування, якого їм бракує.

У відповідях чоловіків констатовано такі характеристики, як: нещасливий, невезучий (13,5 %); жадібний, дріб'язковий, економний (13,0 %); максималіст, прагну більшого, перфекціоніст (13,0 %); егоїст (8,5 %). Більшість відповідей свідчить про їх негативне забарвлення, що виявляється у ставленні до повторного пошуку роботи.

Жінки першої групи відзначалися домінуванням ідентичності соціального «Я», тобто набором соціальних ролей: статева, сексуальна роль, навчально-професійна позиція, сімейна приналежність; етнічно-регіональна та світоглядна ідентичність. Так, жінки частіше ідентифікують себе із соціальними ролями, пов'язаними зі статтю – «жінка», «дівчина» (88,1 %).

Частина жінок (24,2 %) першої групи сприймають себе в ролі сексуальної особи, тобто ідентифікують себе з «коханкою». Сімейна приналежність жінок виражається через такі ролі: «донька» (100 %), «сестра» (76,7 %), «жінка/ дружина» (63,1 %), «тітка» (53,5 %), «онука» (58,2 %). Наразі їхня ідентичність виявляється через означення належності до українського громадянства – «українка» (44,4 %), групова належність – як роль «сусідка», «подруга» (21,2 %).

Менш вираженим показником самоідентичності у жінок першої групи є рефлексія, що охоплює: власну ідентичність (особистісні якості, особливості характеру). У жінок цей показник представлений такими ролями «невдаха» (41,8 %) або «людина, якою можна пишатися» (12,1 %), та особистісними характеристиками, як: «кохана» (32,0 %), «погана жінка», «бажана жінка», «мрійлива жінка» (до 10,0 %). Самоідентифікація за показником комунікативного «Я» для жінок цієї групи представлена в ролі «подруга» (50,5 %). Найменш вираженими показниками самоідентичності жінок першої групи є діяльнісне «Я» і фізичне «Я». Перше – поєднує в собі заняття, інтереси і захоплення, а також самооцінку і виявляється через такі ролі: «студент» (30,3 %) і «професіонал» (10,0 %). Друге – (зовнішність, фізичні дані) представлено ролями «красуня» (45,5 %) і «спритна дівчина» (12,8 %).

У жінок другої групи найбільш вираженим показником самоідентичності є соціальне «Я», що виявляється через означення жінками своєї статі (100 %), соціальної ролі – «донька» (92,1 %), «сестра» (84,7 %), «жінка/ дружина» (77,0 %), «тітка» (30,7 %), «мати» (54,2 %), «онука» (46,8 %); національної приналежності – «українка» (38,4 %); групової приналежності – «сусідка» (30,3 %). Друге місце посідає комунікативне-Я ($1,31 \pm 0,75$), оскільки взаємодіючи з іншими людьми жінки, здебільшого, ідентифікують себе із соціальною роллю «подруга» (92,0 %), «комунікабельна жінка», «душа компанії» (18,5 %).

«Бажана» (15,3 %), «кохана» (12,8 %), «життерадісна» (7,69 %) – саме через ці характеристики рефлексивного «Я» демонструють позитивне емоційне ставлення до себе жінки другої групи. Негативними характеристиками є: «невдаха» (13,2 %), «бездарна і дурна жінка» (8,6 %).

Найменш жінки даної групи ідентифікують себе за показниками діяльнісного «Я», фізичного «Я» та перспективного «Я». Менш вираженими є характеристики діяльнісного «Я»: «ходжу за покупками» (7,69 %) і «домогосподарка» (8,08 %). Фізичне «Я» виявляється через роль «красуня» (23,07 %), перспективне «Я» – через соціальні ролі «майбутня мама» (26,0 %) і «майбутній спеціаліст», «реалізована і успішна жінка» (5,3 %).

Домінуючим показником самоідентифікації жінок третьої групи є соціальне «Я»: стаття (83,3 %) і домогосподарка (47,7 %). Жінки частіше ідентифікують себе за такими сімейними ролями, як: «мати» (72,2 %), «донька» (72,2 %), «жінка/дружина» (63,0 %) і «сестра» (66,6 %); менше – з ролями «тітка» (38,8 %) й «онука» (27,7 %). За належністю до українського громадянства тільки 16,6 % жінок цієї групи виступають у ролі «громадянки України». Групова самоідентифікація жінок виражається такими характеристиками: «людина» (55,5 %), «сусідка» (26,3 %); «місцева» чи «з провінції» (15,2 %).

Для жінок третьої групи показник комунікативного «Я» виражається у таких ролях, як: «мама», «подруга», «сестра» (77,7 %). Показник рефлексивного «Я» представлений здебільшого емоційними

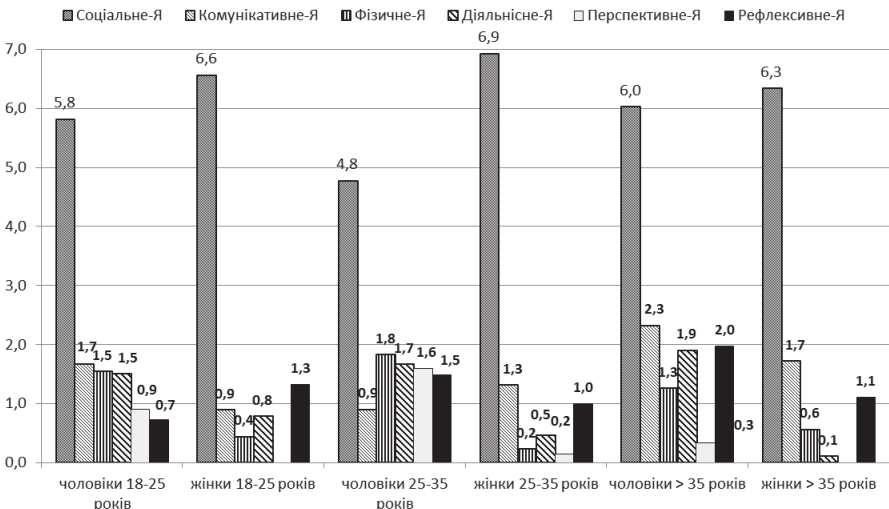

Рис. 3. Узагальнені особливості самоідентифікації чоловіків і жінок

характеристиками стосовно себе – «кохана» (22,2 %), «розумниця» (13,2 %), «дурепа» (7,8 %), «нереалізована», «безперспективна» (6,3 %). Графічно це представлено на рис. 3.

З порівняння базових характеристик самоідентичності досліджуваних стверджуємо, що підставою для чоловіків і жінок усіх груп є віднесення себе до малих соціальних груп, основною з яких є сім'я.

Висновки. Результати проведеного емпіричного дослідження свідчать про те, що професійна діяльність не займає у самосвідомості безробітних пріоритетне місце. Проблемним питанням для чоловіків і жінок усіх вікових груп є низький рівень самоідентичності за професійною орієнтацією, професійним статусом (діяльнісне «Я»). Вони намагаються компенсувати її відсутність активним пошуком роботи. Одержані результати свідчать про те, що професійна діяльність не займає у самосвідомості безробітних пріоритетне місце. Проблемним питанням для чоловіків і жінок усіх вікових груп є низький рівень самоідентичності за професійною орієнтацією, професійним статусом (діяльнісне «Я»). Вони намагаються компенсувати її відсутність активним пошуком роботи.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів психології безробітних щодо вибору ними повторної професії з урахуванням статевих і вікових особливостей. Перспективи подальших досліджень убачаємо у розробленні соціально-психологічного супроводу особистості безробітного у повторному виборі професії з урахуванням виявлених відмінностей.

Список використаних джерел

1. Зеер Э. Ф. Кризисы профессионального становления личности / Э. Ф. Зеер, Э. Э. Симанюк // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18. – № 6. – С. 35–45.
2. Крегер О. Типы людей. 16 типов личности, определяющих, как мы живем, работаем и любим / О. Крегер, Дж. М. Тьюсон; [пер. с англ.]. – М.: Персей, 1995. – 544 с.
3. Ложкін Г. В. Психологія праці: навчальний посібник / Г. В. Ложкін, Н. Ю. Воляннюк, О. О. Сольтик. – Хмельницький: ХНУ, 2013. – 191 с.
4. Осницький А. К. Саморегуляція активності суб'єкта в ситуації втрати роботи / А. К. Осницький, Т. С. Чуйкова // Вопросы психологии. – 1999. – № 1. – С. 92–105.
5. Павлов Ю. О. Кризові стани безробітних як психологічна проблема / Ю. О. Павлов // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2005. – Вип. 3. – С. 124–128.
6. Пасічна В. Г. Психологічний аналіз безробіття як соціально-економічного явища / В. Г. Пасічна // Проблеми сучасної психології. – 2016. – Випуск 34. – С. 27–31.

7. Рудюк О. Дослідження особливостей особистісної структури безробітних / О. Рудюк // Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Серія: Психологічні науки. – 2016. – № 1 (16). – С. 180–187.

8. Федоришина Л. М. Безробіття в Україні: актуальні проблеми і шляхи вирішення «Сталий розвиток економіки» / Л. М. Федоришина // Міжнародний науково-виробничий журнал. – 2015. – № 4 (29). – С. 103–108.

9. Файзуллин Ф. С. Безработица и ее регулирование: монография / Ф. С. Файзуллин, И. Ф. Файзуллин. – Уфа: РИО РУНМЦ МО РБ, 2006. – 134 с.

10. Gielen A. C. Unhappiness and job finding / A. C. Gielen, J. C. van Ours // *Economica*. – 2014. – 81: 323. – P. 544–565.

11. Paul K. I. Unemployment impairs mental health: Meta-analyses / K. I. Paul, K. Moser // *Journal of Vocational Behavior*. – 2009. – № 74 (3). – P. 264–282.

References transliterated

1. Zeer Je. F. Kryzysy professional'nogo stanovleniya lychnosti / Je. F. Zeer, Je. Je. Symanjuk // *Psychologicheskij zhurnal*. – 1997. – Т. 18. – № 6. – С. 35–45.

2. Kreger O. Typy ljudej. 16 typov lychnosti, opredelajushhyh, kak my zhyvem, rabotaem y ljubym / O. Kreger, Dzh. M. T'jusun; [per. s angl.]. – М.: Persej, 1995. – 544 с.

3. Lozhkin G. V. Psihologija praci: navchal'nyj posibnyk / G. V. Lozhkin, N. Ju. Voljanjuk, O. O. Sol'tyk. – Hmel'nyč'kyj: HNU, 2013. – 191 s.

4. Osnickij A. K. Samoreguljacija aktivnosti sub'ekta v situacii poteri raboty / A. K. Osnickij, T. S. Chujkova // *Voprosy psihologii*. – 1999. – № 1. – С. 92–105.

5. Pavlov Ju. O. Krizovi stani bezrobitnih jak psihologichna problema / Ju. O. Pavlov // *Pedagogika i psihologija profesijnoi osviti*. – 2005. – Vip. 3. – С. 124–128.

6. Pasichna V. G. Psihologichnij analiz bezrobittja jak social'no-ekonomichnogo javishha / V. G. Pasichna // *Problemi suchasnoi psihologii*. – 2016. – Vipusk 34. – С. 27–31.

7. Rudjuk O. Doslidzhennja osoblivostej osobistisnoi strukturi bezrobitnih / O. Rudjuk // *Naukovij visnik MNU imeni V. O. Suhomlins'kogo*. Serija: Psihologichni nauki. – 2016. – № 1 (16). – С. 180–187.

8. Fedorishina L. M. Bezrobittja v Ukraini: aktual'ni problemi i shljahi virishennja «Stalij rozvitok ekonomiki» / L. M. Fedorishina // *Mizhnarodnij naukovo-virobnichij zhurnal*. – 2015. – № 4 (29). – С. 103–108.

9. Fajzullin F. S. Bezrobotica i ee regulirovanie: monografija / F. S. Fajzullin, I. F. Fajzullin. – Ufa: RIO RUNMC MO RB, 2006. – 134 s.

10. Gielen A. C. Unhappiness and job finding / A. C. Gielen, J. C. van Ours // *Economica*. – 2014. – 81: 323. – P. 544–565.

11. Paul K. I. Unemployment impairs mental health: Meta-analyses / K. I. Paul, K. Moser // *Journal of Vocational Behavior*. – 2009. – № 74 (3). – P. 264–282.

A b s t r a c t

Marusynets M. M.,

Doctor of Pedagogical Sciences,

Professor of the Department

of Psychology and Pedagogy,

National Pedagogical Dragomanov University

E-mail: marusynetsm@ukr.net

Barci B. V.,

PhD (Candidate of Psychological Sciences),

Senior Lecturer at the Department of Psychology,

Mukachevo State University

E-mail: barchibeata@ukr.net

STRATEGIES FOR BEHAVIORAL ACTIONS OF THE UNEMPLOYED: GENDER AND AGE ASPECTS OF THE RESEARCH

The phenomenon of «unemployment» has been defined in the article as one of the most urgent problems of the world civilization. The scientific analysis has revealed that unemployment is a socio-economic phenomenon caused by objective and subjective circumstances, namely a general decline in production, employment inefficiency of the working-age population, the discrepancy between demand and supply in the labour market, social tension and social differentiation, as well as reduced social mobility, time perception distortion, depressions, feeling of desolation, social isolation, apathy, passivity, mental and psychosomatic disorders, loss of optimism, assertiveness, employment opportunities insecurity.

The gender and age differentiation of the unemployed registered at the state employment service have been determined with the psychological diagnostic methods. The examined unemployed hold clear positions regarding behavioural actions in the re-selection of a profession. This tendency has gender and age-specific characteristics. The indicators predetermining the behavioural actions of the unemployed are: activity-passivity, social status, job search channel, and self-identification. In order to determine their levels of self-identification, the following indicators were taken into account: «social Self», «physical Self», «reflective Self», «active Self». There is a close relation between negative self-awareness and unemployed people's attitudes to their profession. The most often behavioural manifestations characteristic for men are: irresponsibility, non-compliance with

promises, alcohol abuse; women tend to immerse into the world of fantasy and the Internet, they often show chaotic behaviour.

Comparing the basic characteristics of self-identification of the unemployed, it became clear that men and women of different age groups consider themselves as representatives of small social groups, especially families. The unemployed are characterized by a low level of self-identification as for their professional status («pragmatic Self»), which is why professional work is not one of the main areas of their self-realization. In general, the low indicators of the «career-oriented Self» indicate that the unemployed have difficulties in choosing self-affirmation strategies, they do not have clear life plans and goals, and they show mainly psychological protection mechanisms that distort self-perceptions in the context of unemployment.

Key words: *unemployment, the unemployed, self-identification, gender and age differentiation, behavioural actions, profession re-selection motivation.*

Отримано – 4 вересня 2018

Рецензовано – 7 вересня 2018

Прийнято – 15 вересня 2018

Received – September 4, 2018

Revision – September 7, 2018

Accepted – September 15, 2018

УДК 159.9.316.6

Pakhol B. E.,

PhD student, Social Psychology Department,
the Faculty of Psychology,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: boris.pakhol@gmail.com

THE STRUCTURE OF PROFESSIONAL WELL-BEING: THE DEFINITION OF THE PHENOMENON, FACTOR STRUCTURE AND PREDICTORS

У статті розкрито структуру професійного благополуччя, засновану на даних емпіричного дослідження представників різних професій. Інтегруючи підходи і компоненти різних моделей, пов'язаних з професійним благополуччям, представлено більш широке визначення даного феномена.

На підставі аналізу емпіричних показників, що вимірюють індивідуально-професійні, індивідуально-особистісні та організаційно-контекстні чинники, було виділено 2 варіанти чинникових моделей, що дають найбільш оптимальне співвідношення кількості предикторів і відсотка поясненої дисперсії залежної змінної. На основі предикторів цих двох моделей побудована інтегральна модель професійного благополуччя, яка пояснює 56 % дисперсії залежної змінної, що є достатнім показником змістовної адекватності нової теоретичної моделі.

Дослідження дозволило говорити про більш складну модель предикторів професійного благополуччя, ніж це було описано раніше в науковій літературі. Відзначено найважливіше значення чинників «потік у професійній діяльності», «задоволеність організацією і умовами праці», «професійна мотивація», «задоволеність професійним вибором», «задоволеність професійним життям: осмисленість професійної діяльності», «оцінка професійної реалізації: майстерність і професійна ідентичність», як предикторів професійного благополуччя.

Крім того, показано, що «потік у професійній діяльності», є особливим метакогнітивним феноменом, що не зводиться ні до афекту, ні до особистісних якостей, що істотно відрізняє модель професійного благополуччя, побудовану на емпіричних даних, від моделей евдемоніческого і гедоністичного благополуччя.

Виявлено, що предиктори професійного благополуччя узгоджені з різними підходами до вивчення професійного благополуччя,

що свідчить про відсутність етико-філософської залежності нової моделі професійного благополуччя.

Ключові слова: професійне благополуччя, потік у професійній діяльності, задоволеність працею, професійна ідентичність, професійна мотивація, задоволеність професійним вибором, задоволеність організацією і умовами праці, осмисленість професійної діяльності.

Introduction. Despite the fact that the connection between the profession, health and emotional state was specified at the beginning of the 20th century as part of occupational therapy (C. E. Atwood, 1907, G. E. Barton, 1915; H. J. Hall, 1905; M. F. Driver, 1968), the phenomenon of «professional well-being», as a state of optimal positive functioning of a person in the context of his professional activity, is relatively new to psychological science, and its study is one of the topical subjects of modern psychological researches.

Today, most theoretical models have range of limitations, primarily due to the narrow definition of professional well-being because of the differences in the approaches to the study of this phenomenon («occupational health», «job satisfaction», «quality of working life», «occupational well-being») and the lack of psychometric data reliability (irreproducibility of the majority of the author's factor models).

For example, the followers of «occupational health» consider professional well-being from the point of view of reducing negative mental states of workers (L. E. Tetrick and J. M. LaRocco, 1987; K. K. Smith, D. S. Kaminstein and R. J. Makadok's, 1995; L. I. Wasserman, 1995; K. Danna and R. W. Griffin, 1999; V. L. Pankovets, 2004; C. Fritz and S. Sonnentag, 2006), however, reducing the level of stress and burnout does not necessarily lead to professional well-being (C. Ryff, 1995).

Followers of the «job satisfaction» theory define professional well-being as state of personal satisfaction with the characteristics of his work (F. Herzberg, 1959; 1967; J. R. Hackman, G. R. Oldham, 1974; 1980; E. A. Locke, 1976; E. T. Higgins, 1987; R. C. Huseman, J. D. Hatfield & E. W. Mile, 1987; P. E. Spector, 1997; A. P. Brief, 1998). However, a purely situational approach «job satisfaction» does not take into account individual-professional (professional identity, flow, motivation) and individual-personal (optimism, locus control, self-efficacy) aspects of workers whose importance was noted by representatives of the eudamonic approach to study of well-being (C. Ryff, 1989; R. M. Ryan, E. L. Deci, 2000; W. B. Schaufeli; A. B. Bakker, 2001; D. A. Leontiev, 2000; F. Luthans, 2006; T. V. Danilchenko, 2017).

An additional point is that the high degree of abstractness of the basic constructs of theories (the absence of an empirical dependent variable) makes it impossible to produce reliable and valid psychodiagnostic tools. Oftentimes, the dependent variable in researches is purely theoretical (abstract) in its core, being replaced by the measurement of some «generally accepted» factor (Job satisfaction, Affect Balance, Life satisfaction, etc.).

Thus, for example, in the framework of the multidimensional approach «occupational well-being», that combined the modernized versions of the models of «psychological well-being» (C. Ryff) and «subjective well-being» (E. Diener), in the context of professional activity (P. Warr, 1987, 1994; J. E. Van Horn; T. W. Taris; W. B. Schaufeli; P. J. G. Schreurs, 2004; Kelly R. Harkcom, 2014), the dependent variable has not been defined and empirically established. Exactly the same problem arose in A. Baldschun's «ecological» model of professional well-being (A. Baldschun, 2014), which theoretically combined heterogeneous constructs: affective, social, cognitive, professional, personal and psychosomatic well-being.

Particularly, the model of «professional well-being» of E. I. Ruth (2016) should be distinguished, that is an adaptation of the model of «psychological well-being» (C. Ryff) for the professional context, which gave a percentage of total variance of the dependent variable, explained by the regression model, that is not sufficient to build a theory of professional well-being dependent variable ($R^2=0,310$) despite the presence of an empirical dependent variable.

All the above-mentioned tells about the need and relevance of developing a modern theory of professional well-being that combines aspects of different approaches, based on an empirically derived dependent variable that has an optimal predictor model with a high percentage of total variance of the professional well-being, explained by the regression model, as well as taking into account the peculiarities of the influence on the professional well-being of individual-professional, individual-personal and organizational-contextual factors.

The aim of the study is to identify the optimal model of predictors of professional well-being among representatives of various professional communities.

The presentation of the main material. We have chosen the definition of professional well-being as widely as possible covering all phenomena that are potentially similar in the respondents' minds with professional well-being as a tentative definition: *professional well-being is an integral indicator of state of positive psychological functioning of a person in the context of his professional activity, associated with the subjective assessment of various dimensions of professional life (predictors of professional well-being).*

Professional well-being has multidimensional, hierarchical and dynamic (depending on the professional context) structure of predictors, associated with the influence of individual-professional, individual-personal and organizational-contextual components.

Method. Empirical research was being conducted during six months in Ukraine in 2018. Representatives of various professional groups from public and private companies took part in the standardized psychological testing: in grand total there were 440 respondents ($n = 213$ men [48.4 %] vs. $n = 227$ women [51.6 %]) of various professions. The general experience of professional activity of these people ranged from 2 to 31 years; age – from 22 to 50 years. Statistical data processing was performed using the IBM SPSS Statistics 23 software application.

Study design stipulated the use of the following psychodiagnostic tools:

- Subjective Economic Well-being questionnaire (V. A. Khashchenko, 2012);
- Professional well-being estimation method (PWQ: E. I. Ruth, 2016);
- Professional self-attitude questionnaire (K. V. Karpinsky, 2010);
- Professional demandness of the person (E. V. Kharitonova, 2009);
- Professional motivation questionnaire (PM: A. A. Gorbunova, E. N. Osin, T. Yu. Ivanova (2017);
- Work Engagement Scale (UWES: W. Schaufeli, A. Bakker, 2003) – adaptation by D. A. Kutuzova (2006);
- The Scale of Satisfaction with Life (SWLS: E. Diener, R. A. Emmons, R. J. Larsen, S. Griffin, 1985) – adaptation D. A. Leontiev and E. N. Osin (2003);
- Subjective social well-being questionnaire (T. V. Danilchenko, 2017);
- The Level of Social Frustration Questionnaire by L. I. Wasserman (modification by V. V. Boyko, 1995);
- Emotional Quotient (EQ) Nicholas Hall (2007) – published an adapted version of N. P. Fetiskin, V. V. Kozlov, G. M. Manuilov (2002);
- Conflict Mode Instrument (TKI: Kenneth W. Thomas & Ralph H. Kilmann, 1974);
- The Test of meaningful life orientations (D. A. Leontiev, 2000);
- Values Questionnaire (PVA; PVQ: S. Schwartz, 2004);
- Psychological Capital Questionnaire (PsyCap: F. Luthans, 2004, 2017);
- Diagnostics of psychodynamic characteristics of a personality (B. N. Smirnov) – published by N. P. Fetiskin, V. V. Kozlov, G. M. Manuilov (2002);
- Job Satisfaction Questionnaire (JSQ: T. Yu. Ivanova, E. I. Rasskazova, E. N. Osin, 2012);

– Diagnostics of the psychological climate in a small production group (V. V. Shpalinsky, E. G. Shelest, 2002).

In addition, a participant questionnaire was created, which included various questions related to the socio-demographic characteristics of the respondents and the direct question of self-assessment of the current level of professional well-being (potential dependent variable of research).

Procedure. The dependent variable of the research was obtained on the basis of the respondents' answers for a direct question about the level of their professional well-being. This question in the survey was asked to respondents twice (with a considerable time interval).

The strong direct correlation of two variables associated with a direct subjective assessment of professional well-being ($r=0,819$, (2-tailed) $p<0,01$) not only indicates the unity and sustainability of the studied phenomenon «professional well-being» in the conscious of respondents, but also made it possible to merge both variables into one and get a more reliable dependent variable of «Professional well-being» (PW) for our research.

Examination of the dependent variable for normal distribution has shown that the Kolmogorov-Smirnov and Shapiro-Wilk statistics are significant ($p<0,001$), which in turn indicates the normal distribution of the dependent variable (PW).

As a result of the correlation analysis of 520 variables with the dependent variable (PW), 121 variables were identified with medium and strong ($r>0,3$) correlation and 46 variables with relatively strong ($r>0,4$) correlation with the dependent variable. Correlation analysis between the 46 and 121 variables showed non-uniformity of the correlation coefficients, which indicated the presence of a complex factor structure, for the detection of which 46 variables factor analysis was first carried out ($r>0,4$; (2-tailed); $p<0,01$), and then the 121 variables ($r>0,3$; (2-tailed); $p<0,01$).

Factor analysis of 46 variables with $r>0,4$. For the purpose of highlighting the factors, the «Maximum Likelihood Estimation» method was used with the non-orthogonal rotation «Oblimin». The number of factors for the selection was determined during a sequential procedure. Based on the visual analysis of the chart «The eigenvalues of a graph» of 46 variables, and also taking into consideration the Kaiser criterion (the eigenvalue of the factor > 1), it was originally decided to build up the 8 factor structure.

However, to search for the optimal factor model that gives the largest percentage of explained variance of the dependent variable (R^2), the predictor models for different factor decisions (from 2 to 8) were additionally constructed. As a result of its comparison, it was found that 6 and 7 factor solutions have the highest R^2 indicators, but an increase in the number of factors does not lead to a significant increase in the number of predictors and

a 6-factor model has a more optimal ratio of the number of factors, predictors (5 predictors) and the percentage of explained variance of the dependent variable ($R^2=0,531$):

The first factor is «Professional motivation», with a factor loading $> 0,3$, included 8 variables. It reflects the extent to which, according to the respondent, his professional activity is a means of realizing important motives for him: getting pleasure, practicing favorite and interesting work, personal values realizing, career plans, personal developing, life goals achieving.

The second factor is «Flow at work», with a factor loading $> 0,3$, that includes 11 variables. It reflects the degree of professional involvement and experience of the flow of respondents associated with their professional activities.

The third factor, «Job satisfaction», with a factor loading $> 0,3$, includes 3 variables, which reflects the respondents' satisfaction with the organization in which they work, the working conditions (job characteristics) and the quality of management.

The fourth factor is «Satisfaction with professional choice», with a factor loading $> 0,3$, that includes 4 variables. It reflects the degree of satisfaction of respondents with the choice of their profession: compliance of the profession with the vocation and other personal characteristics of the person.

The fifth factor, «Job process & content satisfaction», with a factor loading $> 0,3$, includes 5 variables. This factor reflects the respondents' satisfaction with the process and content of professional activity.

The sixth factor is «Professionalism and professional identity», which has a factor loading $> 0,3$ and includes 11 variables. This factor reflects the respondents' assessment of their own professional realization, degree of mastery and integration into the professional community.

Regression analysis (6F Model) of professional well-being using the step-by-step method of selecting the best model showed a model of 5 predictors with $R^2=0,531$ (Figure 1).

Despite the fact that the variables included in the 6F Model have strong correlations ($r > 0,4$) with the dependent variable, the predictor model created on their basis is not enough to explain the main part of the variance of the dependent variable, moreover, the non-uniformity of the Beta coefficients doesn't mean balance of the model. Factoring of more variables may give a more interesting semantic picture.

Factor analysis of 121 variables with $r > 0,3$. Due to the heterogeneity of the correlation coefficients of the 121 variables (with medium and strong correlation ($r > 0,3$) to the dependent variable), we decided to use factor analysis to identify factors and subsequent regression analysis that are based on them and to select the best model of predictors of the dependent variable.

Figure 1

Regression coefficients (a) on the basis of 6F Model

6F Model: 5 predictors (R ² =0,531)	Unstandardized coefficients		Standardized coefficients	t	Sig.
	B	SEB			
(Constant)	-,014	,041		-,339	,735
F2 – Flow at work	,301	,054	,302	5,551	,000
F3 – Jobsatisfaction (jobcharacteristics)	,245	,051	,237	4,816	,000
F6 – Professionalism and prof. identity	,147	,060	,143	2,445	,015
F1 – Professional Motivation	,166	,061	,166	2,740	,007
F5 – Job process & content satisfaction	,123	,053	,114	2,325	,021

a. *Dependent Variable: prf.wellbeing (PW)*

The method of «maximum likelihood» was used with non-orthogonal rotation of «oblimin». The number of factors was determined during a sequential procedure. For a more optimal selection of the factor model, which gives the largest percentage (R²) of the explained variance of the dependent variable (PW), regression models of predictors were constructed for various factor decisions (from 2 to 11 factors).

As a result of data comparison, it was determined that 8 and 11 factor models have the optimal ratio of the number of predictors and the percentage of explained variance of the dependent variable (8F Model: 5 predictors R² = 0,552 and 11F Model: 6 predictors R² = 0,561). Building a model with a number of factors greater than 7 (+ -2) will be inconvenient for practical use, so the decision was made to establish the limit of 8-factor structure as this one meets all the above-mentioned requirements.

The first factor is «Professional Identity», with a factor loading > 0,3. It contains 7 variables and reflects the respondents' assessment of the degree of their similarity (identity) with the ideal representative of their professional community: the presence of the necessary professional qualities, the value of the profession and its results, the degree of relevance, usefulness and importance for society of their own professional activity.

The second factor is «Flow at work», with a factor loading > 0,3 and it includes 17 variables reflecting the degree of professional involvement and the experience of the flow associated with respondents' professional activities.

Figure 2

InterFactor Correlations of 8F Model

Factors	F1	F2	F3	F4	F5	F6	F7	F8
F1 – Professional identity	1							
F2 – Flow at work	,248	1						
F3 – Meaningfulness of prof. Life	,164	,229	1					
F4 – Job satisfaction	,245	,207	,181	1				
F5 – Dissatisfaction with prof. Choice	–,294	–,223	–,168	–,241	1			
F6 – Prof. demand-ness: recognition of relatives and colleagues R	–,299	–,308	–,255	–,202	,357	1		
F7 – Openness to experience: aspirations for prof. Development	,304	,298	,226	,206	–,339	–,381	1	
F8 – Professional motivation R	–,388	–,357	–,160	–,273	,351	,296	–,317	1

Factor Method: Maximum Likelihood Estimation

The third factor, «Meaningfulness of professional life» includes 7 variables with a factor loading > 0,3 and it includes an assessment of the degree of positivity of your attitude related to professional activity: meaningfulness and purposefulness, optimistic attitude to work and a sense of pleasure from the process professional activity, fullness of life with interesting things.

The fourth factor, «Job satisfaction», with a factor loading > 0,3, includes 11 variables. This factor reflects the respondents' satisfaction with the organization where they work, working conditions, payment, staff and quality management.

The fifth factor, «Dissatisfaction with professional choice» includes 21 variables with a factor loading > 0,3 and reflects the respondents' assessment of the profession's compliance with their personal characteristics: character and abilities.

The sixth factor is «Professional demandness: recognition of relatives and colleagues» R (inversed scale), with a factor loading > 0,3 includes 19 variables. It reflects the respondents' assessment of their own authority

and recognition among their work colleagues and close people, as well as a sense of professional relevance and usefulness for other people.

The seventh factor is «Openness to experience: aspirations for professional development» and it includes 16 variables with a factor loading $> 0,3$, that reflect the respondents' assessment of their own aspirations for professional development, openness to new things in the professional sphere.

The eighth factor is «Professional motivation» R (inversed scale), with a factor loading $> 0,3$, and it includes 10 variables. It reflects the extent to which, according to the respondent, his professional activity is a means of realizing important motives for him: getting pleasure, favorite and interesting work practicing, personal values realizing, career plans, personal developing, life goals achieving.

To check the distinguishability of 8 factors, an inter-factor correlation analysis was made (Figure 2).

All factors have weak and medium correlation among themselves, which indicates that these factors are well distinguishable for respondents. Factors No.5, No.6 and No.8 have an inverse correlation, which is consistent with their meaning.

Regression analysis (8F Model) of professional well-being using a step-by-step method of selecting the best model of predictors of the dependent variable gave a model with 5 predictors and with a percentage of explained of variance of the dependent variable ($R^2 = 0,552$), sufficient to build a complete theoretical model of professional well-being (Figure 3).

Figure 3

Regression coefficients (a) based on 8F Model

Model: 5 predictors ($R^2=0,552$)	Unstandardized coefficients		Standardized coefficients Beta	t	Sig.
	B	SEB			
(Constant)	-,016	,040		-,405	,686
F8 – Professional motivation R	-,222	,049	-,223	-4,498	,000
F4 – Job satisfaction (job characteristics)	,281	,046	,280	6,142	,000
F2 – Flow at work	,283	,047	,285	6,033	,000
F5 – Dissatisfaction with prof. Choice	-,219	,047	-,219	-4,683	,000
F3 – Meaningfulness of prof. Life	,127	,046	,123	2,755	,006

a. Dependent Variable: *prf.wellbeing (PW)*

This model of predictors of professional well-being has a high grade of R^2 ratio, which explains the general part (55 %) of the variance of the dependent variable, and has a more even distribution of the Beta coefficients than the previous model (6F Model), which indicates a greater semantic balance of the predictors on Based on 8F Model.

Results. As a result of comparison of two models of predictors of professional well-being, the 8F model appeared to be slightly better, since it has a higher grade of R^2 ratio (6F Model: 5 predictors with $R^2=0,531$ and 8F Model: 5 predictors with $R^2=0,552$). However, if the 3 predictors of both models can be described as identical (inter-factorial correlations: «Professional motivation» ($r=0,938$), «Flow at work» ($r=0,859$) and «Job Satisfaction» ($r=0,901$)), then the remaining four predictors have significant semantic differences.

Regression analysis of 8 factors from 8F model and 3 factors from 6F Model (F4 – «Satisfaction with professional choice», F5 – «Job Satisfaction» and F6 – «Professionalism and professional identity»), using the step-by-step method of selecting the best model of the predictors of the dependent variable, gave a model with 6 predictors of professional well-being with a high R^2 ($R^2 = 0,559$) (Figure 4).

The resulting model explains 56 % of the variance of the dependent variable, which is a good result indicating the substantial adequacy of the new model, and the uniform distribution of the Beta coefficient, indicates the quality of the choice of the factors structure and the semantic balance of predictors of the dependent variable (professional well-being).

Besides, the criterion validity of new predictors is confirmed by strong, often to a degree of confusion in the minds of respondents, correlations with factors and global indicators of various techniques included in the research pool.

As a result of processing the obtained data, the working definition of professional well-being was corrected: *professional well-being is an integral indicator of state of positive psychological functioning of a person in the context of his professional activity, associated with the subjective assessment of various dimensions of professional life (predictors of professional well-being): flow at work; job satisfaction; professional motivation; dissatisfaction with professional choice (compliance of the profession with the character and abilities of the person); meaningfulness of professional life; professionalism and professional identity.*

Discussion. Correlation analysis confirms a strong direct relationship ($r = 0,510$) between the dependent variable of our investigation and the general indicator of professional well-being according to the model (PWQ: E. I. Ruth, 2016). Nevertheless, these two constructs are not identical. Based on our data, the model of the predictors created on the basis of factors

Figure 4

Regression coefficients (a) of the best PW model of the predictors

Model: 6 predictors R ² = 0,559	Unstandardized coefficients		Standardized coefficients Beta	t	Sig.
	B	SEB			
(Constant)	-,015	,040		-,377	,706
F6 – Professionalism and professional identity (6F Model)	,130	,068	,128	1,917	,056
F2 – Flow at work (8F Model)	,269	,047	,271	5,704	,000
F4 – Job satisfaction (job characteristics) (8F Model)	,250	,048	,250	5,209	,000
F3 – Meaningfulness of prof. life (8F Model)	,150	,047	,146	3,175	,002
F5 – Dissatisfaction with prof. choice (8F Model)	-,176	,052	-,175	-3,384	,001
F8 – Professional motivation R (8F Model)	-,168	,057	-,168	-2,959	,003

a. *Dependent Variable: prf.wellbeing (PW)*

according to the model (PWQ: E. I. Ruth, 2016) provides only 31 % explanation of the variance of the dependent variable, which is clearly not enough to build a semantically complete model of the professional well-being.

Furthermore, in our model, there is an emphasis on the importance of the organizational-contextual factor «Job satisfaction» one aspect of which is «Positive relations with colleagues» (one of the factors of the model (PWQ: E. I. Ruth, 2016)). However, the semantic content of these factors is also significantly different.

The difference is significant, as in the model of E. I. Ruth, as well as in the model of C. Ryff, certain personality traits were studied as predictors of «psychological well-being», but when it comes to the professional sphere, so-called «psychological contract» takes effect (C. Argyris 1960, D. M. Rousseau 1989, J. Coyle-Shapiro 2008) – an implicit system of mutual expectations and perceptions between an employee and an employer. This means that when assessing professional well-being, it is necessary to take into account not only the internal organization of the individual, but also the external conditions: organization and working conditions.

Separately, we highlight the factor of «Flow at work», which is present in our model as a predictor of professional well-being and absent in the model E. I. Ruth.

In addition, the factor «autonomy in professional activity», taken from the E. I. Ruth model, has a negative Beta indicator ($-0,108$) on our data, that indicates its feedback with professional well-being. This situation requires a significant reworking of the concept of «autonomy in professional activities». Otherwise, you'll get the image of a professional ignoring of professional standards, opinions and recommendations of colleagues, as it happened in the method described by E. I. Ruth.

Almost all models associated with the «Job satisfaction» approach (Vroom, 1964; Hackman & Oldham, 1975, 1980, 1991; Karasek et al., 1998; Campion & McClelland, 1991; P. E. Spector, 1997; F. P. Morgeson, S. E. Humphrey, 2006) proceed from the premise that it is organizational-contextual factors that determine behavior and motivation, and do not take into account individual-professional and individual-personal factors.

Our data do not confirm the assumption expressed by R. M. Shamionov (2008) of the adequacy of the concept «job satisfaction» as an integrative indicator reflecting the well-being of an individual in professional labor activities for the operationalization of professional well-being. On our data, the factor «job satisfaction» is similar to the degree of confusion in its content (inter-factorial correlation: $r = 0,851$; $r = 0,891$) with the general indicator «job satisfaction» from the model «Job Satisfaction Questionnaire» by T. Ivanova (2012), turned out to be one of 5 significant predictors of professional well-being, which suggests that the construct «professional well-being» is a metacontext for the construct «job satisfaction».

There are some similarities between the two-component (cognitive component: Life satisfaction and emotional component: Affect balance) of the «subjective well-being» model (E. Diener, 2009) with the 2-factor model of our study (F1 – «Professional satisfaction»; F2 – «Flow at work»). However, unlike the model of «subjective well-being» (E. Diener, 2009), the «Flow at work» factor is an independent metacognitive, not an emotional, phenomenon.

There is another significant difference: T. Ivanova considers «work engagement» (UWES: W. B. Schaufeli, A. B. Bakker, 2003) either as one of the aspects of «job satisfaction» (satisfaction with the process or the content of the work activity), or as its emotional consequence. However, the predictor «Flow at work», which is similar to the degree of confusion with the components of UWES (W. B. Schaufeli, A. B. Bakker, 2003), and also «Job satisfaction», turned out to be independent factors identified in the simplest factor models and retaining their stability at high levels of factorization,

which indicates a good differentiation in the minds of respondents of these phenomena and puts them on one level of hierarchy.

Conclusion. On the basis of the results of an empirical study of professional well-being, we can draw the following conclusions.

Professional well-being is not reducible to «job satisfaction» or a specific set of «personal qualities» and includes not only organizational-contextual and individual-personal, but also individual-professional components (flow at work, professional motivation, satisfaction with professional choice).

Comparative analysis showed similarities of 8 and 6 factor predictor models (6F model: 5 predictors with $R^2 = 0,531$ and 8F model: 5 predictors with $R^2 = 0,552$), however, the second model has a higher percentage of explained of variance of the dependent variable, and the integral the model based on the predictors of these two models explains 56 % of the variance of professional well-being, which is a sufficient indicator of the semantic adequacy of the theoretical model.

Both models are united by the fact that they showed the importance of 3 key predictors of professional well-being: «flow at work», «professional motivation», «job satisfaction».

A special metacognitive phenomenon is the «flow at work», which cannot be reduced to affect or personal qualities, which significantly distinguishes the model based on our data from the models of eudaimonic and hedonistic well-being.

In general, the model we have obtained reflects quite well the whole diversity of phenomena integrated into the concept of «professional well-being», and the predictors of the new model are well coordinated with various approaches to the study of professional well-being.

The prospect of further research is the formation of a questionnaire of professional well-being, as well as the study of the structure and dynamics of changes in each of the predictors of professional well-being, depending on the specific professional context.

Reference

1. Березовская Р. А. Профессиональное благополучие: проблемы и перспективы психологических исследований [Электронный ресурс] / Р. А. Березовская // Психологические исследования: [электрон. науч. журн.]. – 2016. – Т. 9. – № 45. – С. 2. – URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2016v9n45/1232-berezovskaya45.html>.
2. Иванова Т. Ю. Структура и диагностика удовлетворенности трудом: разработка и апробация методики / Т. Ю. Иванова, Е. И. Рассказова, Е. Н. Осин // Организационная психология. – 2012. – Т. 2. – № 3. – С. 2–15.
3. Pakhol B. E. Professional well-being an overview of key concepts and scientific research of the phenomenon / B. E. Pakhol // Український психологічний журнал. – 2017. – № 2 (4). – С. 107–140.

4. Diener E. Subjective well-being: The science of happiness and life satisfaction / E. Diener, R. Lucas, S. Oishi; [In C. R. Snyder & S. J. Lopez (Eds.)] // The handbook of positive psychology. – New York: Oxford University Press, 2002. – P. 63–73.

5. Ryff C. D. Psychological well-being: Meaning, measurement, and implications for psychotherapy research / C. D. Ryff, B. Singer // Psychotherapy and Psychosomatics. – 1996. – № 65. – P. 14–23.

6. Schaufeli W. B. Utrecht Work Engagement Scale: Preliminary Manual / W. B. Schaufeli, A. B. Bakker // Department of Psychology. – The Netherlands: Utrecht University, 2003. – 58 p.

References transliterated

1. Berezovskaja R. A. Professional'noe blagopoluchye: problemy y perspektyvy psihologicheskyyh yssledovanyj [Jelektronnyy resurs] / R. A. Berezovskaja // Psihologicheskyye yssledovanya: [Jelektron. nauch. zhurn.]. – 2016. – T. 9. – № 45. – S. 2. – URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2016v9n45/1232-berezovskaya45.html>

2. Yvanova T. Ju. Struktura y dyagnostyka udovletvorennosti trudom: razrabotka y aprobacyja metodyky / T. Ju. Yvanova, E. Y. Rasskazova, E. N. Osyn // Organizacyonnaja psihologija. – 2012. – T. 2. – № 3. – S. 2–15.

3. Pakhol B. E. Professional well-being an overview of key concepts and scientific research of the phenomenon / B. E. Pakhol // Ukraïns'kyj psihologichnyj zhurnal. – 2017. – № 2 (4). – C. 107–140.

4. Diener E. Subjective well-being: The science of happiness and life satisfaction / E. Diener, R. Lucas, S. Oishi; [In C. R. Snyder & S. J. Lopez (Eds.)] // The handbook of positive psychology. – New York: Oxford University Press, 2002. – P. 63–73.

5. Ryff C. D. Psychological well-being: Meaning, measurement, and implications for psychotherapy research / C. D. Ryff, B. Singer // Psychotherapy and Psychosomatics. – 1996. – № 65. – P. 14–23.

6. Schaufeli W. B. Utrecht Work Engagement Scale: Preliminary Manual / W. B. Schaufeli, A. B. Bakker // Department of Psychology. – The Netherlands: Utrecht University, 2003. – 58 p.

Abstract

Pakhol B. E.,

PhD student, Social Psychology Department,
the Faculty of Psychology,

Taras Shevchenko National University of Kyiv

E-mail: boris.pakhol@gmail.com

THE STRUCTURE OF PROFESSIONAL Well-being: THE DEFINITION OF THE PHENOMENON, FACTOR STRUCTURE AND PREDICTORS

This article introduces the structure of the «professional well-being», based on empirical research data of representatives of various professions.

Integrating the approaches and components of various models related to professional well-being, a broader definition of this phenomenon is presented.

Based on the analysis of empirical indicators that measure individual-professional, individual-personal and organizational-contextual factors, two variants of factor models were distinguished that provide the most optimal ratio of the number of predictors and the explained percentage of total variance of the dependent variable. On the basis of predictors of these two models, an integral model of professional well-being is built, which explains 56 % of total variance of the dependent variable, which is a sufficient indicator of the semantic content adequacy of the new theoretical model.

The study made it possible to talk about a more complex model of predictors of professional well-being than it was described earlier in the scientific literature. The essential importance of such factors as «flow at work», «job satisfaction», «professional motivation», «professional choice satisfaction», «meaningfulness of professional life», «professionalism and professional identity» as predictors of professional well-being.

In addition, it is revealed that the «flow at work» is a special metacognitive phenomenon that cannot be reduced to «affect» or «personal qualities». It significantly distinguishes the model of professional well-being, based on empirical data, from models of eudaimonic and hedonistic well-being.

It is also revealed that the predictors of professional well-being are consistent with different qualitative approaches to the study of professional well-being. This fact indicates the lack of ethical and philosophical dependence of the new model of professional well-being.

Key words: *professional well-being, occupational well-being, flow at work, work engagement, job satisfaction, professional identity, professional motivation, professional choice satisfaction, meaningfulness of professional life.*

Отримано – 2 жовтня 2018

Рецензовано – 10 жовтня 2018

Прийнято – 12 жовтня 2018

Received – October 2, 2018

Revision – October 10, 2018

Accepted – October 12, 2018

УДК 159.9.923.2

Соснюк О. П.,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: oleh.sosniuk@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7558-8879

Лягутко Д. О.,

студентка 1 курсу магістратури,
кафедра соціальної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: dianalia1997@gmail.com

ПСИХОСЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙМАННЯ МОЛОДДЮ НАРАТИВУ ДЕКОМУНІЗАЦІЇ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ МИСТЕЦТВІ

Стаття присвячена аналізу результатів емпіричного дослідження особливостей процесу сприймання наративу декомунізації у сучасному українському мистецтві.

Виявлено особливості ставлення молоді до мистецьких творів з провідним наративом декомунізації. Авторами виокремлено чотири фактори («Простота та актуальність», «Ексцентричність та неоднозначність», «Різкість і тиск», «Суперечливість та зацікавлення»), які проявляються в процесі сприймання молоддю сучасного мистецтва із наративом декомунізації та визначають ставлення до нього. Авторами встановлено, що: перші два фактори зумовлюють ідентифікацію молоді із арт-об'єктами; третій фактор сприяє розумінню даної тематики, але не провокує молодь до нових роздумів та дій; четвертий фактор відображає загальну зацікавленість молоді при сприйманні арт-об'єктів за рахунок форми вираження без розуміння ідей митців.

Авторами наведено класифікацію мистецьких творів з наративом декомунізації, яка налічує 3 кластери («Провокативні», «Суперечливі», «Індиферентні»). Було встановлено, що найбільше знаходять відгук у молоді, запам'ятовуються, вражають твори із кластерів «Провокативні»

та «Суперечливі». Твори такого типу спонукають молодь до роздумів та дій, хоча часто викликають негативні емоції та відчуття тиску. Твори з кластеру «Індиферентні» сприймаються молоддю як привабливі та красиві, однак викликають мінімальну реакцію щодо нарративу декомунізації.

Спираючись на результати дослідження, авторами розроблено методичні рекомендації для мистецької та освітньої практики. У освітній практиці рекомендовано використовувати стратегії, які перш за все включають боротьбу з існуючими стереотипами щодо сприймання мистецтва та проведення тренінгів, спрямованих на розвиток аналітичного та критичного мислення молоді за допомогою мистецтва. У мистецькій практиці рекомендується стратегія побудови нарративу декомунізації на базі дискурсу про героїчне минуле України, фальшивість та абсурдність радянської ідеології, можливостей розвитку країни в майбутньому.

Ключові слова: сприймання мистецтва, психосемантика, нарратив декомунізації, арт-об'єкти.

Постановка проблеми. Однією з помітних актуальних тенденцій є прагнення до переосмислення історичного минулого країни, що відбувається в різних сферах суспільного життя. Сучасне мистецтво не залишається осторонь цих процесів. Ті політичні та соціальні перетворення, які відбуваються у незалежній Україні з 1991 року, актуалізуються у мистецьких практиках сучасних художників. У мистецьких творах все частіше чільне місце відводиться нарративу декомунізації. Радянські реалії та пострадянський досвід державотворення переосмислюються українськими художниками різної генерації. Але відкритими залишаються питання про те, як нарратив декомунізації діє на свідомість суб'єкта сприймання мистецького твору, яким чином він реалізується у сучасному українському мистецтві та який вплив має твір сучасного мистецтва на формування світоглядної позиції українського громадянина. Пошукам відповідей на ці питання присвячене наше дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення особливостей сприймання мистецтва має значну історію. Внесок у розробку даної проблематики було зроблено представниками різних наук (філософії, естетики, семіотики, соціології та психології).

Теоретико-методологічну базу нашого дослідження становили:

– положення теорії R. Arnheim про єдність візуального сприймання та мислення, варіативність моделей життєвого досвіду, провідну роль чуттєвого сприймання у розумінні художніх творів, сенсу буття та світу [17];

– положення концепції метамови R. Barthes про смислові коди (герменевтичні, проайретичні, семантичні, символічні, культурні)

та провідні параметри (ідеологію, конотацію, текст) інтерпретації дійсності [2; 18];

– ідея М. М. Бахтіна про поліфонічний діалог як засіб аналізу та розуміння художньої творчості в контексті подій [3];

– поняття теоретичної концепції Ю. М. Лотмана про вторинні моделюючі системи (культуру, мистецтво), умовні та образотворчі (іконічні) знаки [8];

– положення концепції О. Ф. Лосєва про естетичну діяльність як одну з вищих форм пізнання [7];

– концепція В. М. Розіна про схеми як семіотичні утворення, що забезпечують сприймання та інтерпретацію мистецтва [13];

– положення семіотичної концепції У. Есо про можливість створення естетичних повідомлень та приховані смисли художніх структур [16; 19].

Додатковим джерелом натхнення для нас стали праці В. Ф. Петренка, Є. О. Коротченко, присвячені вивченню психосемантичних особливостей сприймання мистецтва. В своїх дослідженнях автори аналізують візуальну семантику та звертають увагу на такі аспекти, як порівняння вербальних та образних компонентів сприймання, аналіз емоційного компоненту [11; 12]. Об'єктами даних досліджень поставали твори класичного мистецтва, естетичні та виразні характеристики яких є відмінними від творів сучасного мистецтва. Саме тому не менш важливими для нас були дослідження зарубіжних науковців R Iedema, G. Kress, T. van Leeuwen, D. Machin, K. L. O'Halloran, S. E. Tan, присвячені мультимодальному аналізу та вивченню візуальних образів [20; 22; 23; 24; 25]

В процесі підготовки дослідження ми враховували напрацювання А. Б. Коваленко, К. С. Безверхої, О.-Л. Рокети, І. В. Остапенко, які вивчали різні форми візуальної репрезентації у суміжних напрямках [5; 9; 10; 21], а також досвід власних психосемантичних досліджень візуальних образів [14; 15].

Метою статті є розкриття особливостей категоріально-сміслової структури сприймання молоддю наративу декомунізації у творах сучасного українського мистецтва.

Виклад основного матеріалу. Результати проведеного теоретико-методологічного аналізу дозволяють стверджувати, що процес сприймання мистецтва містить декілька етапів, на кожному з яких відбувається збагачення смислової сфери особистості за рахунок реалізації світоглядної, психотерапевтичної, гносеологічної, аксіологічної, комунікативної, естетичної та виховної функцій [1; 4; 6; 11].

У психосемантиці сприймання мистецтва досліджується в межах суб'єктної парадигми, що дозволяє визначити специфіку ставлення

до мистецтва: дослідник звертається до твору мистецтва опосередковано через досвід того, хто цей твір сприймає [11]. Знання, притаманні суб'єкту, формують у нього імпліцитну модель, крізь призму якої відбувається сприймання мистецьких творів [12]. Як правило, дані категорії не усвідомлюються самими суб'єктами, але їх можна виявити у процесі емпіричного дослідження. Саме в такий спосіб ми намагалися проводити власне дослідження.

Об'єктом дослідження визначено процес сприймання мистецтва.

Предметом визначено психосемантичні особливості сприймання молоддю наративу декомунізації у сучасному українському мистецтві.

Методи дослідження. Для реалізації дослідницьких цілей та завдань нами використовувались наступні методи: метод експертних оцінок, семіотико-герменевтичний метод, метод фокус-груп, метод монополярного семантичного диференціалу, математико-статистичні методи (кореляційний аналіз, факторний аналіз, кластерний аналіз).

Емпіричне дослідження проводилось у чотири етапи:

I етап – аналіз здобутків сучасного українського мистецтва та підбір творів мистецтва, які відповідають заданій тематиці (містять наратив декомунізації);

II етап – семіотичний аналіз творів сучасного українського мистецтва з метою виокремлення об'єктивних складових кожного із них;

III етап – виявлення особливостей ставлення молоді до сучасного мистецтва та актуальних соціально-політичних процесів;

IV етап – виявлення особливостей сприймання молоддю творів мистецтва з провідним наративом декомунізації.

До участі у дослідженні на I та II етапах залучались особи, які є експертами у різних сферах (мистецтвознавстві, культурології, журналістиці, філософії, політології та психології) та співпрацюють з мистецькими інституціями у м. Києві. На III та IV етапах дослідження залучалась студентська молодь, яка цікавиться мистецтвом.

Емпірична база дослідження. У дослідженні брала участь студентська молодь (студенти закладів вищої освіти в м. Києві). Загальна кількість вибірки – 187 осіб (з них 96 – жінки, 91 – чоловіки); 15 осіб брали участь у емпіричному дослідженні в якості експертів (мистецтвознавці, психологи, політологи); 172 особи брали участь у розширеному емпіричному дослідженні.

Аналіз результатів дослідження.

У ході експертного оцінювання було виділено 8 творів мистецтва з провідним наративом декомунізації, а саме: *Арт-об'єкт 1* – «Хустинки» (група «Перці» – Людмила Скрипкіна та Олег Петренко); *Арт-об'єкт 2* – «Степан Репін» (Олеся Хоменко); *Арт-об'єкт 3* – «Колективне

Арт-об'єкт 1

Арт-об'єкт 2

Арт-об'єкт 3

Арт-об'єкт 5

Арт-об'єкти,
які використовувались
у дослідженні

Арт-об'єкт 4

Арт-об'єкт 7

Арт-об'єкт 8

Арт-об'єкт 6

Рис. 1. Арт-об'єкти, які використовувались в основній частині емпіричного дослідження

червоне» (Арсен Савадов); **Арт-об'єкт 4** – «Дошка пошани» (Жанна Кадирова); **Арт-об'єкт 5** – «Сантехнік Толя» (Жанна Кадирова); **Арт-об'єкт 6** – «Без назви» (Жанна Кадирова); **Арт-об'єкт 7** – «Монументальна пропаганда» (Жанна Кадирова); **Арт-об'єкт 8** – «Без назви», мурал (Олексій Бурдусов).

Даний масив творів представляє такі види мистецтва, як живопис, фотографію, скульптуру, інсталяцію, монументалізм та стріт-арт (мурал) (Рис. 1).

У подальшому проводився семіотичний аналіз творів, за результатами якого можна зробити висновок про те, що для побудови наративу «декомунізації» художники вдаються до стратегії творення міфу, спустошуючи форму символу та надаючи їй нового значення.

Для реалізації наративу художники використовують як безпосередньо символіку радянської епохи (Арт-об'єкти 3 та 4), так і образи, які лише опосередковано, асоціативно взаємодіють із глядачем (Арт-об'єкти 1, 5, 7); які відштовхуються від реалій українського сьогодення (Арт-об'єкт 2, 6) або від історичного минулого України (Арт-об'єкт 8).

У ході фокус-групового дослідження було визначено загальні тенденції у сприйманні молоддю творів сучасного мистецтва з наративом декомунізації. Встановлено, що молодь сприймає сучасне мистецтво як таке, що: 1) відображає дійсність та процеси, які відбуваються; 2) є гостросоціальним; 3) є вільним від табу, цензури; 4) виходить за межі класичного розуміння мистецтва; 5) не повною мірою зрозуміле для широкої аудиторії.

Досліджувані зазначили, що в процесі сприймання мистецтва для них є важливими наступні моменти: манера виконання; естетична складова; емоції та відчуття, які виникають (задоволення, натхнення, дисонанс, шок, інсайт); новаторство та оригінальність сприйнятого; доступність.

У декомунізацію досліджувані вкладають наступний зміст: розпад Радянського Союзу; оприлюднення раніше прихованої інформації; оновлення суспільства; відмова від колишніх цінностей та канонів; розвінчування радянських стереотипів та девальвація радянських цінностей; зміна свідомості; осучаснення; погляд у майбутнє.

Виявлення психосемантичних особливостей сприймання наративу декомунізації базувалось на дослідженні таких характеристик твору мистецтва, які: 1) знаходять відгук у глядачів та забезпечують створення умов для комунікативної взаємодії в системі «глядач – твір»; 2) забезпечують втілення та зчитування наративу декомунізації.

За результатами III етапу емпіричного дослідження було визначено характеристики, які досліджувані використовують для оцінки творів мистецтва із наративом декомунізації. Повний перелік характеристик виглядає наступним чином: привертає увагу (V1); подобається, викликає позитивні емоції та почуття (V2); зацікавлює тим, що викликає суперечливі емоції та почуття (V3); доносить ідею митця в простій та зрозумілій формі (V4); є для мене близьким за духом (розрахований на таких, як я) (V5); розкриває раніше табуйовані теми (V6); викликає бажання детальніше познайомитись із цим (V7); руйнує старі ідеали та канони (V8); відкриває щось нове особисто для мене (V9); є надто різким і неприємним для мене (V10); викликає розуміння того, що необхідні радикальні зміни (V11); сповнений духом свободи (V12); викликає очікування від майбутнього (V13); здається ексцентричним, нестандартним (V14); відображає актуальну дійсність (V15); є складним для сприймання та розуміння (V16); викликає бажання розповісти про це / показати це друзям (V17); викликає дискомфорт, тисне на мене (V18); дає відповіді на актуальні для мене питання (V19); відповідає сучасному світогляду (V20); викликає певний дисонанс у моїй свідомості (V21); надихає мене на нові роздуми та дії (V22); приносить

задоволення від споглядання (V23); змінює мою точку зору на певні речі (V24).

Ці характеристики було покладено в основу семантичного диференціалу, який використовувався на IV етапі дослідження для виявлення особливостей сприймання молоддю творів мистецтва з провідним нарративом декомунізації.

Зазначені характеристики можна поділити на три базові блоки оцінки:

1) характеристики, які розкривають особливості ідентифікації з власною віковою групою (V5, V7, V9, V17, V19, V22);

2) характеристики, які розкривають особливості ідентифікації з нарративом декомунізації (V6, V8, V11, V13, V15, V20, V24);

3) характеристики, які розкривають естетичні та психологічні особливості сприймання (V1, V2, V3, V4, V10, V12, V14, V16, V18, V21, V23).

Після обробки результатів дослідження за допомогою кореляційного аналізу нам вдалося виокремити взаємозв'язки між характеристиками вказаних трьох блоків, що дозволило визначити ключові елементи у процесі сприймання пред'явлених арт-об'єктів з провідним нарративом декомунізації.

Згідно з наведеними результатами (табл. 1) можна визначити наступні умови успішності сприймання молоддю нарративу декомунізації у сучасному українському мистецтві. Вона може бути досягнута в тих випадках, коли в мистецькому творі поєднуються:

Таблиця 1

Кореляції між характеристиками блоків «Ідентифікація з нарративом декомунізації» та «Естетичні та психологічні характеристики сприймання»

		Блок «Естетичні та психологічні характеристики сприймання»										
		V1	V2	V3	V4	V10	V12	V14	V16	V18	V21	V23
Блок «Ідентифікація з нарративом декомунізації»	V6									0,81	0,88	
	V8	0,75					0,81	0,76			0,88	
	V11				0,91							
	V13			0,74	0,87		0,76					
	V15				0,86				-0,74			0,74
	V20				0,73				-0,81			

Примітка: результати значущі на рівні 0,05 та 0,01

- здатність привертати увагу з наявністю інформації про руйнацію старих ідеалів та канонів;
- контраверсійність емоцій та почуттів з багатообіцяючими очікуваннями від майбутнього;
- спроможність доносити ідею митця в простій та зрозумілій формі з актуальністю, відповідністю сучасному світогляду, розумінням потреб у радикальних змінах та пов'язаних з ними очікуваннями від майбутнього;
- сповненість духом свободи з відмовою від старих ідеалів та цінностей, перспективними очікуваннями від майбутнього, нестандартністю та ексцентричністю;
- доступність для сприймання та розуміння з відображенням актуальної дійсності, сучасного світогляду, задоволенням від споглядання;
- розкриття раніше табуйованих тем зі здатністю викликати дискомфорт, певний дисонанс у свідомості, порушувати внутрішній спокій.

Кореляційний аналіз результатів дослідження також дозволив визначити умови релевантності комунікації наративу декомунізації в творах сучасного українського мистецтва (табл. 2). Вона може бути досягнута, коли забезпечується поєднання:

- здатності привертати увагу, зацікавлювати, викликаючи суперечливі емоції та почуття, передавати дух свободи, бути ексцентричним

Таблиця 2

Кореляції між характеристиками блоків «Ідентифікація з власною віковою групою» та «Естетичні та психологічні характеристики сприймання»

		Блок «Естетичні та психологічні характеристики сприймання»										
		V1	V2	V3	V4	V10	V12	V14	V16	V18	V21	V23
Блок «Ідентифікація з власною віковою групою»	V5			0,71								
	V7	0,71		0,92								
	V9	0,84		0,86			0,86	0,74				
	V17	0,96		0,88			0,75	0,86			0,72	
	V19				0,82							
	V22				0,77							
	V24				0,74							

Примітка: результати значущі на рівні 0,05 та 0,01

та нестандартним зі створенням мотивації детальніше познайомитись з отриманою інформацією, дізнаватись / відкривати щось нове, ділитися цією інформацією з друзями;

- спроможності доносити ідею митця в простій та зрозумілій формі з наданням відповідей на актуальні питання, спонуканням до нових роздумів та дій, потенціалом щодо зміни / корегування власної точки зору;
- здатності викликати певний дисонанс у свідомості зі створенням мотивації розповісти про побачене / показати це друзям.

Варто відзначити, що показники ідентифікації молоді із арт-об'єктами не корелюють із характеристиками, які описують задоволення / дискомфорт / емоції, що виникають у процесі споглядання. Ця особливість може розглядатися як свідчення того, що емоційні та естетичні характеристики не мають істотного впливу на ставлення молоді до творів сучасного мистецтва з нарративом декомунізації.

Кореляційний аналіз результатів дослідження дозволяє визначити умови, що покращують сприймання молодіжною аудиторією нарративу декомунізації в творах сучасного українського мистецтва (табл. 3).

Таблиця 3

Кореляції між характеристиками блоків «Ідентифікація з власною віковою групою» та «Ідентифікація з нарративом декомунізації»

		Блок «Ідентифікація з нарративом декомунізації»					
		V6	V8	V11	V13	V15	V20
Блок «Ідентифікація з власною віковою групою»	V5				0,81		0,78
	V7				0,82		
	V9		0,80		0,76		
	V17		0,80				
	V19			0,79		0,79	0,84
	V22				0,77	0,74	
	V24			0,73	0,89	0,83	0,85

Примітка: результати значущі на рівні 0,05 та 0,01

Зазначені умови можуть бути створені у мистецьких творах з нарративом декомунізації завдяки поєднанню:

- здатності відкривати щось нове, що руйнує старі ідеали та канони і варте того, щоб цим можна було поділитися з друзями;

- відображення актуальної дійсності, відповідності сучасному світогляду, актуалізації розуміння необхідності радикальних змін з наданням відповідей на особисто значущі питання, що спонукає до рефлексії та зміни власної точки зору на певні речі;
- форм та тем, що є близькими за духом, надихають на нові роздуми та дії з очікуваннями від майбутнього.

Факторний аналіз результатів дослідження дозволив визначити структуру уявлень молоді про твори сучасного українського мистецтва з нарративом декомунізації.

Нами було виявлено чотири універсальні фактори сприймання арт-об'єктів з нарративом декомунізації.

Фактор 1. «Простота та актуальність» (дисперсія 51,4 %)

Даний фактор включає наступні характеристики: доносить ідею митця в простій та зрозумілій формі (0,950), відображає актуальну дійсність (0,944), викликає розуміння того, що необхідні радикальні зміни (0,908); дає відповіді на актуальні питання (0,887); викликає очікування від майбутнього (0,878); відповідає сучасному світогляду (0,859); змінює мою точку зору на певні речі (0,812); надихає мене на нові роздуми та дії (0,785); є для мене близькою по духу (0,671); викликає бажання детальніше познайомитись із цим (0,577); є складною для сприймання (-0,863).

На даний фактор припадає найбільший відсоток розподіленої дисперсії, що дозволяє розглядати його як такий, що має найбільший вплив на сприймання арт-об'єктів з нарративом декомунізації.

З огляду на характеристики, що увійшли до факторного навантаження, особливо значущими серед них є ті, що забезпечують зрозумілість ідей митців, актуальність змісту та форм художньої репрезентації, мотивують до пізнавальної активності та дій.

Фактор пояснює, чому успішність сприймання молоддю арт-об'єктів з нарративом декомунізації, насамперед, залежить від того, наскільки вони спроможні в легкій та зрозумілій формі здійснювати комунікацію про сучасні реалії, відображати актуальну дійсність, за рахунок чого молодь легко ідентифікує себе з ними. Окрім цього, такі арт-об'єкти здатні впливати на свідомість молоді, утворюючи в ній нові категорії та конструкти, спонукаючи до роздумів та провокуючи до дії. Завдяки цьому в процесі сприймання мистецьких творів утворюється дискурс на тематику «декомунізації», який у часовому вимірі здебільше спрямований до образів сучасного та майбутнього, ніж минулого.

Фактор 2. «Ексцентричність та неоднозначність» (дисперсія 21 %)

Цей фактор включає наступні характеристики: подобається, викликає позитивні емоції (0,915); привертає увагу (0,869); сповнений духом

свободи (0,865); відкриває щось нове особисто для мене (0,864); здається ексцентричним, нестандартним (0,863); викликає бажання розповісти про це, показати друзям (0,859); приносить задоволення від споглядання (0,773); руйнує старі ідеали та канони (0,734); викликає бажання детальніше познайомитись із цим (0,690); зацікавлює тим, що викликає суперечливі емоції (0,683); є для мене близькою по духу (0,655); викликає певний дисонанс у моїй свідомості (0,587)

Даний фактор у своїй основі має такі характеристики, як ексцентричність, неоднозначність. Вони викликають суперечливі емоції та зацікавлюють молодь, що сприяє руйнації старих ідеалів та цінностей, і одночасно викликає відчуття свободи.

Фактор пояснює, завдяки чому у молоді відбувається ідентифікація з арт-об'єктами та виникає бажання познайомитись з ними детальніше, поділитись побаченим з оточуючими. З огляду на характеристики даного фактору, тематика декомунізації сприймається молоддю за рахунок неоднозначності та ексцентричності презентаційних форм, здатних викликати суперечливі емоційні реакції щодо певних арт-об'єктів.

Фактор 3. «Різкість і тиск» (дисперсія 16,7 %)

До структури навантаження даного фактору увійшли наступні характеристики: є надто різким і неприємним для мене (0,928); викликає дискомфорт, тисне на мене (0,916); розкриває раніше табуйовані теми (0,789); викликає певний дисонанс у моїй свідомості (0,765); руйнує старі ідеали та канони (0,612); приносить задоволення від споглядання (-0,514).

Даний фактор у своїй структурі об'єднує такі характеристики сприймання, як різкість, дискомфорт, тиск, дисонанс, відсутність задоволення від споглядання. Такі емоції та відчуття виникають за рахунок розкриття раніше табуйованих тем та руйнування старих канонів, ідеалів, цінностей. Процес сприймання таких арт-об'єктів не приносить задоволення. Наратив декомунізації в таких мистецьких творах реалізується за рахунок викликання негативних емоцій на тлі минулого досвіду, проте такі твори здебільше не викликають у молоді ідентифікації з ними, не спонукають до інформаційного пошуку та рефлексії, не надихають до нових роздумів та дій.

Фактор 4. «Суперечливість та зацікавлення» (дисперсія 4,2 %)

Даний фактор описує така характеристика, як «зацікавлює тим, що викликає суперечливі емоції» (0,556). Він пояснює, чому мистецькі твори, що викликають лише суперечливі емоції та почуття, не мають потенціалу для донесення наративу декомунізації до молоді. Такі мистецькі твори здатні викликати інтерес лише за рахунок своєї форми, але молодь не ідентифікує себе з ними, вони не спонукають її до роздумів.

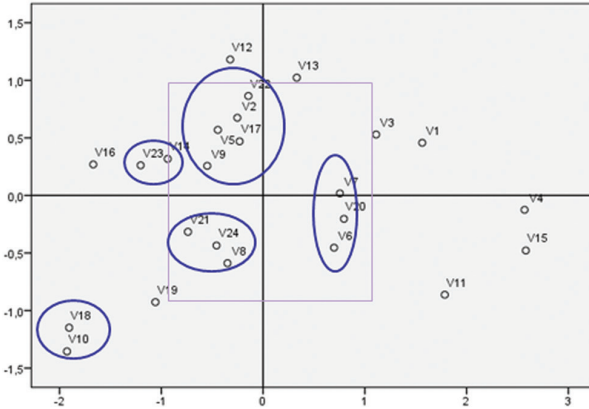

Рис. 3. Графік 2. Семантичний простір «Суперечливого» арт-об'єкта

Кластер 2 – «Суперечливі».

У цьому кластері поєднуються характеристики, які пов'язані зі здатністю арт-об'єктів даного типу викликати суперечливі емоції та почуття у глядачів. Це забезпечує високий рівень зацікавленості щодо таких арт-об'єктів з боку молодіжної аудиторії. Проте, молодь не сприймає ці об'єкти як цінні або як такі, з якими вони себе ідентифікують, адже вони не сприймаються як недостатньо ексцентричні та актуальні.

Категоріальна оцінка «Суперечливого» арт-об'єкту (Рис.3) передбачає об'єднання наступних характеристик у процесі його сприймання молоддю. Типовий арт-об'єкт з цього кластеру:

- подобається глядачам, сприймається як близький по духу, інформацією про нього хочеться поділитися з іншими;
- сприймається як такий, що відповідає сучасному світогляду та викликає бажання детальніше познайомитись з ним, має потенціал відкривати щось нове та надихати на нові роздуми та дії.
- не викликає дискомфорту та не тисне на глядача, тому не сприймається як різкий та неприємний.

Розміщення характеристик у площині графіку (Рис. 3) свідчить про те, що типовий «Суперечливий» арт-об'єкт: не є складним для сприймання і доносить ідею митця у доступній формі; відображає актуальну дійсність та дає розуміння того, що необхідні радикальні зміни; зацікавлює тим, що викликає суперечливі емоції; сповнений духом свободи та викликає очікування від майбутнього.

Кластер 3 – «Індиферентні»

Значення факторного навантаження для даного кластеру є близьким до нуля. Це може розглядатись як свідчення того, що арт-об'єкти,

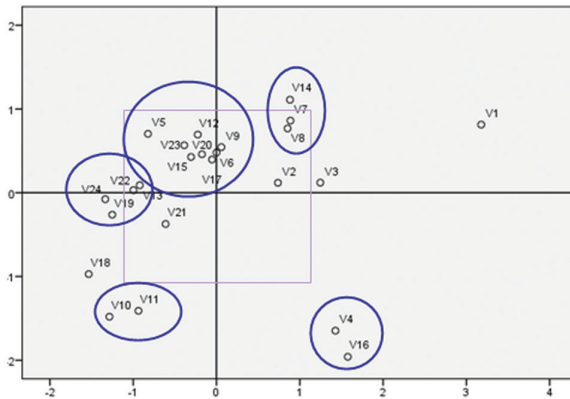

Рис. 4. Графік 1. Семантичний простір «Індиферентного» арт-об'єкта

які входять до даного кластеру, сприймаються глядачами індиферентно як недостатньо цікаві або корисні (Рис. 4).

На графіку (Рис. 4) представлено категоріальну структуру типового «Індиферентного» арт-об'єкта, яка передбачає об'єднання наступних характеристик у процесі сприймання молоддю. Типовий арт-об'єкт з цього кластеру:

- не сприймається як такий, що дає відповіді на певні питання, тому він і не змінює точку зору, не викликає очікувань від майбутнього та не надихає на певні роздуми та дії;
- сприймається індиферентно, не викликає розуміння того, що необхідні радикальні зміни;
- є недостатньо зрозумілим для аудиторії.

Розміщення характеристик у площині графіку (Рис. 4) свідчить про те, що типовий «Індиферентний» арт-об'єкт сприймається як привабливий та красивий, однак, попри це є незрозумілим для глядачів та викликає у них мінімальну реакцію щодо наративу декомунізації.

Спираючись на результати дослідження, нами розроблено методичні рекомендації для мистецької та освітньої практики. У освітній практиці рекомендовано використовувати стратегії, які перш за все включають боротьбу з існуючими стереотипами щодо сприймання мистецтва та проведення тренінгів, спрямованих на розвиток аналітичного та критичного мислення молоді за допомогою мистецтва. У мистецькій практиці рекомендується стратегія побудови наративу декомунізації на базі дискурсу про героїчне минуле України, фальшивість та абсурдність радянської ідеології, можливостей розвитку країни в майбутньому.

Висновки. В процесі проведеного емпіричного дослідження було здійснено спробу розкрити особливості категоріально-сислової структури сприймання молоддю наративу декомунізації у творах сучасного українського мистецтва.

Виявлено особливості ставлення молоді до мистецьких творів з провідним наративом декомунізації. Виокремлено чотири фактори («Простота та актуальність», «Ексцентричність та неоднозначність», «Різкість і тиск», «Суперечливість та зацікавлення»), які виявляються в процесі сприймання молоддю сучасного мистецтва із наративом декомунізації та визначають ставлення до нього.

Встановлено, що: перші два фактори зумовлюють ідентифікацію молоді із арт-об'єктами; третій фактор сприяє розумінню даної тематики, але не провокує молодь до нових роздумів та дій; четвертий фактор відображає загальну зацікавленість молоді при сприйманні арт-об'єктів за рахунок форми вираження без розуміння ідей митців.

Наведено класифікацію мистецьких творів з наративом декомунізації, яка налічує 3 кластери («Провокативні», «Суперечливі», «Індиферентні»). Встановлено, що найбільше знаходять відгук у молоді, запам'ятовуються, вражають твори із кластерів «Провокативні» та «Суперечливі». Твори такого типу спонукають молодь до роздумів та дій, хоча часто викликають негативні емоції та відчуття тиску. Твори з кластеру «Індиферентні» сприймаються молоддю як привабливі та красиві, однак викликають мінімальну реакцію щодо наративу декомунізації.

Перспективи подальших досліджень полягають у виявленні універсальних категорій сприймання молоддю сучасного українського мистецтва в цілому; вивченні основних труднощів, що виникають у процесі сприймання мистецтва, та розробці стратегії їх подолання; виявленні вікових відмінностей у процесі сприймання сучасного українського мистецтва.

Список використаних джерел:

1. Аллахвердов В. М. Психология искусства. Эссе о тайне эмоционального воздействия художественных произведений. / В. М. Аллахвердов. – СПб.: ДНК, 2001. – 200 с.
2. Барт Р. Від твору до тексту / Р. Барт // «Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.» – Львів.: Літопис, 2002. – 636 с.
3. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики / М. Бахтин. – М: Художественная литература, 1975. – 504 с.
4. Выготский Л. С. Психология искусства / Л. С. Выготский. – М., 2004. – 320 с.
5. Коваленко А. Б. Соціальна ідентичність як механізм адаптації особистості під час суспільної кризи / А. Б. Коваленко, К. С. Безверха // Український психологічний журнал. – 2017. – № 1 (3). – С. 48–62.

6. Леонтьев Д. А. Психология смысла / Д. А. Леонтьев. – М.: НПФ «Смысл», 2007. – 488 с.
7. Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф / А. Ф. Лосев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 480 с.
8. Лотман Ю. М. Структура художественного текста / Ю. М. Лотман. – М.: Искусство, 1970. – 384 с.
9. Остапенко І. В. Особливості візуалізації уявлень студентської молоді про владно-підвладну взаємодію / І. В. Остапенко // Проблеми політичної психології: зб. наук. праць. – 2014. – Вип. 1 (15). – С. 368–374.
10. Остапенко І. В. Особливості використання проективної техніки «колаж» для дослідження уявлень студентської молоді про владні режими / І. В. Остапенко // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: Збірник наукових праць. – 2014. – № 2 (23). – С. 187–192.
11. Петренко В. Ф. Многомерное сознание: психосемантическая парадигма / В. Ф. Петренко. – М.: Новый хронограф, 2009. – 440 с.
12. Петренко В. Ф. Пейзаж души. Психосемантическое исследование восприятия живописи / В. Ф. Петренко, Е. А. Коротченко // Психологический институт РАО МГППУ, PsyJournals. – 2008. – С. 84–101.
13. Розин В. Семиотические исследования / В. Розин. – М., 2001. – 256 с.
14. Соснюк О. П. Психосемантична інтерпретація візуальних образів у прикладних дослідженнях / О. П. Соснюк // Наука і освіта. – 2012. – № 9. – С. 201–205.
15. Соснюк О. П. Психосемантичні особливості національної та громадянської ідентичності студентської молоді / О. П. Соснюк, І. В. Остапенко // Український психологічний журнал. – 2017. – № 2 (4). – С. 164–176.
16. Эко У. Отсутствующая структура: введение в семиологию / У. Эко. – М., 1998. – 432 с.
17. Arnheim R. Art and Visual Perception: A Psychology of the Creative Eye / R. Arnheim. – Berkeley and Los Angeles: University of California Press, Ltd. London, England, 1997. – 508 p.
18. Barthes R. S/Z (trans. R. Miller) / R. Barthes. – New York: Farrar, Straus & Giroux, 1974; Blackwell, 2002. – 282 p.
19. Eco U. A Theory of Semiotics / U. Eco. – Indiana University Press, 1979. – 353 p.
20. Iedema R. Multimodality, Resemiotization: Extending the Analysis of Discourse as a Multisemiotic Practice / R Iedema // Visual Communication. – 2003. – 2 (1). – P. 29–57. – DOI: 10.1177/1470357203002001751
21. Kovalenko A. B. Youth's imagery features of their own future and future of Ukraine / A. B. Kovalenko., O-L. Roketa // Ukrayins'kyu psykholohichnyy zhurnal. – K.: Neoprynt. – 2016. – № 1. – С. 50–62.
22. Kress G. Reading Images: The Grammar of Visual Design. (2nd ed) / G. Kress G., T. van Leeuwen. – London: Routledge, 2006. – 291 p.
23. Machin D. Multimodality and Theories of the Visual // Routledge Handbook of Multimodal Analysis. C. Jewitt (ed) / D. Machin. – London and New York: Routledge, 2009. – pp. 181–190.
24. O'Halloran K. L. Multimodal Studies: Exploring Issues and Domains / K. L O'Halloran, B. A. Smith / New York & London: Routledge, 2011. – 269 p.

25. Tan S. E. *Multimodal Analysis Image (Teacher Edition and Student Edition)* / S. E. Tan, K. L. Marissa. K. L. O'Halloran // *Multimodality in Practice: Investigating Theory-in-Practice through Methodology*. – US: Routledge, 2012. – P. 153–173.

References transliterated

1. Allahverdiv V. M. *Psihologiya iskusstva. Esse o tayne emotsionalnogo vozdeystviya hudojestvennykh proizvedeniy*. / V. M. Allahverdiv. – SPb.: DNK, 2001. – 200 s.
2. Bart R. *Vid tvorcu do tekstu* / R. Bart // «Antologiya svitovoyi literaturno-kry'ty'chnoyi dumky' XX st.» – L'viv: Litopy's, 2002. – 636 p.
3. Bahtin M. *Voprosyi literaturyi i estetiki*. / M. Bahtin. – M: Hudojestvennaya literatura, 1975. – 504 s.
4. Vyigotskiy L. S. *Psihologiya iskusstva* / L. S. Vyigotskiy. – M., 2004. – 320 s.
5. Kovalenko A. B. *Sotsial'na identychnist' yak mekhanizm adaptatsiyi osobystosti pid chas suspil'noyi kryzy* / A. B. Kovalenko, K. S. Bezverkha // *Ukrayins'kyy psykholohichnyy zhurnal*. – 2017. – № 1 (3). – S. 48–62.
6. Leontev D. A. *Psihologiya smyisla* / D. A. Leontev. – M.: NPF «Smyisl», 2007. – 488 s.
7. Losev A. F. *Znak. Simvol. Mif* / A. F. Losev. – M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1982. – 480 s.
8. Lotman Ju. M. *Struktura hudozhestvennogo teksta* / Ju. M. Lotman. – M.: Iskusstvo, 1970. – 384 s.
9. Ostapenko I. V. *Osoblyvosti vizualizatsiyi uyavlen' students'koyi molodi pro vladno-pidvkladnu vzayemodiyu* / I. V. Ostapenko // *Problemy politychnoyi psykholohiyi: zb. nauk. prats'*. – 2014. – Vyp. 1 (15). – S. 368–374.
10. Ostapenko I. V. *Osoblyvosti vykorystannya proektyvnoyi tekhniki «kolazh» dlya doslidzhennya uyavlen' students'koyi molodi pro vladni rezhymy* / I. V. Ostapenko // *Aktual'ni problemy sotsiolohiyi, psykholohiyi, pedahohiky: Zbirnyk naukovykh prats'*. – 2014. – № 2 (23). – S. 187–192.
11. Petrenko V. F. *Mnogomernoe soznanie: psihosemanticheskaja paradigma* / V. F. Petrenko. – M.: Novyj hronograf, 2009. – 440 s.
12. Petrenko V. F. *Peyzaj dushi. Psihosemanticheskoe issledovanie vospriyatiya jivopisi*. / V. F. Petrenko, E. A. Korotchenko // *Psihologicheskyy institut RAO MGPPU, PsyJournals*. – 2008. – S. 84–101.
13. Rozin V. *Semioticheskie issledovaniya* / V. Rozin. – M., 2001. – 256 s.
14. Sosniuk O. P. *Psyhosemantychna interpretatsiya vizual'nykh obraziv u prykladnykh doslidzhennykh* / O. P. Sosniuk // *Nauka i osvita*. – 2012. – № 9. – S. 201–205.
15. Sosniuk O. P. *Psyhosemantychni osoblyvosti nacional'noyi ta ghromadjans'koyi identychnosti students'koyi molodi* / O. P. Sosniuk, I. V. Ostapenko // *Ukrayins'kyy psykholohichnyy zhurnal*. – 2017. – № 2 (4). – S. 164–176.
16. Eko U. *Otsutstvuyuschaya struktura: vvedenie v semiologiyu*. / U. Eko. – M., 1998. – 432 s.
17. Arnheim R. *Art and Visual Perception: A Psychology of the Creative Eye* / R. Arnheim. – Berkeley and Los Angeles: University of California Press, Ltd. London, England, 1997. – 508 p.

18. Barthes R. S/Z (trans. R. Miller) / R. Barthes. – New York: Farrar, Straus & Giroux, 1974; Blackwell, 2002. – 282 p.
19. Eco U. A Theory of Semiotics / U. Eco. – Indiana University Press, 1979. – 353 p.
20. Iedema R. Multimodality, Resemiotization: Extending the Analysis of Discourse as a Multisemiotic Practice / R Iedema // Visual Communication. – 2003. – 2 (1). – P. 29–57. – DOI: 10.1177/1470357203002001751
21. Kovalenko A. B. Youth's imagery features of their own future and future of Ukraine / A. B. Kovalenko., O-L. Roketa // Ukrayins'kyy psykholohichnyy zhurnal. – 2016. – № 1. – С. 50–62.
22. Kress G. Reading Images: The Grammar of Visual Design. (2nd ed) / G. Kress G., T. van Leeuwen. – London: Routledge, 2006. – 291 p.
23. Machin D. Multimodality and Theories of the Visual // Routledge Handbook of Multimodal Analysis. C. Jewitt (ed) / D. Machin. – London and New York: Routledge, 2009. – pp. 181–190.
24. O'Halloran K. L. Multimodal Studies: Exploring Issues and Domains / K. L O'Halloran, B. A. Smith / New York & London: Routledge, 2011. – 269 p.
25. Tan S. E. Multimodal Analysis Image (Teacher Edition and Student Edition) / S. E. Tan, K. L. Marissa. K. L. O'Halloran // Multimodality in Practice: Investigating Theory-in-Practice through Methodology. – US: Routledge, 2012. – P. 153–173.

A b s t r a c t

Sosniuk O. P.,
PhD (Candidate of Psychological Sciences),
Associate Professor (docent),
Social Psychology Department,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: oleh.sosniuk@gmail.com

Liagutko D. O.,
graduate student,
Social Psychology Department,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: dianalia1997@gmail.com

PSYCHOSEMANTIC FEATURES OF YOUTH'S PERCEPTION OF DECOMMUNIZATION NARRATIVE IN MODERN UKRAINIAN ART

The article is devoted to the analysis of the empirical research results of the features of perception process of decommunization narrative in contemporary Ukrainian art.

The peculiarities of young people's attitudes towards artistic works with the leading decommunization narrative are revealed. The authors identify four factors («Simplicity and relevance», «Eccentricity and ambiguity», «Sharpness and Pressure», «Contradiction and Interests»), which are manifested in the process of young people's perception of contemporary art with the narrative of decommunization and determine the attitude towards it. The authors revealed that: the first two factors determine the identification of young people with art objects; the third factor helps with the understanding of the subject, but does not provoke young people into new reflections and actions; the fourth factor reflects young people's general interest in the perception of art objects due to the form of expression without understanding the ideas of artists.

The authors list the classification of artistic works with the narrative of de-communization, which contains 3 clusters («Provocative», «Contradictory», «Indifferent»). It was found that works from the clusters «Provocative» and «Contradictory» find the most feedback from the youth, are remembered, impressive. Works of this type encourage young people to think and act, although they often cause negative emotions and feelings of pressure. The works from the «Indifferent» cluster are perceived by young people as attractive and beautiful, but they cause a minimal reaction to the narrative of decommunization. Based on the results of the study, the authors developed methodological recommendations for artistic and educational practice. In educational practice, it is recommended to use strategies that primarily include coping with existing stereotypes regarding art perception and conducting trainings focused on developing the analytical and critical thinking of young people with the assistance of art. In artistic practice, the strategy of construction of decommunization narrative based on the discourse on the heroic past of Ukraine, the falsity and absurdity of Soviet ideology, and the possibilities of the country's future development are recommended.

Key words: *perception process of art, psychosemantics, decommunization narrative, art objects.*

Отримано – 4 серпня 2018
Received – August 4, 2018

Рецензовано – 8 серпня 2018
Revision – August 8, 2018

Прийнято – 12 серпня 2018
Accepted – August 12, 2018

УДК: 159.9.07

Шамич О. М.,

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри реабілітації,
Університет «Україна»
E-mail: sashamysh@gmail.com

ОСОБИСТІСНІ ЧИННИКИ МОТИВАЦІЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ПАРАЛІМПІЙЦІВ

Статтю присвячено аналізу результатів досліджень, спрямованих на визначення психологічних чинників внутрішньої мотивації спортивної діяльності та самореалізації паролімпійців. Визначено психологічні чинники та особливості мотивації самореалізації особистості в параолімпійському спорті: реалістичність та цілісність сприймання життєвого шляху; здатність засвоювати нову інформацію; цілісні, реалістичні погляди на життя; прагнення до саморозвитку і розкриття свого потенціалу; адекватна оцінка власних особистісних ресурсів; відкритість новому досвіду; позитивні взаємини з оточенням.

Розкрито особистісний потенціал їх самодетермінації як психологічну основу самореалізації та ефективності тренувально-змагального процесу. Предикторами мотивації самореалізації паролімпійців є такі особистісні параметри як: людина як відкрита система, баланс афекту та позитивні взаємини. Мотивація самореалізації паролімпійців забезпечується їх реалістичним сприйманням різних аспектів життя, здатністю засвоювати нову інформацію, що сприяє формуванню цілісного, реалістичного погляду на життя, відкритості новому досвіду, позитивними взаєминими з оточенням.

Отримані результати сприятимуть особистісній самореалізації паролімпійців та підвищенню ефективності їхніх професійних досягнень.

Показано, що параолімпійський спорт є потужним ресурсом самовдосконалення та різнобічної самореалізації людей з інвалідністю; заняття спортом сприяє розвитку та формуванню реалістичності сприймання життєвого шляху, ставлення до себе та оточення, цілей та мотиваційної сфери, цілеспрямованості, наполегливості і планомірності, самовладання і самоорганізації.

Ключові слова: паролімпійці, внутрішня мотивація, самодетермінація, особистісний потенціал, самореалізація, чинники самореалізації.

Постановка проблеми. Інтеграція людей з інвалідністю у суспільство є однією із найбільш вагомих загальнолюдських проблем сучасності. Одним із найефективнішим напрямів вирішення цієї проблеми, здатним забезпечувати передумови для їх фізичної і психічної адаптації до нових умов життя, для їх самореалізації та соціалізації, є адаптивна фізична культура і спорт [2], [3], [5], [8], [10], [13].

Безумовно, потужним стимулом для мобілізації резервних можливостей організму людей з інвалідністю, для усвідомлення перспектив до подолання наслідків своїх хвороб, став паралімпійський спорт, гуманістичний сенс якого є безцінним, даючи можливість таким людям «повернутися в суспільство» [1], [13]. Соціалізуюча та інформативна роль в сучасному суспільстві параолімпійського спорту є непересічною. Адже він ефективно привертає увагу громадськості до проблем інвалідності, безбар'єрності, рівності, гідності, прав і благополуччя всіх людей, без винятку.

Вивченню цієї проблеми присвячена значна кількість праць [1; 3; 10; 13] та ін. Разом з тим, все ж відчувається дефіцит досліджень, спрямованих на створення комплексного психологічного забезпечення супроводу як тренувально-змагального процесу паралімпійців, так і сприяння їх особистісного розвитку, самореалізації, задоволеності життям та покращення його якості. У цьому контексті очевидна зростаюча актуальність досліджень, спрямованих на виявлення внутрішніх, суто особистісних основ сприяння самореалізації паралімпійців.

Мета статті. У статті викладені результати емпіричних досліджень, спрямованих на виявлення психологічних особливостей і факторів внутрішньої мотивації і самореалізації паралімпійців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

За результатами досліджень [13] основними мотивами занять людей з інвалідністю спортом є можливість самореалізації, отримання задоволення, підтримки, нагород, а також фізичний розвиток та зменшення стресу. Також називаються такі мотиви як зміцнення ідентичності, поліпшення стану здоров'я самовдосконалення/підвищення спортивної кваліфікації та компетентності, конкурентоспроможності, формування позитивного ставлення до життя, бажання здобути перемогу [5; 8; 10]. Загалом; у спортсменів з фізичними вадами відзначається високий рівень внутрішньої мотивації [4; 13]. Відзначається, що спортсмени з інвалідністю виявляють більше прагнення до особистісної самореалізації, порівняно з тими, які не займаються спортом [3].

Одним із основних наукових підходів, найбільш адекватних для вивчення психологічних основ внутрішньої мотивації особистості, є теорія самодетермінації Е. Десі та Р. Райана [6; 7], що відноситься

до позитивної психології, метою якої є визначення чинників, що стимулюють вроджений потенціал людини та процесів і умов, що сприяють здоровому її розвитку та ефективному функціонуванню.

Теорія самодетермінації також була плідно застосована для досліджень мотивації участі і досягнень у спорті. Ці дослідження показали, що внутрішня мотивація особистості є набагато більш ефективною рушійною силою її поведінки з точки зору досягнення мети, ніж зовнішня винагорода, і в спорті це найбільш виразно виявляється. Зокрема, було з'ясовано, що: амотивовані (не мотивовані внутрішніми чи зовнішніми чинниками) або мотивовані зовнішнім регулюванням, частіше випадають із спортивних команд чи ліг; мотивовані зовнішніми чинниками, переважно, потребують задоволення потреб в пов'язаності з іншими; внутрішньо мотивовані більш ефективно тренуватимуться і з часом ввійдуть у стан «поток» (захопленості спортом, з позицій теорії потоку М. Чіксентміхаї), більш вираженими у них є показники компетентності і психологічного благополуччя [9; 12].

Отже, внутрішня мотивація сприяє розвитку особистісної автономії, незалежності від інших, стимулює самостійну мотивацію занять спортом, а внутрішній локус причинності (порівняно з зовнішнім) сприяє більшому успіху в тренувально-змагальному процесі. Внутрішньо мотивовані спортсмени, з високим відчуттям самодетермінації, більш схильні слідувати своїм цілям і, в результаті, досягати їх.

Тісний зв'язок між концепцією внутрішнього розвитку самодетермінації і концепцією потоку [12] відзначений у багатьох дослідженнях [6; 7; 9; 11; 14]. «Потік» відноситься до станів повного поглинання діяльності, отримання насолоди від цієї діяльності, цей стан часто описується як відчуття отримання задоволення від самореалізації, зростання впевненості в собі, ефективного додання труднощів.

Подібно внутрішній мотивації, коли люди відчувають потік, задоволення, яке їх охоплює, властиве самій діяльності, їхня поведінка стає автотетичною (auto – self, telos – goal), тобто виконується заради самого себе. Як і теорія самодетермінації, теорія потоку підкреслює феноменологію внутрішньої мотивації особистості, зокрема в описі оптимальних задач і подальшого розвитку компетенцій, пов'язаних з внутрішньою мотивацією, досягнення цілей, корегування дій на основі зворотного зв'язку [12]. Однак, крім визнання автотетичних (тобто внутрішньо мотивуючих) аспектів діяльності, теорія потоку не визнає автономію суттєвим компонентом потоку [6]. Проте, теорія самодетермінації – це теорія, що пов'язує особистість, її мотивацію і оптимальне функціонування. Сенс її в тому, що існують два основних типи

мотивації – внутрішня і зовнішня – і що вони є потужними силами, що визначають те, хто ми і як себе поводимо [7].

Автономна мотивація включає в себе мотивацію, що виникає із внутрішніх джерел, але вона також включає зовнішню мотивацію, якщо людина отожднює себе з цінністю діяльності і відчуває, що вона узгоджується з її відчуттям себе. Така мотивація забезпечує самоусвідомлення і самопізнання, здатність до досягнення мети, уміння вирішувати проблеми, прийняття рішень, можливість самозахисту, здатність до планування і досягнення цілей, саморегулювання і навички самоуправління [9].

Стосовно самодетермінації осіб з інвалідністю, то дослідження показують, що її вираженість приводить до безлічі позитивних результатів, зокрема, збільшення ймовірності працевлаштування, підвищення незалежності в міжособистісних взаєминах [8; 10; 13]; в навчанні, у зв'язку з більш вираженими потребами в автономії і компетентності, що може бути зумовлено меншими фізичними та інтелектуальними здібностями [9].

Виклад основного матеріалу.

У наших дослідженнях взяло участь 106 членів паралімпійської та дефлімпійської збірних команд України з різних видів спорту (віком 16–53 роки; 84 чоловіки та 22 жінки). Нижче ми проаналізуємо результати, отримані за чотирма психодіагностичними методиками: Шкала самодетермінації (Є. М. Осіна), Тест життєстійкості С. Мадді (переклад і адаптація Д. О. Леонтєва, О. І. Рассказової), Опитувальник самоорганізації діяльності (ОСД) О. Ю. Мандрикової, Тест «Смисложиттєвих орієнтацій» (СЖО) Дж. Крамбо та Л. Махоліка (адаптація Д. О. Леонтєва) та розроблена нами анкета для виявлення зовнішніх та внутрішніх чинників занять спортом.

Обробка отриманих емпіричних результатів здійснювалася за допомогою комп'ютерної програми для статистичної обробки даних SPSS Statistics 21.0.

При порівнянні виокремлених нами за рівнем спортивних результатів трьох груп паралімпійців встановлено наявність між ними статистично достовірних відмінностей стосовно мотивації занять спортом (табл. 1).

Отримані результати виявилися, на наш погляд, достатньо цікавими і такими, що потребують поглибленого аналізу. Так, для групи паралімпійців з найвищим рівнем результатів (група А) істотно вищими суб'єктивними стимулами до занять спортом, порівняно зі спортсменами двох груп з нижчими досягненнями, є чотири: можливість особистісної самореалізації, матеріальні стимули (зарплата, форма, премії

Таблиця 1

Відмінності за показниками зовнішніх та внутрішніх чинників занять спортом між групами паралімпійців з найвищим рівнем результатів (n = 59), достатньо високим рівнем результатів (n = 29) та тими, хто ще не має суттєвих спортивних досягнень (n = 18)

№	Самооцінка	Група			P ≤	
		а	б	в		
1	Можливість особистісної само-реалізації	\bar{X}	89,2	82,3	83,7	0,01 а-б
		S_x	12,8	18,1	18,1	
2	Можливість чи перспектива закордонних поїздок	\bar{X}	85,2	86,7	62,7	0,001 а-в 0,01 б-в
		S_x	17,4	22,6	34,7	
3	Матеріальні стимули – зарплата, премії та ін.	\bar{X}	86,0	77,2	51,1	0,01 а-б 0,001 а-в 0,01 б-в
		S_x	17,4	26,4	36,2	
4	Набуття досвіду та знайомств	\bar{X}	82,2	68,7	72,0	0,001 а-б 0,1 а-в
		S_x	21,4	26,7	27,9	
5	Можливість виправити чи компенсувати недоліки здоров'я	\bar{X}	67,2	45,7	71,8	0,001 а-б 0,001 б-в
		S_x	27,1	28,9	31,5	
6	Можливість бути повноцінним членом суспільства	\bar{X}	88,6	74,8	73,9	0,01 а-б 0,01 б-в
		S_x	18,1	30,7	30,1	

Примітки: А – група з найвищим рівнем результатів; Б – група з достатньо високим рівнем результатів; В – група без суттєвих спортивних досягнень.

тощо), набуття досвіду, знайомств (та ін., що може допомогти у подальшому житті) та можливість бути повноцінним членом суспільства. Також у паралімпійців груп А і Б є вищим за групу без суттєвих спортивних досягнень показник можливості чи перспективи закордонних поїздок. А у останньої групи В є єдино вищим, за дві групи з вищим рівнем результатом, вияв такого стимулу як можливість виправити чи компенсувати недоліки здоров'я.

Ми вважаємо, що вищий рівень вияву вищеназваних суб'єктивних стимулів для занять спортом у групи паралімпійців з найвищими досягненнями закономірно пояснюється тим, що саме ці досягнення дали їм можливість на власному досвіді переконатися у значущості таких стимулів. В цих стимулах закладено і самореалізаційні аспекти (можливість

особистісної самореалізації), і матеріальні (матеріальні стимули), і соціальні (набуття досвіду, знайомств, можливість бути повноцінним членом суспільства, закордонні поїздки).

Отримані результати свідчать, що для паролімпійців, в цілому, власний достатньо високий рівень мотивації самореалізації, пов'язаний з рівнем досягнень.

Нами проводилося дослідження, спрямоване на визначення взаємозв'язків мотивації самореалізації (самодетермінації) з основними параметрами особистісного потенціалу спортсменів. Основним методом для виокремлення вибірки досліджуваних з вираженою мотивацією самореалізації була шкала самодетермінації [14]. Критеріями визначення цієї вибірки були показники вищі за середні значення за шкалами самодетермінації та особистісного зростання.

Аналіз факторів мотивації самореалізації паролімпійців здійснювався на основі факторного аналізу емпіричних даних методом головних компонент. Вибірку склали лише досліджувані з високими значеннями показників самодетермінації та особистісного зростання.

Показник міри вибіркової адекватності КМО 0,68, а Sig критерію сферичності Бартлетта менше за 0,5. Можна вважати, що ми отримали достовірний факторний аналіз. Було виокремлено 6 факторів, внесок яких у загальну дисперсію даних 73,3 % (табл. 2).

Фактор 1. Поєднання параметрів, що утворюють цей фактор, означає виражену особистісну спрямованість на себе, прагнення до самореалізації, позитивну оцінку усіх сторін власної особистості, прийняття

Таблиця 2

Фактори мотивації самореалізації паролімпійців

Фактори	Факт. навант.	Параметри, що утворюють фактори
1	29,1 %	особистісне зростання (,96), баланс афекту (-,87), осмисленість життя (,85), цілі в житті (,83), управління середовищем (,83), самоприйняття (,80), позитивні взаємини (,68), автономія (,59), наполегливість (,55), цілеспрямованість (,49)
2	15,6 %	локус контролю життя (,78), цілі (,72), локус контролю Я (,67), прийняття ризику (,65), включеність (,64), контроль (,62), самоорганізація (,51)
3	8,6 %	результат життя (,69), процес життя (0,58).
4	7,6 %	людина як відкрита система (,69)
5	6,7 %	фіксація (,68), планомірність (,63), орієнтація на теперішнє (,49)
6	5,5 %	самовираження (,51)

себе з усіма перевагами і недоліками, здатність контролювати і впливати не своє життя. Такі люди прагнуть керуватися в житті власними цілями і принципами, вони вільні у виборі та не залежні від зовнішнього впливу.

Очевидно, прагнення реалізувати власні можливості, осмисленість життя та віра в себе може забезпечувати людям з інвалідністю орієнтацією на «виклик» та здатність вирішувати на високому рівні досить складні завдання, що є значущим для спортивної діяльності.

Фактор 2 характеризує уявлення досліджуваних про себе як про сильну особистість, що має достатню свободу вибору, щоб побудувати своє життя відповідно до своїх цілей і смислів, наявність цілей у майбутньому і переконання в здатності контролювати своє життя, вільно приймати рішення і втілювати їх.

Фактор 3 означає здатність людини до цілісного сприймання життєвого шляху, характеризує задоволеність самореалізацією, оцінку продуктивності і осмисленості минулого, інтерес і емоційна насиченість теперішнього.

Фактор 4 утворює один параметр, що характеризує здатність засвоювати нову інформацію; відкритість новому досвіду, що свідчать про формування цілісного, реалістичного погляду на життя, безпосередність і природність переживань.

Фактор 5 характеризує гнучкість людини у плануванні своєї діяльності і в побудові взаємин, розвинуті навички тактичного планування, здатність фіксуватися на діяльності, що має цінність і значущість.

Фактор 6 означає здатність людини переживати власне життя відповідно до своїх бажань, потреб і цінностей; це переживання самотожності, цілісного, реалістичного погляду на життя.

Аналізуючи змістове наповнення факторів, можна зробити висновок, що психологічною основою мотивації самореалізації паралімпійців є прагнення до особистісного зростання; усвідомленість цілей свого майбутнього, відкритість новому досвіду, переживання відчуття реалізації свого потенціалу, позитивна самооцінка, прийняття себе з усіма перевагами і недоліками, упевненість у собі і власних силах, висока оцінка своїх можливостей, почуття компетентності, наявність життєвих цілей і сенсу життя, довірливі взаємини з оточенням, розуміння того, що людські взаємини будуються на взаємних вчинках; самостійність, впевненість у своїх можливостях.

На основі регресійного аналізу визначимо, які з незалежних змінних найбільш суттєві та значущі для передбачення показника особистісного зростання, що характеризує відчуття безперервного розвитку та самореалізації, реалізації свого потенціалу, відкритість новому досвіду.

У таблиці 3 представлено результати регресійного аналізу, за якими можна спрогнозувати показник особистісного зростання паралімпійців, а саме за допомогою чотирьох моделей.

Таблиця 3

Прогностичні моделі особистісного зростання паралімпійців

Мо- дель	R	R-квадрат	Скоректований R-квадрат	Стд. похибка оцінки
1	,726 ^a	,528	,520	5,1990
2	,783 ^b	,614	,601	4,7397
3	,807 ^c	,651	,634	4,5439
4	,823 ^d	,678	,657	4,3991

a. Предиктори: (конст) осмисленість життя

b. Предиктори: (конст) осмисленість життя, людина як відкрита система

c. Предиктори: (конст) осмисленість життя, людина як відкрита система, баланс афекту

d. Предиктори: (конст) осмисленість життя, людина як відкрита система, баланс афекту, позитивні взаємини

e. Залежна змінна: особистісне зростання

До першої моделі включено показник осмисленість життя, 52,8 % дисперсій пояснюється з його допомогою (R-квадрат=0,528). Друга модель містить 2 показника – осмисленість життя та людина як відкрита система, за якою пояснюється 61,4 % дисперсій. До третьої моделі включено 3 показника – осмисленість життя, людина як відкрита система та баланс афекту, за якою пояснюється 65 % дисперсій. До четвертої моделі включено 4 показника – осмисленість життя, людина як відкрита система, баланс афекту та позитивні взаємини, за якою пояснюється 67,8 % дисперсій.

Таблиця 4 дає можливість побудувати рівняння регресії. Оскільки показники критерію Фішера < 0.05, отже отримані дані є статистично значущими.

Оскільки для прогнозу показника самодетермінації використовуємо четверту модель (67,8 % дисперсій), то беремо до уваги коефіцієнти лише для неї.

Порівнявши показники бета, робимо висновок, що показник «Людина як відкрита система» найбільше впливає на прогнозування показника самодетермінації.

Таблиця 4

Коефіцієнти^a регресійної моделі

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Знч.
		B	Стд. похибка	Бета		
4	(Константа)	35,204	10,829		3,251	,000
	Осмишеність життя	,119	,091	,478	3,305	,001
	Людина як відкрита система	,766	,151	,701	5,077	,000
	Баланс афекту	-,207	,060	-,475	-3,459	,001
	Позитивні взаємини	,256	,113	,323	2,254	,028

a. Залежна змінна: особистісне зростання

Таким чином, здійснивши регресійний аналіз, ми виявили, що найбільш точно прогнозує значення показника самодетермінації модель, що включає показники «осмишеність життя», «людина як відкрита система», «баланс афекту» та «позитивні взаємини», за якою пояснюється 67,8 % дисперсій. Найбільший вплив на показник самодетермінації має показник «людина як відкрита система» (коефіцієнт бета найвищий).

Загалом, отримані результати дослідження свідчать про те, що мотивація самореалізації паралімпійців забезпечується їхнім реалістичним сприйняттям різних аспектів життя, здатністю засвоювати нову інформацію, що сприяє формуванню цілісного, реалістичного погляду на життя, відкритості новому досвіду, безпосередності і природності переживань.

Отже, наявність і осмишеність цілей особистості сприяє її саморозкриттю в процесі діяльності, а також самореалізації і самодетермінації в цілому. Очевидно, що мотивація самореалізації паралімпійців сприяє досягненню ними успіхів у професійному та кар'єрному плані, забезпечуючи їх конкурентоспроможність, впливаючи на розкриття їхнього особистісного потенціалу, оскільки дозволяє їм вийти з-під влади обставин і обмежень.

Висновки. Здійснений аналіз психологічних особливостей паралімпійців свідчить про те, що спорт, тим більше параолімпійський, є діяльністю, де об'єкт і суб'єкт злиті воедино, тому він є потужним ресурсом самовдосконалення та різносторонньої самореалізації людей з інвалідністю.

Мотивація самореалізації паралімпійців визначається реалістичністю та цілісністю сприймання ними життєвого шляху, наявністю прагнення до саморозвитку і розкриття свого потенціалу, адекватною оцінкою власних особистісних ресурсів, позитивними взаєминами з оточенням.

Загалом, слід відмітити високий рівень розвитку особистісного та адаптаційного потенціалу паралімпійців. Проте, ситуативно можлива актуалізація інструментальних ресурсів на основі соціального схвалення і підтримки.

Заняття спортом сприяє розвитку та формуванню різних якостей людей з інвалідністю: реалістичності сприймання життєвого шляху, ставлення до себе та оточення; цілей та мотиваційної сфери; цілеспрямованості, наполегливості і планомірності, самовладання і самоорганізації.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці системи заходів, спрямованих на сприяння особистісній самореалізації паралімпійців.

Список використаних джерел

1. Бойко Г. М. Самоорганізація спортсменів високої кваліфікації як суб'єктів діяльності в паралімпійському спорті / Г. М. Бойко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер.: Педагогічні науки. Фізичне виховання та спорт. – 2014. – Вип. 118 (1). – С. 28–31.
2. Марьясова Д. А. Психическая адаптация спортсменов-инвалидов с поражением опорно-двигательного аппарата: автореф. дисс... канд. мед. наук: 14.01.06; 14.03.11 / Д. А. Марьясова. – М., 2013. – 25 с.
3. Маслов Д. В. Женщины в паралимпийском движении, штрих к «психологическому портрету» / Д. В. Маслов, А. А. Рудовский // Материалы I Всероссийского конгресса «Медицина для спорта». – М., 2011. – С. 269–276.
4. Brasile F. N. Psychological factors that influence participation in wheelchair basketball / F. N. Brasile // Palaestra. – 1988. – № 3. – P. 16–27.
5. Da ova K. Introduction to adapted physical activities / K. Dad'ova. – Prague: Charles University, 2007. – 82 p.
6. Deci E. L. The «what» and «why» of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior / E. L. Deci, R. M. Ryan // Psychological Inquiry, 2000. – No. 11. – P. 227–268.
7. Deci E. L. Self-Determination Theory: A macrotheory of human motivation, development, and health / E. L. Deci, R. M. Ryan // Canadian Psychology // Psychologie Canadienne. – 2008. – No. 49. – P. 182–185.
8. Dieffenbach K. D. More Similar than Different: The Psychological Environment of Paralympic / K. D. Dieffenbach, T. A. Statler // Sport. Journal of Sport Psychology in Action. – 2012. – № 3. – P. 109–118.
9. Field S. Development of a model for self-determination / S. Field, A. Hoffman // Career Development for Exceptional Individuals. – 1994. – Vol. 17. – P. 159–169.

10. Huang C. Negotiating Identities Through Disability / C. Huang, I. Brittain // *Sociology of Sport Journal*. – 2006. – № 23. – P. 352–375.

11. Maksimenko S. Psychological potential of personal self-realization / S. Maksimenko, L. Serdiuk // *Social welfare: Interdisciplinary approach*. – 2016. – Vol. 1 (6). – P. 92–100.

12. Nakamura J. The concept of flow / J. Nakamura, M. Csikszentmihalyi (Eds) // *Flow and the Foundations of Positive Psychology*. – 2014. – P. 239–263.

13. Omar-Fauzee M. S. The Participation Motive in the Paralympics / M. S. Omar-Fauzee, M. Manisah, G. Soh Kim, I. Norazillah // *Journal of Alternative Perspectives in the Social Sciences*. – 2010. – Vol. 2, № 1. – P. 250–272.

14. Osin E. Self-determination and well-being / E. Osin, I. Boniwell // *Poster presented at the Self-Determination Conference*. – Ghent, Belgium, 2010. – P. 5–14.

References transliterated

1. Bojko G. M. Samoorganizacija sportsmeniv visokoi' kvalifikacii' jak sub'jektiv dijaj'nosti v paralimpijs'komu sporti / G. M. Bojko // *Visnyk Chernigiv'skogo nacional'nogo pedagogichnogo universytetu*. Ser.: Pedagogichni nauky. Fizychnye vyhovannja ta sport. – 2014. – Vyp. 118 (1). – S. 28–31.

2. Mar'jasova D. A. Psihicheskaja adaptacija sportsmenov-invalidov s porazheniem oporno-dvigatel'nogo apparata: avtoref. diss... kand. med. nauk: 14.01.06; 14.03.11 / D. A. Mar'jasova. – M., 2013. – 25 s.

3. Maslov D. V. Zhenshiny v paralimpijskom dvizhenii, shtrih k «psihologicheskomu portretu» / D. V. Maslov, A. A. Rudovskij // *Materialy I Vserossijskogo kongressa «Medicina dlja sporta»*. – M., 2011. – S. 269–276.

4. Brasile F. N. Psychological factors that influence participation in wheelchair basketball / F. N. Brasile // *Palaestra*. – 1988. – № 3. – P. 16–27.

5. Da ova K. Introduction to adapted physical activities / K. Da ova. – Prague: Charles University, 2007. – 82 p.

6. Deci E. L. The «what» and «why» of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior / E. L. Deci, R. M. Ryan // *Psychological Inquiry*, 2000. – No. 11. – P. 227–268.

7. Deci E. L. Self-Determination Theory: A macrotheory of human motivation, development, and health / E. L. Deci, R. M. Ryan // *Canadian Psychology // Psychologie Canadienne*. – 2008. – No. 49. – P. 182–185.

8. Dieffenbach K. D. More Similar than Different: The Psychological Environment of Paralympic / K. D. Dieffenbach, T. A. Statler // *Sport. Journal of Sport Psychology in Action*. – 2012. – № 3. – P. 109–118.

9. Field S. Development of a model for self-determination / S. Field, A. Hoffman // *Career Development for Exceptional Individuals*. – 1994. – Vol. 17. – P. 159–169.

10. Huang C. Negotiating Identities Through Disability / C. Huang, I. Brittain // *Sociology of Sport Journal*. – 2006. – № 23. – P. 352–375.

11. Maksimenko S. Psychological potential of personal self-realization / S. Maksimenko, L. Serdiuk // *Social welfare: Interdisciplinary approach*. – 2016. – Vol. 1 (6). – P. 92–100.

12. Nakamura J. The concept of flow / J. Nakamura, M. Csikszentmihalyi (Eds) // *Flow and the Foundations of Positive Psychology*. – 2014. – P. 239–263.

13. Omar-Fauzee M. S. The Participation Motive in the Paralympics / M. S. Omar-Fauzee, M. Manisah, G. Soh Kim, I. Norazillah // Journal of Alternative Perspectives in the Social Sciences. – 2010. – Vol. 2, № 1. – P. 250–272.

14. Osin E. Self-determination and well-being / E. Osin, I. Boniwell // Poster presented at the Self-Determination Conference. – Ghent, Belgium, 2010. – P. 5–14.

A b s t r a c t

Shamich O. M.,
PhD (Candidate of Pedagogical Sciences),
Associate Professor (docent),
the Department of Rehabilitation of
the University «Ukraine»
E-mail: sashamych@gmail.com

PERSONAL FACTORS OF PARALYMPIC ATHLETES' MOTIVATION FOR SELF-REALIZATION

The article analyses the results of research aimed at identifying the psychological factors of Paralympic athletes' internal motivation for sports and self-realization. 106 members of the Paralympic teams playing different sports participated in the research. The following psychological factors and peculiarities of a person's motivation for self-realization in Paralympic sport are determined: realism and integrity of perception of a life path; the ability to learn new information; holistic, realistic views on life; the desire for self-development and own potential disclosure; adequate assessment of personal resources; openness to new experience; positive relationships with people around them.

The personal potential for self-determination is revealed as a psychological basis for self-realization and an efficient training-competitive process.

The predictors of Paralympic athletes' motivation for self-realization are the following personal parameters: a person as an open system, a balance of affect and positive relationships. Paralympic athletes' motivation for self-realization is supported by their realistic perception of various aspects of life, the ability to learn new information, which contributes to the formation of a holistic, realistic view of life, openness to new experiences, positive relationships with people around them.

The obtained results will promote personal self-realization of Paralympic athletes and increase the efficiency of their professional achievements.

Paralympic sport is shown to be a powerful resource for self-improvement and wide self-realization of people with disabilities; sports contributes to development and formation of their realistic perception of a life path,

attitude towards oneself and people around them, goals and motivational sphere, and support their purposefulness, persistence and planning, self-control and self-organization.

Key words: *Paralympic athletes, internal motivation, self-determination, personal potential, self-realization, factors of self-realization.*

Отримано – 4 вересня 2018

Рецензовано – 7 вересня 2018

Прийнято – 15 вересня 2018

Received – September 4, 2018

Revision – September 7, 2018

Accepted – September 15, 2018

УДК 159.92

Шелег Т. В.,

викладач англійської мови
кафедри іноземних мов,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького
E-mail: tsheleg@ukr.net

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ЖИТТЄТВОРЧОСТІ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

За результатами емпіричного дослідження виокремлено чинники життєтворчості молодших школярів: креативність, що містить образну оригінальність, супротив замиканню, абстрактність назви, розробленість, швидкість та загальну креативність; наполегливість, яка зумовлена високою тривожністю і бажанням уникнути можливих стресових ситуацій та невдач, що проявляється у використанні таких механізмів психологічного захисту як: формування реакції (прагнення вести себе правильно, належно до ситуації, схильність до моралізаторства), компенсація (орієнтація на подолання труднощів, корегування власних недоліків тощо) та тривожність (схильність дитини до надмірного хвилювання, в ситуаціях, які на її думку, носять загрозливий характер), низьке заперечення (тяжке сприймання критики на власну адресу, небажання бути в центрі уваги) та заміщення (несхильність дитини до прояву агресії щодо іншого задля витіснення злості та до руйнівних дій у стані гніву); самостійність, пов'язана з високою самооцінкою, несвідомим використанням механізму інтелектуалізації, компенсації і низькою регресією; боязливість, яка зумовлена низькою самооцінкою, схильністю до ризику та використанням механізмів проєкції і витіснення.

За допомогою кластерного аналізу було виділено типи поведінки дітей молодшого шкільного віку за критерієм чинників життєтворчості: креативності, адаптованості, що проявляється у механізмах психологічного захисту та копінг-стратегіях, тривожності, схильності до ризику, емоційній стійкості, як компонентів життєтворчості. Це такі типи: істероїдний (демонстративний), стриманий (поміrkований) та боягузливий (невпевнений).

В результаті емпіричного дослідження було виявлено, що на креативність дітей молодшого шкільного віку впливає висока самооцінка,

копінги, які вони використовують під час вирішення проблемних ситуацій, захисні механізми компенсація та емоційна стійкість.

Ключові слова: чинники, розвиток, життєтворчість, креативність, творчість, захисні механізми, типи поведінки.

Актуальність проблеми дослідження. Самореалізація особистості, успішний її розвиток і становлення в соціальному середовищі залежить від усвідомлення себе як активного суб'єкта власної життєтворчості, із власними життєвими стратегіями, проявом соціальної активності, конкурентоспроможності, творчої продуктивності тощо.

Актуальність роботи пов'язана із глобальними змінами сьогодення в різних сферах суспільного життя, які ставлять нові вимоги до особистості, зокрема, здатності до творчого мислення та усвідомленого підходу в організації власного буття. У зв'язку з цим у сучасній психології особливої актуальності набуває дослідження феномену життєтворчості як цілісного та гармонійного розкриття самобутнього потенціалу людини у всіх напрямках.

Особливо важливою ця проблема постає у напрямку діагностики чинників життєтворчості на ранніх етапах розвитку особистості. Адже, до цього вона вивчалася науковцями виключно в осіб дорослого віку.

Теоретичні засади, з яких виходить автор при організації дослідження. При організації власного емпіричного дослідження за основу було взято напрацювання з зазначеної тематики таких вчених як: Л. Анциферова, І. Єрмаков, О. Крижанівська, В. Петровський, Л. Сохань, Т. Титаренко, В. Ямницький, Л. Яновська та ін. [1; 3; 4; 7; 8; 12; 13]. Спостерігається єдність в позиціях дослідників, які зазначають про значущість психологічної та соціальної зрілості особистості, її відповідальності та активності стосовно організації власного життя. Сама життєдіяльність припускає наявність процесу творення – творчості, життєтворчості [13, с. 17].

Зокрема, побудова емпіричного дослідження базувалася на напрацюваннях В. Ямницького, який виокремив такі психологічні чинники життєтворчої активності особистості в дорослому віці (внутрішні та зовнішні). Серед базових внутрішніх психологічних чинників він виокремлює: адаптацію, рефлексію, творчість та пізнання. Зовнішні психологічні чинники відображаються в організаційних умовах і побудові середовища спрямованого психологічного впливу [12, с. 30].

Мета статті – визначити психологічні чинники життєтворчості у молодших школярів.

Методи дослідження. У роботі використано комплекс методів емпіричного дослідження, зокрема такі психодіагностичні методики як: тест креативності П. Торренса [9]; методика дослідження самооцінки «Сходинки» (В. Щур) [2]; опитувальник Р. Кеттела [6, с. 240]; «методика оцінки дитячих захисних механізмів» О. Чумакової [10]; опитувальник копінг-стратегій (І. Нікольська, Р. Грановська) [5].

Вибірка. У дослідженні взяло участь 128 дітей молодшого шкільного віку. З них 72 хлопці та 56 дівчат віком 8–9 років, які є учнями 3–4 класів Черкаської міської гімназії № 9.

Результати дослідження. Для виокремлення чинників життєтворчості молодших школярів шляхом узагальнення та поєднання уже існуючих чинників, запропонованих різними науковцями (А. Колеснікова, Н. Полетаєва, Т. Титаренко, В. Ямницький та ін.) [8; 12], використовувався факторний аналіз та множинний регресійний аналіз.

Аналіз адекватності факторної моделі обраних змінних (методики, шкали яких використовувалися, описано нижче) за допомогою критерію сферичності Бартлета і міри вибіркової адекватності Кайзера-Маєра-Олкіна (КМО) підтвердив можливість і доцільність подальшого використання факторного аналізу. Адже критерій Бартлета ($p < 0,001$) та КМО (0,597) є достатніми обґрунтуванням для його використання.

У результаті застосування факторного аналізу методом головних компонентів з облімін-обертанням за методиками діагностики: «Оцінка дитячих захисних механізмів» (О. Чумакової); опитувальника Р. Кеттела; тесту самооцінки «Сходинки»; тесту креативності П. Торренса, визначено чотири фактори, які пояснюють 65 % сумісної дисперсії (див. табл. 1).

Перший фактор розкриває 26 % сумісної дисперсії. Він містить шість шкал: загальну креативність, образну оригінальність, супротив замиканню, абстрактність назви, розробленість та швидкість. До нього входять всі показники креативності, тож, цей фактор ми позначили як «Креативність».

Другий фактор (18 % сумісної дисперсії) містить такі компоненти як: механізм психологічного захисту – формування реакції, що виявляється у прагненні поводити себе правильно, належно до ситуації, схильності до моралізаторства; заміщення ($-0,720$), що виражається у нехильності дитини до прояву агресії щодо іншого задля витіснення злості та до руйнівних дій у стані гніву; заперечення ($-0,644$), а саме тяжке сприймання критики на власну адресу, небажання бути в центрі уваги; компенсація – орієнтація на подолання труднощів, вирішення проблем, коригування власних недоліків, прагнення справити гарне враження на оточуючих та тривожність, що виявляється у схильності дитини

Таблиця 1

**Факторні навантаження показників дослідження
чинників життєтворчості молодших школярів**

№	Назва фактора	Шкали	% дисперсії
1	Креативність	Загальна креативність (,957) Образна оригінальність (,859) Супротив замиканню (,792) Абстрактність назви (,777) Розробленість (,750) Швидкість (,725)	26
2	Наполегливість	Формування реакції (,850) Заміщення (-,720) Заперечення (-,644) Компенсація (,611) Тривожність (,565)	18
3	Самостійність	Регресія (-,751) Інтелектуалізація (,656) Компенсація (,579) Самооцінка (,469)	13
4	Боязливість (невпевненість)	Витіснення (,608) Проекція (,604) Схильність до ризику (-,567) Самооцінка (-,448)	8

до надмірного хвилювання, в ситуаціях, які, на її думку, носять загрозливий характер. З урахуванням зазначених характеристик цей фактор ми позначили «Наполегливість», що зумовлена високим рівнем тривожності дитини та прагненням уникнути можливих невдач і стресових ситуацій.

Третій фактор (13 % сумісної дисперсії) поєднує регресію (-,751), що виражається у самостійності, незалежності від дорослих; інтелектуалізацію, яка виявляється у не притаманній дитячому віку розсудливості, емоційній стриманості, логічності; компенсацію, тобто прагнення докласти максимум зусиль задля подолання труднощів, та самооцінку. Цей фактор отримав назву «Самостійність», що пов'язана із високою самооцінкою дитини.

Четвертий фактор пояснює 8 % сумісної дисперсії. Він включає витіснення, що виражається в уникненні проблемних ситуацій та пов'язаних із ними стимулів; проекцію, що виявляється в підозрливості, ворожості, образливості та ревнивості, особливо до осіб, які в чомусь переважають дитину; несхильність до ризику, що виявляється в постійній напруженості, та низьку самооцінку. Цей фактор

одержав назву – «Боязливість» (невпевненість), що зумовлена низькою самооцінкою.

Отже, за результатами факторного аналізу виокремлено чотири психологічні чинники життєтворчості дітей молодшого шкільного віку: креативність, наполегливість, самостійність та боязливість.

Досліджувані чинники життєтворчості молодших школярів помірно корелюють між собою. Таким чином, їх можна об'єднати у сталі профілі – групувати (кластеризувати) досліджуваних за схожими характеристиками. Для цього використано кластерний аналіз ієрархічним методом.

У результаті визначено три кластери. Проаналізуємо характеристики кластерів у такому порядку: особливості використання механізмів психологічного захисту; особистісні характеристики дітей.

Кластер 1 (19 % дітей) – істероїдний (демонстративний) тип. Діти цього кластеру мають нижній рівень високого показника інтенсивності психологічного захисту – заперечення (5,33), компенсації (5,33), соціально-нормативні показники таких механізмів захисту як: витіснення (4,33), проєкція (4,33), формування реакції (4,25), заміщення (3,58), низький показник інтенсивності регресії (1,17) та високий рівень вираженості механізму інтелектуалізації (6,33).

У дітей цього типу найнижча, порівняно з іншими, емоційна стійкість (4,0) та тривожність (5,17). Схильність до ризику знаходиться на високому рівні (5,98). Також, найвищими, порівняно з іншими групами (кластерами), є показники: самооцінки (7,58), образної оригінальності (65,45), швидкості (63,84), розробленості (55,9), абстрактності назви (56,8), супротиву замикання (59,4). Загальний рівень креативності у дітей цього кластеру найвищий (60,3).

Діти цього кластеру активні, допитливі, виявляють інтерес до різних видів активної діяльності, особливо групових занять – футбол, волейбол, непосидючі, у новій для себе ситуації тримаються впевнено та намагаються привернути до себе увагу оточуючих. Молодші школярі цього типу урівноважують свої емоції через такі копінг-механізми: бігаю, дражню кого-небудь, борюся (примітно, що більшість хлопців займаються у секціях боротьби, боксу, східних єдиноборств), катаюся на велосипеді тощо. Тобто, здебільшого використовують активні форми подолання труднощів.

Кластер 2 (45 % дітей) – стриманий (поміrkований) тип. У молодших школярів цього типу на межі середнього (соціально-нормативного) та високого рівнів інтенсивності виражені показники психологічного захисту – інтелектуалізація (5,62), формування реакції (5,59), на соціально-нормативному рівні знаходяться: заперечення (4,21),

витіснення (3,86), компенсація (4,93), проекція (3,41), механізм регресії знаходиться на межі соціально-нормативного та низького рівнів (2,34) та найменш інтенсивно виражений у цьому кластері механізм заміщення (1,79).

Діти схильні до ризикової поведінки (5,41). Загалом результати за цією шкалою у дітей як цієї групи, так і інших знаходяться на середньому рівні вираженості (в межах норми). На середньому рівні прояву, порівняно із іншими двома групами, у дітей цього кластеру знаходяться тривожність (5,28), самооцінка (5,10). Щодо креативності та її показників, виявлено, що тут домінує також середній, порівняно з іншими, рівень оригінальності (56,3), швидкості (47,3), розробленості (46,9), абстрактності назви (49,9), супротиву замиканню (53,7). Загальний рівень креативності (50,8) також є середнім, порівняно з іншими.

Діти цього типу відповідальні, для них важлива думка оточуючих, прагнуть справляти гарне враження. Серед копінг-стратегій найчастіше у емоційно-критичних ситуаціях обирають більш пасивні форми поведінки: «малюю, пишу, читаю», «обіймаю, притискаю», «мрію, гуляю, бігаю», дивлюся телевизор, слухаю музику тощо.

Кластер 3 (36 % дітей) – боягузливий (невпевнений) тип. Діти, віднесені до цього кластеру, найменше, порівняно з двома попередніми, схильні використовувати інтелектуалізацію, як механізм психологічного захисту. Однак, показник його середнього значення межує з високим (5,17), адже саме цей механізм захисту за результатами емпіричного дослідження виявився найбільш інтенсивно вираженим у дітей молодшого шкільного віку. Заперечення (4,74), витіснення (4,52), компенсація (4,61), проекція (3,74), формування реакції (4,87) знаходяться на середньому (соціально-нормативному) рівні вираженості та низьку інтенсивність вираженості виявлено за механізмом регресії (2,22) і заміщення (2,43).

Діти в цьому кластері мають найнижчий показник схильності до ризику (4,30) та найвищий показник тривожності (6,61), адекватну самооцінку (4,74), однак її показник значуще нижчий порівняно з двома попередніми.

Показник креативності у цій групі дітей є значущо нижчими порівняно із двома попередніми групами ($p < 0,05$). Оригінальність (41,66), швидкість (40,08), абстрактність назви (44,06) знаходяться на нижній межі середнього рівня, що відповідає 40 Т-балам. Показник образної розробленості (39,15) та супротиву замиканню (37,01) знаходиться на низькому рівні вираженості.

Це переважно діти, у сім'ях яких домінує гіперопіка. У цій групі спостерігається несамостійність та залежність від дорослих, для них

надзвичайно важливою є думка оточуючих (учителів, друзів тощо), високий рівень тривожності (страх отримати погану оцінку, втратити друга, стати об'єктом насмішок, розгнівати батьків чи учителя). Діти цього типу займаються спокійними видами діяльності – handmade, малювання, шахмати, робототехніка тощо. У ситуації стресу схильні плакати, сумувати, гратися, дивитися телевізор, мріяти або ж заїдати проблему.

У зв'язку з відсутністю методичного інструментарію, який дозволив би чітко дослідити життєтворчість дітей молодшого шкільного віку, ми обрали креативність, як один із головних чинників життєтворчості особистості для визначення чинників, які найбільшою мірою впливають на цю змінну. Для задоволення цієї мети було використано множинний регресійний аналіз (МРА), що дозволив встановити зв'язки між залежною змінною (однією) та незалежними (декількома) змінними.

Залежною змінною (З. З.) визначено креативність.

До незалежних змінних (Н. З.) віднесли: механізми психологічного захисту (заперечення, витіснення, регресія, компенсація, проєкція, заміщення, інтелектуалізація, формування реакції); копінг-стратегії, які використовують діти та які вважають дієвими; емоційну стійкість, тривожність; схильність до ризику та самооцінку.

Покроковий метод підтвердив доцільність використання моделі, яка включає такі змінні: самооцінка, копінги, які використовують діти, емоційна стійкість, компенсація, адже показник «R-квадрат» = 0,574. Це свідчить про те, що ймовірність прогнозу регресійного аналізу креативності правильна на 57 %. Після перевірки якості регресійної моделі виявлено, що залежна змінна – креативність – корелює із цією моделлю на 75 %, адже $R=0,758$ (показник кореляції). Критерій Дурбіна-Уотсона знаходиться в межах норми (2,042) та свідчить про відсутність автокореляції, що є важливим показником для проведення множинного регресійного аналізу.

Таким чином отримано рівняння регресії для залежної змінної, яке має наступний вигляд:

$$Y = 29.143 + 1.390(d) + 1.501(t) + 1.002(c3) + 0.809(c6) + e.,$$

де «Y» – креативність, «d» – самооцінка, «t» – допінги, які діти використовують при вирішенні проблемних ситуацій, «c3» – компенсація, як захисний механізм психіки, «c6» – емоційна стійкість, «e» – залишок між значеннями передбачення моделі.

Це свідчить про те, що на креативність дітей молодшого шкільного віку впливає висока самооцінка, копінги, які діти використовують під час вирішення проблемних ситуацій, захисний механізм

компенсації, емоційна стійкість. Регресійна модель є статистично значущою ($p \leq 0,05$).

Отримані результати в ході множинного регресійного аналізу підтверджуються і даними факторного аналізу, адже два із чинників креативності, такі як: висока самооцінка дітей та використання механізму психологічно захисту компенсації входять до другого та третього факторів (чинників) життєтворчості молодших школярів, які отримали назви: наполегливість та самостійність.

Висновки. Узагальнено та визначено чотири психологічні чинники життєтворчості дітей молодшого шкільного віку: креативність, що містить образну оригінальність, супротив замиканню, абстрактність назви, розробленість, швидкість та загальну креативність; наполегливість, яка зумовлена високою тривожністю і бажанням уникнути можливих стресових ситуацій та невдач, що виявляється у використанні таких механізмів психологічного захисту як: формування реакції, компенсація, низьке заперечення та заміщення; самостійність, що пов'язана з високою самооцінкою, несвідомим використання механізму інтелектуалізації, компенсації і низькою регресією та боязливостю, яка зумовлена низькою самооцінкою, схильністю до ризику та використанням механізмів проекції і витіснення.

Перспективним напрямком подальших досліджень може бути визначення та аналіз чинників життєтворчості у осіб різного віку.

Список використаних джерел

1. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование жизненных ситуаций и психологическая защита / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15. – № 1. – С. 3–16.
2. Возрастная психология: учеб. пособие для высш. учеб. заведений; [Под ред. В. Е. Клочко]. – М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. – 264 с.
3. Єрмакова І. Педагогіка життєтворчості / І. Єрмакова // Школа життєтворчості особистості: наук.-метод. зб.; [під ред. В. М. Доній, Г. М. Несен, І. Г. Єрмакова та ін.]. – К., 1995. – С. 3–10.
4. Крыжановская Е. С. Культуросообразная среда обучения студентов педагогического колледжа как фактор жизнетворчества личности: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Е. С. Крыжановская. – Иркутск, 2003. – 178 с.
5. Никольская И. М. Психологическая защита у детей / И. М. Никольская, Р. М. Грановская. – СПб.: Речь, 2001. – 359 с.
6. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: учебное пособие / Д. Я. Райгородский. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2011. – 672 с.
7. Сохань Л. В. Искусство жизнетворчества. Предназначение. Жизнетворчество. Судьба: социологические очерки, социально-психологические эссе, интервью, глоссарий / Л. В. Сохань. – К.: Издательский Дом Дмитрия Бураго, 2010. – 576 с.

8. Титаренко Т. М. Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека: навч. посіб. / Т. М. Титаренко, Т. О. Ларіна. – К.: Марич, 2009. – 76 с.

9. Тунік Е. Е. Диагностика креативности тест Е. Торренса: методическое руководство / Е. Е. Тунік. – СПб.: Иматон, 1998. – 171 с.

10. Чумакова Е. В. Психологическая защита личности в системе детско-родительского взаимодействия: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.11 / Е. В. Чумакова. – СПб.: СПбГУ. 1999. – 184 с.

11. Шелег Т. В. Психологічні умови розвитку життєтворчості дітей молодшого шкільного віку / Т. В. Шелег // Український психологічний журнал. – 2018. – № 2 (8). – С. 147–162.

12. Ямницький В. М. Психологічні чинники розвитку життєтворчої активності особистості в дорослому віці: дис. ... докт. психол. наук: 19.00.07 / В. М. Ямницький. – К., 2005. – 479 с.

13. Яновська Л. В. Динаміка здатності до життєтворчості особистості у дорослому віці: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Л. В. Яновська. – О., 2006. – 234 с.

References transliterated

1. Ancyferova L. Y. Lychnost' v trudnyh zhyznennyh uslovyjah: pereosmyslyvanje, preobrazovanje zhyznennyh situacyj u psyhologycheskaja zashhyta / L. Y. Ancyfyrova // Psyhologycheskij zhurnal. – 1994. – T. 15. – № 1. – S. 3–16.

2. Vozrastnaja psyhologyya: ucheb. posobje dlja vyssh. ucheb. zavedenij; [Pod red. V. E. Klochko]. – M.: Yzd-vo VLADOS-PRESS, 2003. – 264 s.

3. Jermakova I. Pedagogika zhyttjetvorchosti / I. Jermakova // Shkola zhyttjetvorchosti osobystosti: nauk.-metod. zb.; [pid red. V. M. Donij, G. M. Nesen, I. G. Jermakova ta in.]. – K., 1995. – S. 3–10.

4. Kryzhanovskaja E. S. Kul'turosoobraznaja sreda obuchenija studentov pedagogicheskogo kolledzha kak faktor zhyznetvorchestva lychnosty: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01 / E. S. Kryzhanovskaja. – Yrkutsk, 2003. – 178 s.

5. Nykol'skaja Y. M. Psyhologycheskaja zashhyta u detej / Y. M. Nykol'skaja, R. M. Granovskaja. – SPb.: Rech', 2001. – 359 s.

6. Rajgorodskij D. Ja. Praktycheskaja psyhodyagnostyka. Metodyky u testy: uchebnoe posobyje / D. Ja. Rajgorodskij. – Samara: Yzdatel'skij Dom «BAHRAH-M», 2011. – 672 s.

7. Sohan' L. V. Yskusstvo zhyznetvorchestva. Prednaznachenye. Zhyznetvorchestvo. Sud'ba: socyologycheskye ocherky, socyal'no-psyhologycheskye asse, ynterv'ju, glos-saryj / L. V. Sohan'. – K.: Yzdatel'skij Dom Dmytryja Burago, 2010. – 576 s.

8. Tytarenko T. M. Zhyttjestijkist' osobystosti: social'na neobhidnist' ta bezpeka: navch. posib. / T. M. Tytarenko, T. O. Larina. – K.: Marych, 2009. – 76 s.

9. Tunyk E. E. Dyagnostyka kreatyvnostry test E. Torrensa: metodycheskoe rukovodstvo / E. E. Tunyk. – SPb.: Ymaton, 1998. – 171 s.

10. Chumakova E. V. Psyhologycheskaja zashhyta lychnosty v systeme detsko-rodyytel'skogo vzaymodejstvyja: dys. ... kand. psyhol. nauk: 19.00.11 / E. V. Chumakova. – SPb.: SPbGU. 1999. – 184 s.

11. Sheleg T. V. Psychologichni umovy rozvytku zhyttjetvorchosti ditej molodshogo shkil'nogo viku / T. V. Sheleg // Ukrai'ns'kyj psihologichnyj zhurnal. – 2018. – № 2 (8). – S. 147–162.

12. Jamnyc'kyj V. M. Psychologichni chynnyky rozvytku zhyttjetvorchoi' aktyvnosti osobystosti v dorosloму vici: dys. ... dokt. psihol. nauk: 19.00.07 / V. M. Jamnyc'kyj. – K., 2005. – 479 s.

13. Janovs'ka L. V. Dynamika zdatnosti do zhyttjetvorchosti osobystosti u dorosloму vici: dys. ... kand. psihol. nauk: 19.00.07 / L. V. Janovs'ka. – O., 2006. – 234 s.

A b s t r a c t

Sheleh T. V.,
English Language teacher,
Foreign Languages Department,
Bohdan Khmelnytskyi National
University of Cherkasy
E-mail: tsheleg@ukr.net

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF LIFE-CREATIVITY DEVELOPMENT BY JUNIOR SCHOOLCHILDREN

According to the empirical research results, the factors of the life-creativity of junior schoolchildren have been identified: creativity containing imaginative originality, resistance to blocking, abstractness of names, elaboration, speed and overall creativity; persistence due to high anxiety and the desire to avoid possible stress situations and failures, which manifests itself in the use of such mechanisms of psychological protection as: reaction formation (the desire to behave correctly, in accordance with a situation, the tendency to moralize), compensation (orientation to overcoming difficulties, correction own disadvantages, etc.) and anxiety (the tendency to excessive excitement in situations having a threatening nature from a child's point of view), a low objection threshold (deep perception of criticism, reluctance to be in a spotlight) and substitution (absence of propensity for aggression toward others to substitute anger and absence of destructive actions in an anger state); autonomy associated with high self-esteem, unconscious use of the intellectualization and compensation mechanisms and low regression; anxiety due to low self-esteem, risk appetite and use of the projection and displacement mechanisms.

The performed cluster analysis has distinguished the types of junior schoolchildren behaviour according to the criterion of the following life-creativity factors: creativity, adaptability, manifested in psychological defence mechanisms and coping strategies, anxiety, risk appetite, emotional stability.

These are the following types: hysterical (demonstrative), restrained (moderate) and cowardly (uncertain).

The empirical research results have shown that the creativity of junior schoolchildren is influenced by high self-esteem, coping strategies, used in problem situation solving, protective mechanisms of compensation and emotional stability.

Key words: *factors, development, life-creativity, creativity, protective mechanisms, behavioural types.*

Отримано – 14 вересня 2018

Рецензовано – 21 вересня 2018

Прийнято – 30 вересня 2018

Received – September 14, 2018

Revision – September 21, 2018

Accepted – September 30, 2018

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

**УКРАЇНСЬКИЙ
ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЖУРНАЛ**

Збірник наукових праць

№ 3 (9)

2018

Віддруковано з оригінал-макетів авторів

Підписано до друку 26.10.2018 р. Формат 60×90/16. Папір офсетний
Гарнітура Petersburg C. Ум. друк. арк. 10,07. Обл. вид. арк. 9,79.
Тираж 300 прим. Зам. № 47.

Адреса редакції, видавця:

03187, УКРАЇНА, Київ-187, пр. Глушкова, 2-а, к. 201
Тел./Факс: +38 044 5213509 Тел.: +38 044 5221648
E-mail: upj.editorial.office@gmail.com (для листування),
knu.soc_psy@ukr.net (для подання матеріалів)
Web.: <http://upj.com.ua>

Address of editorial office:

2-a, Hlushkov prospect, of. 201, Kyiv-03187, UKRAINE
Tel./Fax: +38 044 5213509 Tel.: +38 044 5221648
E-mail: upj.editorial.office@gmail.com (for correspondence),
knu.soc_psy@ukr.net (for submission)
Web.: <http://upj.com.ua>

Віддруковано:

Видавництво «МІЛЕНІУМ» (Київ)
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 535 від 19.07.2001 р.

М І Л Е Н І У М

Видавництво «МІЛЕНІУМ»

м. Київ, вул. Фрунзе, 60
Тел.: +38 (067) 849-34-60
Факс: +38 (044) 222-74-35
E-mail: milenium_ofis@ukr.net